105. ÉVFOLYAM 1992 JÚNIUS 2. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Nagy László
A magyarországi Habsburg-uralom
a török hódoltság idején

Gebei Sándor
II. Rákóczi György lengyelországi
hadjárata, 1657

Balla Tibor
A Magyar Királyi Honvédség
szórólöveg-alakulatainak
históriája

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * BUDAPEST, HM KÖZPONTI NYOMDA * * * * *

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

105. ÉVFOLYAM ○ BUDAPEST ○ 1992. 2. SZÁM
A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MŰZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Dr. Balla Tibor, a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa (Budapest), *Căzan, Ileana*, a román Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Bukarest, Románia); *Gebei Sándor*, a történelemtudomány kandidátusa, középiskolai tanár (Debrecen); *dr. Kun József* ny. alezredes, a Hadtörténelmi Levéltár ny. igazgatója (Budapest); *Nagy László*, a történelemtudomány doktora, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum tudományos tanácsadója (Budapest); *Pálffy Géza*, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (Budapest); *Pollmann Ferenc*, a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa (Budapest); *Pribelszki János* középiskolai tanár (Szeged); *dr. Rákóczy Rozália*, a Hadtörténeti Múzeum tudományos munkatársa (Budapest); *Újházy László*, a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa (Budapest); *Vargyai Gyula*, a történelemtudomány doktora, a Hadtörténeti Intézet igazgatója, főigazgatóhelyettes (Budapest); *dr. Várkonyi Gábor* egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Közép- és Koraújkori Magyar Történeti Tanszék (Budapest); *dr. Veszprémy László*, a Hadtörténeti Intézet tudományos munkatársa (Budapest); *Zachar József* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, a bécsi Kriegsarchiv mellett működő állandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője (Bécs—Budapest)

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Szerkesztő:

Csákvári Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Benda Kálmán, Bona Gábor, Czigány István, Dombrády Lóránd, Füzi Imre, Korsós László, Markó György, Rázsó Gyula, Szabó Miklós, Szakály Ferenc, Szakály Sándor, Urbán Aladár, Zachar József

Szerkesztőség:

Budapest, I., Kapisztán tér 2—4. Postacím: Budapest, Pf. 1250
Telefon: 156-9522

A kiadásért felel a Zrínyi Kiadó főigazgatója

Kiadja:

A Zrínyi Kiadó, Budapest VIII., Kerepesi út 29/b
Postacím: Budapest, Pf. 22. 1440. Telefon: 133-1170
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 240,— Ft, negyedévre: 60,— Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátó Irodánál (HELIR) Budapest XIII., Lehel u. 10/a — 1990 —, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Külföldön a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat (H—1389 Budapest, Pf. 149) terjeszti.

Index: 25 371 HU ISSN 0017-6540

MH Központi Nyomda, felelős vezető: Benke Károly

TANULMÁNYOK

NAGY LÁSZLÓ

A MAGYARORSZÁGI HABSBURG-URALOM A TÖRÖK HÓDOLTSÁG IDEJÉN

A Habsburg-házi magyar királyok közel négyszáz esztendős uralkodásának a megítélésében régóta ellentétes nézetek találhatók nemcsak a magyar történetírásban és hadtörténetírásban, hanem az egymást követő korok nemzeti tudatában is. A véleményeltérések kiterjednek az 1526-ot követő kettős királyválasztásra, a három részre szakadt ország nyugati és keleti fele helyzetének és tevékenységének a megítélésére, a katolikusok és protestánsok egymás elleni harcának értékelésére, az 1604 és 1849 között zajló Habsburg-ellenes küzdelmek történelmi helyének és szerepének a meghatározására és még több, itt föl nem sorolt momentumra. A tisztánlátást, az egységes álláspont létrejöttét nem csekély mértékben akadályozza a századunkban — különböző oldalról és különféle céloktól vezérelve — meghirdetett „ősi ellenségünk a német hódító" aktuálpolitikai jelszó is, amelynek hangoztatói közül sokan hajlottak a hitleri-Németország felől fenyegető veszély és a négyszáz esztendős magyarországi Habsburg-uralom egybemosására.[1] Ez a már-már történelmi hamisításnak minősülő „csúsztatás" valójában csupán az úgynevezett „kemény" diktatúra idején vált egyeduralkodó nézetté. Később, ahogyan enyhült a történettudományra nehezedő hatalmi nyomás, úgy jelentek meg egymás után az objektív történelmi igazsághoz egyre közelítőbb történelmi munkák, amelyek az ötvenes évek írásainál sokkal árnyaltabban mutatták be és értékelték a négyszáz éves magyarországi Habsburg-uralmat is.[2] E vitathatatlanul pozitív változás ellenére sem állítható, hogy már méltó helyet kapott volna a Habsburg-uralkodók Magyarországot oltalmazó tevékenysége[3]. A korábbi elfogult történetfelfogásból adódó rossz beidegződések következményei voltak azok a felemás, — számos külföldi történész és hazánk sorsa iránt érdeklődő más külhoni személy számára érthetetlen — megnyilvánulások is, amelyek a közelmúltban

1 A probléma historiográfiai összefoglalásáról újabban l. *Nagy László:* A visszafoglaló háború értékelésének változásai a magyar történetírásban és hadtörténetírásban. (In: Somogy Megye múltjából. Kaposvár, 1987. 127—148. o.) A kérdésben irányt szabó politikai és kultúrpolitikai megnyilvánulások közül l. pl. *Révai József:* Jelszavak és tények. (*Gondolat*, 1937. 3—4. sz., 163. o., *uő.:* Marxizmus és magyarság. Bp., 1946. 157—173. o., *uő:* Válogatott történelmi írások. Bp., 1966. I. k., 184., 193., 282—283. o., továbbá A Rákosi-per. Bp., 1950. 412. o.; *Rákosi Mátyás:* A magyar jövőért. Bp., 1950. 21., 380. o., *uő:* Honvédelem és hazafiság. Bp., 1952. 27. o.; *Mód Aladár:* Négyszáz év küzdelem az önálló Magyarországért. Bp., 1951. 34—35., 37—38., 41., 52., 66. o.; *Heckenast Gusztáv—Incze Miklós—Karácsony Béla—Lukács Lajos—Spira György:* A magyar nép története. (Rövid áttekintés) Bp., 1953. 6., 128—129., 139—140., 156—157., 159. o. stb.

2 Ilyennek tekinthető többek között *Hegyi Klára:* Egy világbirodalom végvidékén. Bp., 1976.; *Péter Katalin:* Az magyar romlásnak századában. Bp., 1975. és *uő:* Esterházy Miklós. Bp., 1895.; *Szakály Ferenc:* Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.; *Barta János:* Budavár visszavétele. Bp., 1985.; *Kosáry Domokos:* Magyarország a XVI—XVII. századi nemzetközi politikában. In: A történelem veszedelmei. Bp., 1987. 20—62. o. *Kovács Ágnes:* Károlyi Sándor. Bp., 1988.; *Liptai Ervin* (főszerk.): Magyarország hadtörténete. Bp., 1984. I. k., vagy *Nagy László:* „Megfogyva bár de törve nem..." Török háborúk viharában, 1541—1699. Bp., 1990., stb.

3 L. pl. ezzel kapcsolatban *Pach Zsigmond Pál* (főszerk.): Magyarország története. 1526—1686. Bp., 1985. III. k., 610—614., 634—660., 699—702. o. Jellemző adalék található még az ezzel kapcsolatos felfogásra többek között: IX. országos tanácskozás a szocialista hazafiasságról Egerben 1978 október 19—20. Bp., 1978. 104—105. o.

Buda török uralom alóli felszabadításának 300-ik évfordulóját kísérték.[4] Egyes mérvadó körök gondolat- és érzelemvilágában még ekkor is élt és hatott a korábban meghirdetett, föntebb említett politikai jelszó, keveredve az elavult protestáns- és hungarocentrikus történetfelfogással. Sajnálatos módon az elmúlt évek politikai változásai sem hoztak gyökeres változást ezen a téren.

Az igazsághoz tartozik, hogy korántsem csupán a magyar nemzeti érdekeket *is* képviselő Habsburg-házi királyainkkal s a szolgálatukban tevékenykedő hadvezérekkel és államférfiakkal szemben vagyunk igaztalanul és kicsinyesen elfogultak. Osztozik velük a mellőzöttségben nemzeti nagyjaink tekintélyes része is. Elegendő talán utalni Szent Lászlóra, IV. Bélára, Károly Róbertre, Nagy Lajosra, Luxemburgi Zsigmondra, Báthory István erdélyi fejedelemre és lengyel királyra. Hosszan sorolhatnánk azoknak a történelmi nagyjainknak a nevét is, akik ugyancsak méltánytalanul és igazságtalanul szorulnak háttérbe még ma is más, különböző okokból frekventált, nálunk sokkal sikertelenebb vezetőink mögött. Pedig a valóban, vitathatatlanul dicső magyar múlt történetének elhanyagolása, s ugyanakkor a sikertelenségük mellett elbukott Habsburg-ellenes küzdelmeink idealizálása, történelmünk fő sodraként való feltüntetése törvényszerűen nemzeti identitászavart szült és szül a jövőben is, főként az ifjúság körében.[5] E helyzet gyökeres megváltoztatásához a tények tükrében tüzetes vizsgálat alá kell vennünk, honnan jöttünk és mi történt velünk az elmúlt több mint egy ezredév alatt. Csakis ezek tisztázása után határozhatjuk meg a helyes irányt: merre tartunk és céljaink mennyiben reálisak, megvalósíthatók?

Ezen elkerülhetetlen folyamat szerves részét képezi annak a vizsgálata, hogy milyen szerepet töltött be a Habsburg-hatalom nemzeti történelmünkben. Jelen írás keretében az első két évszázad, az 1526-tól 1711-ig terjedő időszak problémáival kívánok foglalkozni. Ezen belül is a következő súlyponti kérdések elemzésével: Habsburg-házi királyaink milyen szerepet játszottak a török hódítók megállításában és Magyarország török uralom alóli fölszabadításában? E két évszázad alatti uralkodásuk hazánkban mennyiben volt „zsarnokibb" jellegű az erdélyi „nemzeti" fejedelmek regnálásánál? A Habsburg-hatalom és az ellenreformáció összefonódása, továbbá a protestantizmus és a katolicizmus milyen szerepet töltött be nemzeti érdekeink alakulásában? A tárgyalt időszakban volt-e realitása a Habsburgoktól független, a birodalomból kiszakadt önálló magyar nemzeti királyság létrejöttének és fennmaradásának?

A Habsburgok és a török veszély

A XVI—XVII. századi Habsburg-hatalomnak a török hódítók elleni harcban játszott szerepét számos magyar kortárs értékelte különböző írásaiban, de a legátfogóbb képet talán Eszterházy Miklós 1619-ben írt levelei és röpiratai

4 L. erről pl. *Nagy L.:* i. m. Kaposvár, 1987. 127. o. Egy jellemző adalék: az 1986-ban megjelent „Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról" c. munkához írt bevezető tanulmányom csak hosszas vita után kaphatta a „Buda *fölszabadulása* a török uralom alól" címet. Részben azért, mert Buda fölszabadulását kizárólag az 1945-ös eseményekhez kötötték, részben pedig mert az akkori irányítók közül sokan azt vallották, hogy 1686-ban Buda csupán gazdát cserélt, az egyik *idegen* elnyomót a másik váltotta fel. A felemás állásfoglalást tükrözte különben az ez alkalommal rendezett ünnepségek visszafogottsága és a szűkkörű tudományos ülésszak tematikája is.

5 L. erről *Nagy László:* A történelmi ismeretek szerepe a Magyar Honvédség nemzeti azonosságtudatának alakulásában. (In: Múlt — jelen — jövő. Bp., 1992.) V. ö. *Kosáry Domokos:* A történelem veszedelmei. Bp., 1987. 486—490. o.

tartalmazzák. Ezekben azt olvashatjuk, hogy Magyarország lakossága a mohácsi csatavesztésig mintegy száznegyven esztendőn keresztül a maga erejéből tudott védekezni a törökkel szemben, amely hatalom feleannyi idő alatt a bizánci császárságot maga alá gyűrte. Mohács után azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. Buda és az ország tekintélyes része török uralom alá került és félő volt, hogy az *egész* magyar királyságot elnyeli az áradat. Isten azonban a magyar nemzet segítségére „hatalmas fejedelmeket ada az ausztriai házból, kik resistálnának [ellenállnak] nekik, s nem engedék mind ez ideig az mi utolsó veszedelmünket látniok." Eszterházy kitér arra a kérdésre is, hogy a magyarság vajon kaphatott volna-e, vagy kaphatna-e a jövőben más európai népektől, hatalmaktól a Habsburgokéval vetekedő, vagy azt éppen meghaladó segélyt a török ellen. Erre határozott nemmel válaszol: a cseh királyság és a Habsburg-örökös tartományok kedvező időkben sem adtak 5—6000 katonánál nagyobb segítséget a török ellen! Még kevésbé várható hathatós támogatás a távoli Angliától, Skóciától vagy Dániától. Egyedül a Habsburg uralkodók biztosíthatják Magyarország számára nemcsak az osztrák örökös tartományok és a Cseh Királyság katonai segítségét, de a Német Birodalom és a hatalmas Spanyolország pénzügyi és hadi támogatását is. Jóllehet a Habsburg-uralkodók eddig még nem tudták kiűzni a törököt Magyarország területéről, de a magyarságnak nincs más választása, minthogy kivárja a Habsburg-koalíció átütő török elleni támadását, amihez azonban először Nyugat-Európában kell rendeznie a helyzetét.[6]

Eszterházy Miklós akkor írta ezeket a sorokat, amikor II. Ferdinánd császár és magyar király ugyancsak nehéz helyzetben volt. A Cseh királyság, a felkelt osztrák rendek, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és a hozzá csatlakozott magyarok katonasága Bécs elfoglalására tört. A későbbi nádor ekkor is szilárdan bízott a Habsburg-ház erejében, hogy az legyőzi ellenségeit, felülkerekedik a nehézségeken, s előbb vagy utóbb de biztosan eljön a török kiűzésének az ideje is. A történelem — mint tudjuk — Eszterházyt igazolta, annak ellenére, hogy 1619-ben még az udvarhű magyarok többségének a hite is megingott a Habsburg-oltalomban és ezért fogadta el ideig-óráig urának a török bizalmát élvező Bethlen Gábort, akitől legalább az erdélyihez hasonló viszonyok biztosítását remélte.[7] Ám a Habsburg-hatalom felülkerekedése, a cseh felkelés leverése, s a stratégialilag fontos Vác török kézre kerülése — párosulva a Bethlen uralmi módszereivel szemben megnyilvánuló idegenkedéssel — a magyarországi nemességet újra a Habsburgok mellé állította.[8] Ennek következményeként I. Rákóczi György 1644/45-ös hadjáratát a magyar nemesség többsége — köztük Zrínyi Miklós a költő, hadvezér és hazafi — ellenségesen fogadta.[9] Az 1664-es vasvári békekötés állította szembe ismét a nemesség tekintélyes részét az Udvarral, aminek az okát a szinte mindent Bécsnek köszönhető Wesselényi Ferenc nádor az év tavaszán így fogalmazta meg: a bécsi politika irányító személyei „szót nem fogadnak, authoritásomban megfognak."[10] Ezt mindenekelőtt arra

6 Galántai gróf Eszterházy Miklós, Magyarország nádora (a továbbiakban: Eszterházy M.) Pest, 1863. I .k., 75—76., 92—93. o.

7 L. erről többek között *Nagy László:* Bethlen Gábor a független Magyarországért. Bp., 1969. 150—182. o.

8 A kérdéshez az idézetten kívül forrásmegjelölésekkel együtt l. *Nagy László:* Bethlen Gábor életútja legendák és tények tükrében. Folia Historica, 3. Bp., 1980. 18. o.

9 L. *Szilágyi Sándor:* I. Rákóczy György. 1593—1648. Bp., 1893 (a továbbiakban: *Szilágyi*) (1893.) 375—378. o. vagy *Cseh-Szombathy László:* I. Rákóczy György 1644. és 1645. évi hadjárata. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK) 1957. 1—2. sz., 184. o.

10 *Századok* (a továbbiakban: SZ) 1869. 743—744. o. V. ö. HK 1916. 105. o., vagy *Pauler Gyula:* Wesselényi Ferenc nádor és társának összeesküvése. Bp., 1876. I. k., 184. o.

értette, hogy nem kérték ki a véleményét a törökkel szemben követett politikai elhatározásoknál sem.

A Magyar Királyság vezető személyiségeinek elégedetlensége a Habsburg-hatalom török politikájával régi keletű; korántsem a XVII. században keletkezett. Ez szülte többek között azt a szervezkedést is a XVI. század utolsó harmadában, amelynek a vezetői — Nádasdy Ferenc, Batthyány Boldizsár, Zrínyi György — alapvetően Habsburg-hű, törökellenes beállítottságú, a török ellen keményen harcoló főurak voltak. A drinápolyi békekötés után egyre határozottabban az a nézet alakult ki sokakban, hogy a Habsburg-hatalom elhanyagolja a törökellenes harc ügyét és kész a magyarság érdekeit sértő egyezményekre is a nyugat-európai hegemónia fenntartása és növelése érdekében. Ezt látszott alátámasztani a híres 1577-es haditanácskozás is, ahol a törökellenes harcot szorgalmazó Rueber kassai főkapitány véleményén győzedelmeskedett Schwendi álláspontja, aki katonai okokra hivatkozva a béke áldozatok árán való fenntartása mellett tört lándzsát.[11] Lényegében ennek hatásaként született a már említett szervezkedés, amely Báthory István lengyel királyt és erdélyi fejedelmet kívánta Rudolf helyett a magyar királyi trónra ültetni, akitől sokkal hatékonyabb török elleni védelmet reméltek.[12] Valójában ez a cél húzódott meg a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek résztvevőinek többségénél is, beleértve a küzdelmeket vezető fejedelmeket: Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort, I. Rákóczi Györgyöt, sőt még Thököly Imrét is. A terv végrehajtása Báthory Istvántól Thököly Imréig „kétlépcsős" volt: először török támogatással megfosztani a Habsburgokat a magyar tróntól, majd a helyükre ült nemzeti uralkodó egy nagyobb európai koalíció keretében harcot indít a török kiűzéséért.[13] Azt ugyanis egyetlen felelősen gondolkodó magyar politikai vezető sem remélte, hogy az oszmán hódítók *önerőből* kiűzhetők Magyarország területéről! Kortársi följegyzések szerint maga Báthory István „teljességgel elrendezte volt, hogy a törökre támadjon, *több keresztény fejedelmekkel együtt*" Történelmünk e kimagasló, méltatlanul elhanyagolt személyisége ugyanis többször kifejtette: „ha valamely fejedelem *egy ű maga* erejével megveri az török császárt, lovászul szolgálom én azt."[14] Éppen ezért — bármily fájó is kimondani — Zrínyi Miklós eszmefuttatásai az önerőből való felszabadítás lehetőségéről nem tekinthetők többnek költői ábrándozásnál.

A török hódoltság-kori magyar fejedelmek és politikai vezető személyiségek döntő többsége nemcsak azt látta világosan, hogy Magyarország népei csakis nagy nemzetközi összefogás keretében űzhetik ki a törököt hazánk területéről, hanem előbb-utóbb arra is rádöbbentek, hogy hatékony, elegendő katonai segítséget csakis a Habsburgoktól, a Habsburgokon keresztül remélhet a magyarság e cél megvalósításához. Bocskai István legnagyobb diadalai idején is kész volt bizonyos feltételek esetén a törökkel szakítani, sőt ellene fordulni teljes had-

11 A haditanácskozás anyagát l.: HK 1894.

12 *Szádeczky Lajos:* Báthory István és egy magyarországi összeesküvés. SZ 1886. Újabban l. *Nagy László:* Az erős fekete bég, Nádasdy Ferenc. Bp., 1987. 64—70. o.

13 Összefoglaló munkaként a problémához l. *Nagy László:* „Megint fölszánt magyar világ van . . ." Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburgellenes küzdelmeiben. Bp., 1985. és *uő:* „Kuruc életünket megállván csináljuk . . ." Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Bp., 1983.

14 *Szamosközy István:* Történelmi maradványai. Monumenta Hungariae Historica II. Scriptores (a továbbiakban: MHHS) XXX. k., 17—19. o. L. még Báthory István 1583-as levelét: Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria (a továbiakban: MHHD) XLII. k., 120. o.

rendjével.[15] Hasonlóan vélekedett és nyilatkozott erről a nyugati szövetségesekből kiábrándult Bethlen Gábor is nemcsak 1623-ban, de élete utolsó éveiben is.[16] Nem történhet ez másként. I. Rákóczi György 1644/45-ös hadjárata idején sem.[17] Nem utolsó sorban ez szülte a kompromissziumos békekötéseket a legnagyobb Habsburg-ellenes sikerek idején is, akárcsak Thököly Imre fölajánlkozását a Habsburg-vezetésénél a a török elleni harcra még Kara Musztafa kahlenbergi vesztes csatája előtt.[18]

A nemzedékeken keresztül öröklődő, illetve meg-megújuló felismerés, hogy a Habsburg-hatalom nélkül nem remélhető sem a hódító törekvések meggátlása, sem az oszmánok kiűzése hazánk területéről, az erőviszonyok és lehetőségek helyes fölmérésén nyugodott. A Török Birodalomnak nem csak a lakossága volt a sokszorosa a magyarországinak, hanem a szultánok gazdasági ereje és hadipotenciálja is. A birodalom lélekszáma a korántsem pontos számítások szerint a különböző időkben mintegy öt—nyolcszorosa volt Magyarországénak, a szultáni kincstárba befolyó adóbevételek összege pedig a tizenöt—húszszorosa. Az ütőképes, modern felszerelésű és képzettségű, nyílt csatára alkalmas török katonaság is legalább tízszer annyi volt, mint amennyit a magyarok fel tudtak vonultatni minden nemzeti összefogás és áldozatvállalás esetén is.[19] Ezek a mennyiségi és minőségi különbségek törvényszerűen meghatározták a magyar lehetőségeket a török elleni küzdelemben. Mohács után két út nyílt a magyarság előtt: egységesen fölsorakoztatni a magyar királyi trónra került I. Ferdinánd Habsburg-házi uralkodó mögött és vállalni az élet-halál harcot, vagy a nemzeti királyt, Szapolyai Jánost követve behódolni a szultánnak. Az adott történelmi körülmények között mindkét út óriási kockázatokat rejtett magában. Ferdinánd nem rendelkezett akkora katonai erővel, hogy az egész Magyarország területét megoltalmazhassa a törökkel szemben. Ha viszont az egész ország behódol a töröknek, akkor több mint bizonyos, hogy a balkáni népek, nemzetek szomorú sorsában kell osztoznia. Az országot vezető magyar főurak és nemesek némi ingadozás után megtalálták az egyedül járható és helyes utat. E döntés lényege abban fogalmazható meg, hogy amíg a török fő támadási irányban fekvő nyugati és észak-nyugati területek lakossága a Habsburg-uralkodók nyújtotta segítséget fölhasználva harcol az oszmán hódítók ellen, addig a keleti országrész népe kihasználja a török politika „oszd meg és uralkodj" elvének követeléséből fakadó lehetőségeket, s a kapott, *viszonylag* kedvező körülmények között itt folytatja a megnyirbált hatáskörű és mozgásterű nemzeti monarchia átmentését kedvezőbb időkre. Ez a döntés ugyan az ország tekintélyes része számára a közel két évszázados hadiállapot vállalását jelentette, de csakis így maradhattak meg alapvető nemzeti értékeinek és így léphettünk a XVIII. század első felében a békés polgári fejlődés útjára.

E döntés elkerülhetetlenségét és helyességét sokan vitatták már az egykorúak

15 Ennek dokumentumai: Magyar történelmi tár (a továbbiakban: MTT) XIX. k., 102. o.; Csáky István 1605 jan 29-i lev.: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Csáky cs. lt. fasc. 272., továbbá *Nagy László:* Bocskai István a hadak élén. Bp., 1981. 185. o.

16 A tervekről és azok dokumentumairól l. *Nagy L.:* i. m. (1969.)

17 L. *Nagy László:* A bibliás őrálló fejedelem. I. Rákóczi György a magyar históriában. Bp., 1984. 180., 191—193. o.

18 L. erről Zrínyi Ilona 1681-es memorialéját: OL Thököly-Szabadságharc Levéltára, XIII. 3. cs.; Történelmi tár (a továbbiakban: TT) 189. 454. o.

19 L. erről *Marosi Endre:* A török elleni harc lehetőségei 1352—1718 között. HK 1980. 4. sz.; *Hegyi K.:* i. m. 1976.; *Lázár György:* A török birodalom története. Nagybecskerek, 1890. 364—369. o.; *Eugen Heinschmann:* Die Anfänge des stehenden Heeres. Wien, 1925.; *Demkó Kálmán:* Magyarország hadiereje a XVI. században. HK 1916., stb.

közül is, de nincs egységes állásfoglalás a problémáról napjaink történetírásában sem. E jelenség okai között jelentős helyet kap az a momentum, hogy a XVI—XVII. századi Magyarország és a korabeli Oszmán Birodalom tényleges erőviszonyairól, lehetőségeiről számos romantikus, megalapozatlan, sőt téves nézet született már a török hódoltság korában, amelyek egy része napjainkban is él és hat. Egykori s mai megfogalmazói és vallói nem tekintették és nem tekintik elkerülhetetlennek a mohácsi csatavesztést; az ország védelméhez és az oszmánok kiűzéséhez elegendőnek ítélték és ítélik ezen időszak magyar hadipotenciálját, katonai lehetőségeit; elvitatták és elvitatják a Habsburg-házi magyar királyok érdemeit a törökellenes külzdelmekben s regnálásukat ugyanolyan — sőt egyesek még súlyosabb, károsabb — *idegen elnyomásnak* értékelték és értékelik mint a török uralmat. Az ilyen és ehhez hasonló nézeteket vallók szerint a *nemzeti vonalat és érdekeket* a török vazallusságot önként vállaló Szapolyai János és utódai képviselték; a francia királynak kiszolgáltatott és a Portának is már 1704-ben fölajánlkozó II. Rákóczi Ferenccel bezárólag.[20]

Ám vajon milyen alapon nevezhető *idegen uralomnak* a Habsburg-házi királyaink magyarországi regnálása? Ha ugyanis az uralkodók etnikai származását tekintjük mérvadónak ebben a kérdésben, akkor idegen uralomnak kell minősítenünk az Árpád-ház kihalása után szinte valamennyi királyunkét, hiszen többségük származás szerint nem magyar nemzetiségű volt. Ha viszont az a mérvadó kritérium, hogy egy-egy uralkodónk országlása milyen mértékben szolgálta legfontosabb nemzeti érdekeinket, akkor a török hódoltság kori Habsburg-házi királyaink regnálását semmiképpen sem minősíthetjük idegen uralomnak. Túl azon, hogy ezek az uralkodók a magyarság legitim választása útján nyerték el a magyar királyi trónt és alapvetően a magyar törvények szerint kormányoztak; a fő veszély, a török ellen védelmezték az országot óriási anyagi áldozatokat is hozva ebben a két évszázados küzdelemben.[21]

Már szóltunk róla, hogy a Habsburg-uralkodókon keresztül érkező pénzügyi és hadi támogatás elengedhetetlen voltát felismerte és elismerte a török hódoltság-kori magyar politikai és katonai vezetők túlnyomó többsége. Más kérdés, hogy tekintélyes részük valahogy olymódon képzelte és várta el a támogatást, a Habsburg-ház hatékony oltalmát a törökkel szemben, hogy királyaink ne

20 II. Rákóczi Ferenc 1704-es portai fölajánlkozásáról l. HK 1894. 547—548. o. Rajta kívül a XVI—XVIII. század vezetői közül Bethlen Gábor személyét és politikáját idealizálta módfelett történetíróink egy része, egészen napjainkig. Rákóczi idealizálásáról l. többek között *R. Várkonyi Ágnes:* Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961., vagy *Nagy László:* A kuruc világ és katonája Ady költészetében és prózájában. HK 1981. 4. sz. Bethlen személyének mértéktelen elfogult feldicsérésében különösen kitűnt *R. Kiss István:* Az átértékelt Bethlen Gábor. Debrecen, 1929.; *Wittman Tibor:* Bethlen Gábor, mint hadszervező. SZ 1951. és *uő:* Bethlen Gábor. Bp., 1952. Ezt a szellemet sugározták az 1980-as ünnepségek kapcsán megjelent írások többségükben, különösen *Makkai László* több munkában megjelent értékelései. A korábbiaknál sokkal reálisabb Rákóczi-portré található az 1984-ben megjelent „Magyarország hadtörténete" I. kötetében *Heckenast Gusztáv* tollából. Erre törekedtem magam is a már idézett „Kuruc életünket megállván csináljuk . . .". valamint az 1982-es „Nem jöttünk égi hadakútján . . ." Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról c. munkáimban. Bethlen Gábor személyének idealizálásoktól mentes ábrázolását az 1979-ben megjelent *Századok*-tanulmányomban „Erdélyi boszorkányperek a politikai hatalom szolgálatában" kezdtem meg, amit folytattam több — némelyek által ugyancsak ingerült elutasítással fogadott — írásomban. Így pl. Bethlen Gábor a hadvezér. HK 1980. 3. sz.; „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor. . ." Bp., 1981.; A két Gábor a *Tündérkert*-ben és a történelmi valóságban. *Irodalomtörténet*, 1982., stb.

21 A török elleni védelemben játszott Habsburg-szerepről igyekeztem reális képet rajzolni az 1984-ben megjelent „Magyarország hadtörténete" I. kötetének IV. fejezetében, továbbá „A török világ végnapjai Magyarországon" c. 1986-os monográfiámban, „A visszafoglaló háború értékelésének változásai a magyar történetírásban és hadtörténetírásban" c., már id. 1987-es tanulmányomban, valamint „Adalékok a Habsburg-kérdés újraértékeléséhez" c. 1990-es írásomban (Históriai Klub füzetek 6. sz. Székesfehérvár)

hozzanak *idegen* — vagyis a törökellenes harcok, s különösen a nagy csaták megvívására egyedül alkalmas — nyugat-európai állandó zsoldos katonát Magyarország területére, de főképpen ne helyezzenek ilyeneket a királyi végvárakba.[22] Az ilyen hadseregek hadtápellátását az egyes keletmagyarországi főurak és vármegyék korántsem csupán a Habsburg-ellenes küzdelmek idején szabotálták, hanem számos törökellenes hadiakció alkalmával is. A legkirívóbb volt az ilyen esetek közül Montecuccoli 1661-es, Kemény János erdélyi fejedelem megsegítésére indított hadjárata. Kemény maga írja, hogy a törököt üldöző Montecuccolinak annyi élelme sem volt, hogy „akárcsak kenyérrel is elláthatta volna hadait, ki miatt igen elbádjattak volt a hadak, kiváltképpen a gyalogság."[23] Az ellátatlanság miatt sokan éhen haltak a katonák közül, s a hadseregnek több mint a felét elragadták a nélkülözések eredményeként fellépő járványos megbetegedések. Hain Gáspár krónikájában olvashatjuk, hogy 1662 januárjában az Eperjes mellett megszemlélt, Erdélyből visszatért hadban „nagy veszteséget találtak, mert 16 000 ember közül annyi veszett el, hogy az Isten irgalmazzon a nagyoknak, ezért valamikor számot kell adni."[24] Ehhez hasonló eseteket jegyeztek föl a XVII. század végi, Magyarország fölszabadításával végződő háború éveiből is.[25]

Török elleni eredményes harcot nyugat-európai állandó zsoldos katonaság Magyarországra hozatala és itt állomásoztatása nélkül nem lehetett vívni. Ebből adódóan a magyar rendek ilyen kívánságainak és követeléseinek a teljesítése a lehetetlenséggel volt határos. Ennek ellenére a nyugati katonaság hazánkba hozatala és főként a várakba és városokba történő beszállásolása sorozatos súrlódások, sőt fegyveres konfliktusok előidézőjévé vált a magyar nemzet és uralkodói között. Az állandó zsoldos katonaság magyarországi alkalmazása ellen nemcsak egyes főurak és vármegyék tiltakoztak sorozatosan, hanem a hivatásos és félhivatásos magyar katonatömegek, a végváriak és a hajdúk is. Az a hadinép, amely az uralkodói parancsokat, utasításokat általában csak akkor teljesítette, ha jónak látta és arra az időre is kikövetelte a zsoldot az uralkodóktól, amikor lázadó katonaként valamelyik erdélyi fejedelem seregében ellenük harcolt.[26] Az úgynevezett „céhes zsoldosság" keretei közt megrekedt magyar hadinépről azt írja Takáts Sándor, a korszak szorgos kutatója, hogy kimagasló jelentőségük volt a Habsburg-ellenes küzdelmekben, amelyeknek a sikere is mindig azon múlott: „hozzá csatlakozik-e a végbeli katonaság avagy sem." Sőt — folytatja megállapítását — a Habsburg-ellenes küzdelmek kirobbanásának is „egyik fő oka *mindig* a magyar katonaság sérelme és elkeseredése volt."[27]

Más kérdés, hogy a sorozatosan fölzendült katonaság sérelmei mikor, milyen mértékben voltak megalapozottak és méltányosak? Ám ennél is fontosabb annak a megválaszolása, hogy ez a katonaság — különösen a XVII. században — helyettesíteni tudta volna-e teljes értékűen a nyugat-európai állandó zsoldo-

22 Az erre vonatkozó kívánságokat, követeléseket és sérelemfölsorolásokat l. mindenekelőtt a Magyar Törvénytár egyes helyein, de ezt a szellemet tükrözi számos írás közt *Takács Sándor:* A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908. munkája is.

23 L. *Koncz József:* Kemény János erdélyi fejedelem eredeti levelei: hadjárataira, küzdelmeire és fejedelemségére vonatkozóan. HK 1892. 421—468. o. V.ö.: Montecuccoli Raymond császári vezér és Zrínyi Miklós horvát bán között az 1661.-i erdélyi hadjárat tárgyában folyt vita iratai. HK 1890. 125—136., 434—444. o.

24 *Hain Gáspár:* Lőcsei krónikája. Lőcse, 1911—13., 000. o.

25 L. *Köpeczi Béla:* „Magyarország a kereszténység ellensége". A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1976. 55. o.

26 L. erről *Nagy László:* A Habsburg hatalom és a magyar katonaság. (In: „Nem jöttünk égi hadak-útján. . ." Bp., 1982. 99—102. o.)

27 *Takáts S.:* i. m. (1908.) IX. o.

sokat? A magyar történetírók és hadtörténetírók nagyobb része hajlott igennel válaszolni erre a kérdésre és csupán a Habsburg-uralkodók és hadvezéreik „magyargyűlöletével" magyarázták háttérbe, „másod vonalba" szorulásukat. Élen járt ebben a már idézett Takáts Sándor, akinek megállapításait kritikátlanul átvették, szinte napjainkig, különösen a történészek, de nem egy hadtörténész is osztotta ezt a nézetet; mindenekelőtt Zrínyi Miklós egyes kiragadott megállapításaira hivatkozva.[28] Pedig elegendő Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Thököly Imre és más egykorú Habsburg-ellenes hadvezérek értékeléseit idézni annak igazolására, hogy ők maguk sem tartották alkalmasnak hadaikat sorsdöntő, nagy, nyílt csaták megvívására, vagy várak, erődített helyek ostromára.[29] Mindezt figyelembe véve azt kell megállapítanunk, hogy a magyar hadinép — különösen a XVII. századtól — csak kisegítő részét képezhette a török ellen fölvonuló és az oszám hódítókat Magyarországról kiűző hadseregeknek.[30]

Az egykorú adatok számbavétele és a történelmi események elfogulatlan elemzése tehát azt támasztja alá, hogy a török hódoltság-kori Habsburg-házi magyar királyaink regnálása nem tekinthető idegen uralomnak, s ugyanakkor elengedhetetlen előfeltétele volt annak, hogy sem a Királyi Magyarország, sem az Erdélyi Fejedelemség nem került a balkáni országokhoz hasonlóan oszmán uralom alá. Bármilyen furcsán hangozzék is, de Erdély azért őrizhette meg „különleges státusát"[31] a Török Birodalmon belül, mert a Királyi Magyarország lakossága a fejedelemséget is oltalmazta, amely a Habsburg-uralkodókon keresztül számíthatott Nyugat-Európa egy részének pénzbeli és hadi támogatására. Erre volt tekintettel a török politikai és katonai vezetés és nem pedig valamiféle „szulejmáni ajánlat" betartására. Erdély státusának a megőrzése ugyanis záloga volt a két nagyhatalom közötti erőegyensúlynak, s a „status quo"-t nemcsak a nyugaton lekötött Habsburg-hatalom akarta fönntartani, hanem a perzsák elleni szüntelen hadakozásban meggyöngült, számos belső bajjal küzdő török vezetés is. Erre való tekintettel nem merte „pasalikká" tenni Erdélyt Nagyvárad 1660-as elfoglalása után Köprülü Mohamed nagyvezér.[32] A szentgotthárdi vereség pedig hosszabb időre elvette a Porta kedvét nagyobb, nyílt háborúra okot adó tevékenységtől, amely többek között emiatt szemlélte tétlenül a török támogatás reményében kirobbant és ennek elmaradása miatt napok alatt elbukott 1670-es fegyveres megmozdulást is.[33]

28 Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Bp., 1976. 207., 329., 394., 430. o.

29 L. pl. *Szilágyi Sándor:* Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei (a továbbiakban: Bethlen pol. lev.) Bp., 1879. 318. o.; Erdély Öröksége. IV. k. 133. o.; *Szilágyi Sándor:* A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése (a továbbiakban: Rákóczi csal. lev.) 1632—1660. Bp., 1875. 152. o.; II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Bp., 1978. 337 o.; TT 185. 439—441. o. stb.

30 *Markó Árpád,* a jeles hadtörténész írja: „A kuruc sereg hadakozási módja a török hódoltság alatt keletkezett különleges — mondjuk keleti — harcmodor volt, amelynek fő vonása a rajtaütések, cselvetések, egyéni vállalkozások s mindezekkel kapcsolatos, vagy ezeket irányító zsákmányolások voltak. Ennek a hadakozásnak voltak ugyan előnyei, különösen hasonló irreguláris seregekkel szemben. Az akkori császári hadsereg azonban, amelyet a hadművészet merev nyugati formáiban képezték ki vagy vezettek, olyan ellenfél volt, amelyet csupán ilyen hadviseléssel tönkretenni nem lehetett. A hadművészetnek abban a korszakában nagy csaták methodikus tervezése, előkészítése és bizonyos kötött formák szerint való megvívása hozta meg a döntést. Ez a magyarázata annak, hogy a rendszeres csatát a kurucok kerülték, s ha váratlanul belekeveredtek... vereséget szenvedtek." (A trencséni csata. HK 1931. 46—47. o.)

31 Az erdélyi fejedelmeknek adott szultáni athnamék Transsylvániát mindig a „birodalom különleges státusú részé"-nek nevezték. *Gróf Mikó Imre—Szabó Károly* (szerk.): Erdélyi történelmi adatok (a továbbiakban: ETA) Kolozsvár, 1855—1862. II. k.

32 L. erről újabban *Nagy László:* „Váradi csillagok" utolsó ragyogása (In: Kard és szerelem. Török-kori históriák Bp., 1985. 345—370. o.)

33 L. TT 1882. 837. o.

„Zsarnokság" és „nemzetirtás"

A régi polgári-nemesi hagyományokat követő történetírásunk „függetlenségi" Habsburg-ellenes változata — amelynek a kritikája a második világháború után is csak korlátozottan és akadozva indult meg — általában „idegen zsarnoki elnyomásnak" minősítette Habsburg-házi királyaink uralkodását, különösen a „magyargyűlölő"-nek kikiáltott Rudolfét és Lipótét. Egyes szélsőséges nézetek szerint a Habsburg-házi királyaink Magyarországon tevékenykedő hadvezérei közül többen — így például Basta, Belgiojoso, Montecuccoli, Caraffa és Savoyai — egyenesen a magyar nemzet „kiirtására" törekedtek.[34] Ilyen vád hangzott el még az 1978-as egri tanácskozáson is Savoyai Jenő ellen, aki az egyik hozzászóló szerint — „külön tervet készített a magyarság kiirtására." Ennek alapja az volt, hogy" „ez egy rebellis nép, ezt ki kell irtani." Éppen ezért rendkívül fölháborító, hogy a budai várban szobra áll „történelmünk egyik legnagyobb magyarfalójának" a „magyarság nagy gyűlölőjének", a magyar történelem „első nagy kozmopolitájának" aki különben nem is vett részt közvetlenül Buda fölszabadításában, hanem csak messziről szemlélte a küzdelmet.[35]

Ne vesztegessünk sok szót annak cáfolására, hogy egyetlen Habsburg-házi magyar király, vagy annak egyetlen politikusa és hadvezére sem akarta „kiirtani" a magyar nemzetet. Az ilyen egykorú rágalmak általában pletykaszinten mozognak; emigránsok és egyéb politikai ellenfelek találták ki azokat.[36] A máig oly hírhedtnek minősített Basta tábornagyról például éppen ellenkezőket jegyeztek föl azok az erdélyiek, akik otthon éltek, az ő kormányzása alatt.[37] Belgiojoso és Caraffa ugyan meglehetősen gyenge képességű, sikertelen hadvezérek voltak, de az általuk elrendelt, vagy elnézett kilengések, törvénytelenségek nem ríttak ki a korban szokásos retorziók közül. Egyes magyar politikusok és hadvezérek legalább ilyen fokú „crudelitásokat" követtek el saját véreik ellen.[38] Montecuccoli és Savoyai Jenő állítólagos „magyargyűlöletéről" egyetlen elfogadható, hiteles adat sem ismert. Ami pedig Savoyai Buda fölszabadításában játszott katonai szerepét illeti, nos annak éppen az ellenkezője az igaz, mint ami az egri tanácskozáson elhangzott.[39] Habsburg-házi királyaink uralkodásának „zsarnoki" — és az erdélyi fejedelmekétől állítólag negatív irányban eltérő — jellegével kapcsolatos ellenvéleményemet több mint egy

34 Rudolf és Lipót királyaink ilyen jellegű meg- és elítélésében osztozott szinte valamennyi protestáns—kuruc szemléletű történetírónk, s sajátos módon ide sorolt a különben katolikus pap Takáts Sándor is. A magyarság kiirtási szándékával talán Bocskai vádolta meg először Belgiojosot (MTT XIX. k., 103. o), s e vádat tovább éltették a protestáns prédikátorok és költők, kiterjesztve azt Bastára, Wallensteinre, Montecuccolira, Caraffára, Savoyai Jenőre — hogy csak a legnevesebeket említsük. Az ilyen, minden alapot nélkülöző, koholt vádak helyt kaptak Savoyaival kapcsolatban még az 1978-as egri országos tanácskozáson is. L. ezzel kapcsolatban *Kosáry D.*: i. m. (1987) 24—25., 38. o.

35 L. „Munkásosztály, munkásmozgalom, hazafiság." Bp., 1978. 104—105. o.

36 L. ezzel kapcsolatban *Nagy László:* Bocskai István a hadak élén. Bp., 1981. 118—119. o.; *uő:* „Megfogyva bár, de törve nem. . ." Török háborúk viharában, Bp., 1990. 214—223. o.

37 L. pl. MHHS VII. k., 151., 153. o.; *Szilágyi Sándor:* Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez. 45—46. o.; *Makkai László:* Erdély története. Bp., 1944. 329—333. o.; ETA I. k. 75., 86—87. o. Basta személyéről részletes értékelést igyekeztem adni „Az aranysarkantyús lovag, conte Giorgio Basta" c., a Zrínyi Kiadó gondozásában kiadás alatt lévő munkámban.

38 L. ezzel kapcsolatban pl. ETA I. k., 46—47. o.; MHHS VII. k., 258—263. o.; MHHS XXX. k. 46. o., vagy a problémáról bővebben *Nagy László:* Erdély és a tizenötéves háború. SZ 1982. 4. sz., továbbá *uő.:* Mihály vajda a magyar históriában. HK 1990. 3. sz.

39 Savoyai Jenő Buda fölszabadításában játszott szerepéről Lotharingiai Károly 1986-ban kiadott hadinaplója mellett l. újabban *Nagy László:* A török világ végnapjai Magyarországon. Bp., 1986. 280—282. o. Egykorú hiteles adatok bizonyítják, hogy részt vett és megsebesült már Buda 1684-es sikertelen ostrománál is; 1686-ban közelharcban vett részt június 17-én, június 29-én, az augusztus 3-i általános rohamban, ahol nyíllövés találta el és így sebesülten jelen volt a szeptember 2-i döntő rohamban is.

évtized óta számos írásomban kifejtettem. Ennek lényege így foglalható össze: Abban az időben, amikor a külpolitikai és katonai téren sikert sikerre halmozó Habsburg királyok sorozatos kompromisszumokra kényszerültek nemcsak a magyar főurakkal és nemesekkel, de a katonarétegek tagjaival szemben is, az erdélyi fejedelmek valójában szinte korlátlan hatalmat birtokoltak, s ha úgy hozta a sors, vagy a szeszélyük, korlátlanul zsarnokoskodhattak akár legtekintélyesebb alattvalóikon is. Szakítanunk kell tehát azzal a minden alapot nélkülöző legendával, hogy a török hódoltság korában Erdélyben a „szabadság" virágzott, míg a Királyi Magyarország lakossága valamiféle idegen „zsarnokság" igája alatt nyögött; ennek inkább az ellenkezője igaz.[40]

Vajon mennyiben támasztják alá a tények ezet a szakmai körökben némi megbotránkozásokat szülő, „eretnek" megállapítást?

A bizonyítás sorát kezdjük talán a már idézett Eszeterházy Miklós 1619-es írásaival. A Bocskai „Bécs alját nyargaló" hadnagyából udvarhűvé váló — de magyarságát mindig szem előtt tartó —[41] politikus szerint a Habsburg-uralkodók összehasonlíthatatlanul nagyobb szabadságjogokat biztosítanak a magyar nemzetnek — értsd a nemességnek és az úgynevezett köztes rétegeknek, végváriaknak és hajdúknak — mint az erdélyi fejedelmek minden rendű és rangú alattvalóiknak. Példaként felhozza, hogy amikor II. Mátyás választása előtt azt tudokozta Illésházy nádortól: „mi volna még hátra, kit szabadságukban helyére nem állított volna s azt is felépíti; de nem találtatnak egyebet az szép megadott szabadságoknál." Ugyanakkor — írja — a magyar királyi trónra aspiráló Bethlen Gábor által kínált „szép szabadság" csupán szemfényvesztés és annak elfogadása a legsúlyosabb szolgaság és elnyomás vállalását rejti magában. Az erdélyi fejedelem maga is a török szolgája és csak ezt a szolgai állapotot tudja nyújtani a magyarországi uraknak és nemeseknek is. Mindenekelőtt elvesztik a szabad királyválasztás lehetőségét és az eddig élvezett törvényes helyzetüket. Ugyancsak furcsa lenne, ha a szabad választással trónra került Habsburg-házi király helyett a Bethlen katonáitól megfélemlített nemzet „egy török feltartott és nevelt rabot" ismerne el uralkodójának. Egy olyan személyt, aki az erdélyi viszonylagos szabad fejedelemválasztásnak is „első rontója" volt 1613-ban, amikor „számtalan köznépeknek, árváknak és sok ártatlanoknak pogány kézbe való esésével s nemzetünk rettenetes romlásával — egyedül csak a török keze által, sok égetéssel és rablással ment mostani méltóságára is."[42]

Eszterházy ezen értékelését, ha idézték is nagy ritkán, elintézték azzal, hogy az egy aulikus érzelmű, Bethlent személyesen gyűlölő politikus elfogult, megalapozatlan ítéletalkotása. Annyi igaz, hogy a későbbi nádor valóban ellenszenvvel viseltetett Bethlen Gábor személye és uralkodásai módszerei iránt, mindez azonban nem zárja ki eleve megállapításainak helytálló voltát. A Habsburg-házi magyar királyok uralkodásának idején valóban egyetlen országgyűlésen sem történtek olyan megfélemlítések, törvénytelenségek, az ellenzék véres felszámolásáig fajuló cselekmények, mint amilyenek előfordultak az

40 L. ezel kapcsolatban a „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor..." c. munkám (Bp., 1981.) Fejedelmi hatalom „Tündérkertben" c. fejezetében idézett forrásokat.

41 Történelmünk e hosszú időn át méltatlanul tárgyalt nagy alakjáról *Péter Katalin* 1985-ben megjelent biográfiája rajzol hiteles képet.

42 Eszterházy M... I. k., 77—80. o. Azt, hogy Bethlen Gábor török általi trónra ültetése a fegyveres kényszer mellett több tízezer erdélyi lakos halálával és rabszolgasorba hurcolásával járt együtt, egykorú erdélyi források is tanúsítják: Macskássy Mihályné 1614. jan. 10-i lev. Nyáry Pálnéhoz (LO Zichy cs. lt. Mis.); ETA I. k. 116. o.; EOE VI. k. 320. o. stb.

erdélyi diétákon, vagy a Bocskai-szabadságharc kassai gyűlésein, de főként II. Rákóczi Ferenc ónodi gyűlésén.[43] Erdélyi történetíró jellemezte így a hazájabeli állapotokat: „ez a gyülekezet nem országgyűlés, hanem valamiféle eszeveszett, joggal, ésszerűséggel mitsem törődő népcsődület." A sokak által ma is a szabadság honának tartott török hódoltságkori Transsylvániában a diétákon „a szabadság helyét a szabadság árnyképe foglalta el." Erdélyben „az erőszak lépett uralomra" és még a képviselőkre is rákényszerítette, „hogy meghallgassák és helyeseljék amit nem akartak."[44] Jóllehet a jeles históriikus elítélő véleményét Báthori Zsigmond fejedelem országlása idején írta, de nem különbözött alapvetően a helyzet bármelyik erdélyi fejedelem uralkodása alatt sem. Transsylvánia urai kényük kedvük szerint, minden törvényt felrúgva uralkodhattak — és uralkodtak is — alattvalóikon, s a rendek még köszönetet is mondtak nekik sorozatos törvénysértéseikért.[45]

A fentiekre való tekintettel méltán írhatta a huszadik század minden bizonnyal legnagyobb formátumú magyar történésze, Szekfű Gyula az alábbiakat: az erdélyi országgyűléseknél „szolgálatkészebb testület alig van a XVI. században, mikor még másutt a rendiség utolsó harcát folytatja a fejlődő abszolitizmussal."[46] Ám azt olvashatjuk a különben erősen transylvánikus beállítottságú Makkai László korábbi nagy szintézisében is, hogy mialatt a Királyi Magyarországon a Habsburg-uralkodók még a XVII. század folyamán is csak késhegyre menő küzdelem árán tudtak valamit lefaragni a nemesi rendi jogokból, Erdélyben a fejedelem szinte korlátlan úr volt a rendek felett. A szó szoros értelmében élet-halál ura. „Bebek és a Kendi testvérek kivégzése óta Erdélyben *hóhérbárd* lebegett a tanácsosok feje felett. Az uralkodó és a nemzet viszonyának egyoldalú megállapítása elvi alapot adott a *terrornak*"[47] Cs. Szabó László abban látta a magyarországi és az erdélyi különbözőség okait, hogy a csataterekről Bécsbe menő magyarországi nemesek „a halál vőlegényei" voltak és e címen joggal vindikálhattak maguknak más elbánást, mint a békés körülmények között élő erdélyi alattvalók.[48] Nem alaptalanul írhatta tehát Eszterházy Miklós a XVII. század közepén I. Rákóczi György erdélyi fejedelemnek: „Nekünk törvényünk vagyon és constitutionk és ez mellett *nemes szabadságunk* is mind ennyi megerőtlenedett állapotunkban is fenn vagyon."[49]

A vitathatatlan különbség a magyarországi és az erdélyi nemesi szabadságjogok között az előbbiek javára természetesen nem a Habsburg-uralkodók „jóságából" vagy éppen „szabadságszeretetéből", illetve az erdélyi fejedelmek „gonoszságából", vagy valamiféle született „zsarnoki" hajlamaiból fakadt. Igaz,

43 Az erdélyi 1594-es és az 1707-es ónodi gyűlés véres eseményei közismertek. Az 1606-os kassai gyűlésekre behívott hajdúkapitányok nem csupán a „honatyákat" riogatták, fenyegették, hanem a fejedelem kívánságának megfelelően szavaztak, de a mozgalom második embere Illésházy István is félve ment Kassára a neki küldött életveszélyes fenyegetések miatt. Illésházy erről panaszkodó leveleit l.: MOE XII. k. 282—283. o., 288. o., 359. o.

44 *Szamosközy István:* Erdély története. Bp., 1978. 70—71. o.

45 L. *Hóman Bálint* és *Szekfű Gyula:* Magyar történet. Bp., 1935. IV. K., 59—65. o. a legújabb magyar történeti szintézis igyekszik elmosni az erdélyi fejedelmi hatalom ellenőrizetlen, zsarnoki jellegét és annak portai forrását is, amikor ezeket állapítja meg: „az uralkodó a rendek csekély beleszólásával vezette az államot. Az aránylag gyenge rendiség az uralkodó törekvéseinek kevéssé tudott határt szabni, mert Erdélyben nem fejlődhetett ki a nagybirtokos osztály olyan mértékben, mint Magyarországon ... az erdélyiek kezdettől rászorultak az uralkodó védelmére." (Magyarország története 1526—1668. Bp., 449. o.) A köszönetnyilvánításokat l. az EOE-ben található végzésekben.

46 *Hóman B. és Szekfü Gy.:* i .m. III. k., 303 o.

47 *Makkai László:* Erdély története. Bp., 1944. 225. o.

48 *Cs. Szabó László* megállapítását l. EÖ. II. k. Bevezetés. VIII—IV. o. V. ö. *Trócsányi Zsolt:* Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Bp., 1972. 134. o.

49 TT 1882. 135. o.

némely külföldre menekült erdélyi úr és nemes sorra-rendre gonosz zsarnoknak nevezte mind a Báthoryakat, mind Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort, a két Rákóczi Györgyöt vagy Apafy Mihályt,[50] de ezeket a vádakat ugyanúgy nem szabad objektív, megalapozott értékítéletnek tekinteni, miként az otthon maradt országgyűlési rendek szolgai hozsannázásait és hálálkodásait a legkegyetlenebb, legdurvább törvénysértések után is.[51] Az erdélyi fejedelmek korlátlan hatalmát a rendek fölött a kinevező szultáni athnamék biztosították, amelyekben a „Fényes Porta" szavatolta uralkodásukat nemcsak a külső támadásokkal, de a belső rendi vagy más „rezgelődésekkel", megmozdulásokkal szemben is.[52] Erről a hatalomról pedig így vélekedett egy világot látott és a lakosság szócsöveként számon tartott erdélyi, nemesi származású polgár: „A császár [t. i. a szultán] hadának sokaságáról azt mondom, hogy az ő állapotjokat mindenben az hiheti, aki látja ... én török császárt és minden állapotját Konstánczinápolyban is a maga házánál láttam micsoda állapotban légyen és hadban is láttam, de bizony nincsen ezen a világon nagyobb legény nálánál."[53] A mérvadó erdélyiek túlnyomó többsége így, vagy ehhez hasonlóan értékelte a török hatalmát és kilátástalannak ítélt minden szembeszegülést azzal, illetve a szultáni bizalmat és támogatást élvező fejedelmekkel. Ez a felismerés és az ennek nyomán kialakult szervilis magatartás biztosított szinte korlátlan fejedelmi hatalmat Erdélyben a rendeken. Ha valamelyik erdélyi nemesnek, vagy szász polgárnak nagyon nyomós panasza volt az uralkodója ellen, azt nem az inkább csak amolyan alkotmányos dekorációként funkcionáló rendi országgyűlésen adta elő — ahonnan bármikor kiemelhették és akár azonnal a vesztőhelyre is vihették a fejedelmi poroszlók — hanem a szultáni udvarban.[54] Igaz, ott sem minden veszély nélkül. A török vezetés ugyan szívesen tartott „talonban" fejedelmi ellenjelölteket éppen hatalmon lévő vazallusa sakkbantartására, de erdélyi politikájának egyik alapelve volt az is, hogy a fejedelemségben lehetőleg belső nyugalom legyen. Ezért az ilyen panasztevőre nem egy esetben életfogytiglani fogság, ha nem éppen halál várt.[55]

Az, hogy melyik fejedelem mikor, milyen mértékben élt a szultáni garanciák által szavatolt hatalmával, az adott helyzet kívánalmain túl egyéni hajlamoktól és tulajdonságoktól is függött. Ám nyitva állt számára annak a lehetősége, hogy amikor szükségesnek látta, bármikor alkalmazhatta akár a legdrasztikusabb törvénysértéseket is. Bizonyságaként annak az általános érvényű törvényszerűségnek, hogy a társadalom által hatékonyan nem ellenőrzött politikai hatalom bárhol, bármikor megalapozatlan, törvénysértő döntések és cselekmények forrásává válhat — és a legtöbb esetben válik is. Ennek egyenes következményeként, megbízható egykorú források tanúsága szerint, az erdélyi nemzeti fejedelemség másfél évszázada alatt összehasonlíthatatlanul több koncepciós per, törvénysértő ítélet, — nem egy esetben tömegmészárlásig fajuló — ítélet nélküli kivégzés történt, mint a Királyi Magyarországon a Habsburgok

50 L. pl. Esztergom, prímási lt., acta radicalia class. V. fasc. 6. no. 144.; EOE VII. k. 406. o.; Prépostváry Zsigmond 1615. nov. 9-i lev. Cseh és Szlovák Köztársaság, Bittsei lt. Thurzó corresp., 135.; ETA IV. k. 287. o. stb.

51 L. erről bővebben *Trócsányi Zsolt:* Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalékok az erdélyi rendiség történetéhez.) Bp., 1976. 180—208. o.

52 ETA II. k., 318., 326., 340., 346—347. o.

53 ETA I. k., 135. o.

54 L. *Kővári László:* Erdély történelme. Kolozsvár, 1863-tól IV. k., 57—60. o.

55 ETA II. k., 326., 340., 346. o.

négy évszázados uralkodása alatt, az 1849-est követő megtorlási hullámot is beszámítva.[56]

Az erdélyi fejedelmek korlátlan — bátran mondható mindenfajta „zsarnoki" megnyilvánulást lehetővé tevő — hatalmát és ezzel szemben a rendek fölöttébb kiszolgáltatott helyzetét szemlélve érthetővé válik, hogy az itt uralkodó állapotok miért nem voltak különösebben vonzóak az ekkor egészen más körülmények között élő, nagy rendi szabadságot élvező magyarországi nemesek számára. Hiszen, amint már szó volt róla, a Királyi Magyarország országgyűlésein — a Habsburg-ellenes küzdelmek időszakait leszámítva — szabadon, mindenféle retorziós veszélyektől mentesen, bármikor elmondhatták akár a legélesebb ellenvéleményeiket is. Törvénysértő processzusra, vagy ítéletre ha sor került a hatalom részéről — mint például Illésházy István esetében, vagy az 1604-es hírhedt törvénycikk utólagos betoldásával — azt országos vihar követte és az Udvar meghátrálni kényszerült.[57] Az 1670-es felkelés kivételével egyetlen Habsburg-ellenes megmozdulást sem követett megtorlás a hatalom részéről. Sőt, a Bocskai-szabadságharcban a második szerepet betöltő, korábban törvénytelenül elítélt Illésházy István ugyanúgy Magyarország nádora lett, mint az a Thurzó Szaniszló, aki 1621-ben Bethlen tábornokaként Érsekújvárt védte II. Ferdinánd király csapatai ellen.[58] Amikor pedig az 1670-es fegyveres felkelést irányító királyi tisztségviselőket tárgyalások után elítélték, az olyan felháborodást váltott ki Magyarországon, ami kortársi vélemény szerint a négy évtizedes kurucvilág egyik szülője lett.[59] A tizenötéves háború és a XVII. század végi visszafoglaló háborúk idején kétségtelenül történtek törvénysértések mind a királyi tisztségviselők, mind a katonaság részéről, azonban ezek rendkívüli helyzetben mentek végbe és szinte általános jelenségeknek számítottak Európában mindenütt.[60] Ilyeneket sorozatosan elkövettek magyar hadvezérek és katonáik nemcsak idegen országokban, de magyar földön is a Habsburg-ellenes küzdelmeink idején, amelyek magukon viselték a katonai diktatúra számos jegyét.[61]

Óhatatlanul fölmerül a kérdés: ha a Királyi Magyarország lakosai — mindenekelőtt főurai és nemesei — összehasonlíthatatlanul nagyobb szabadságjogokkal rendelkeztek, mint az erdélyi társaik, akkor miért hívták segítségül s voltak készek akár királyuknak is elismerni az erdélyi fejedelmeket?

A korábbiakban már szó esett róla, hogy a XVI. század végén Nádasdy Ferenc és társai a török elleni eredményesebb, intenzívebb harc érdekében — annak reményében — fordultak Báthory István lengyel királyhoz és erdélyi fejede-

56 Az erőszakos halállal meghaltak *egy részének* a névsorát l. MHHS VII. k., 258—268. o. A tömeges megtorlásokra különösen a székelyek körében l. *Demény,* (1976.) és *Demény,* (1977.)

57 A küzdelemről legrészletesebben l. *Nagy László:* A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp., 1961.

58 Illésházy István (1541—1609) az 1603-as hírhedt „hűtlenségi peréről" ismert, s kevésbé tudják róla, hogy 1605-ben meglehetősen szélsőséges Habsburg-ellenes nézeteket vallott és ilyen tanácsokat is adott Bocskainak. (L. *Nagy László:* Káthay Mihály a magyar históriában. Egy régvolt politikai gyilkosság. *Valóság,* 1976. 9. sz.) A legújabb Akadémiai Kislexikonban téves róla az az adat, miszerint ő volt Magyarország első protestáns nádora, mert az első Nádasdy Tamás volt. Thurzó Szaniszló (1576—1625) nádor részese volt a Bocskai István vezette Habsburg-ellenes küzdelemnek is. Későbbi ilyen szerepéről l. bővebben *Nagy László:* Bethlen Gábor a független Maygarországért. Bp., 1969.

59 *Cserei Mihály:* Erdély története. Bp., 1983. (Kiadta és jegyzttekkel ellátta *Bánkuti Imre*) 91. o. Általános magyar felfogást fejez ki Illésházy egyik 1605-ös levele: „Az mi törvényünk az királyra támadást in tali casu megengedi." (TT 1878. 48. o.)

60 Összehasonlításul l. pl. *F. Raumer:* Geschichte Europa's seit dem Ende des 15. Jahrunderts. Leipzig, 1832—1865. III. k., 600. o.

61 E téma részletes tárgyalását l. a „Megint fölszánt magyar világ van..." és a „Kuruc életünket megállván csináljuk..." id. munkáim fegyelmi helyzettel foglalkozó fejezeteiben.

lemhez.[62] A Bocskai-szabadságharc kirobbanásában is, a vallási motívumokon, az ún. „fiskális pereken" és az idegen zsoldosok kilengéseinek megakadályozásán túl, szerepet kaptak hasonló okok a rendek állásfoglalásában.[63] Bethlen Gábor 1619-es Magyarországra hívását a „fő hívó" Rákóczi György egy későbbi levelében így indokolta: „szegény jó emlékezetű Mátyás császár urunk idejében mit szerzének Csehszlovákiában az officérek [t. i. a Habsburg kormánytisztviselők] ez mai napig is félelmes az valósága, szegény elholt fejedelmet Erdélyből *nem egyébért* kellett vala kihínunk."[64] A „cseh lábra való állítástól" való félelem volt az oka egyesek részéről I. Rákóczi György 1644-es segítségül hívásának,[65] s hasonló, hol tényleges, hol csak vélt veszélyek miatt vettek részt egyesek az 1670-es felkelésben, majd később Apafi Mihály és Thököly Imre segítségül hívásában.[66]

Amikor azonban a magyarországi főurak és nemesek az erdélyi fejedelmektől vezetett és támogatott harcok eredményeként ismételten megszilárdították a rendi jogokat a Habsburg-házi királyaikkal szemben, mielőbb igyekeztek kikerülni az erdélyi fennhatóság alól. Maga Bethlen Gábor például a vele való szembefordulást azzal magyarázta, hogy a személyes hadakozástól való idegenkedés változtatta meg gyökeresen a magyarországi urak és nemesek magatartását.[67] Meglehet, hogy ilyen okok is közrejátszottak döntésüknél, ám az Erdélyhez való tartozást „rossz káros dolog"-nak minősítette a Bethlent hívó Rákóczi György is, aki pedig személyesen részt vett a harcokban.[68] Más kérdés, hogy 1644/45-ben erdélyi fejedelemként maga is Bethlen általa korábban elutasított törekvését igyekezett megvalósítani, amit azonban a magyarországi urak és nemesek többsége ugyanúgy értékelt, mint ő tette 1629-ben.[69]

A problémakörhöz tartozik, hogy a három abszolutizmus — abszolutista törekvés — egyidejű létezése a török hódoltságkori Magyarországon rendkívül bonyolulttá, ellentmondásossá tette a rendek és a központi hatalom viszonyát. Hiszen a magyarországi rendiséggel sorozatos kompromisszumokat kötő bécsi udvar — vagy annak egyes tisztségviselői — több esetben felkelésekre buzdították az erdélyi rendeket fejedelmeik ellen. Ugyanakkor az otthon többnyire amolyan „kis szultánokként" viselkedő erdélyi uralkodók a magyarországi abszolutizmus elleni rendi törekvések és küzdelmek fő támaszai voltak több mint egy évszázadon át. És furcsa történelmi fintorként: a birodalmában rendi jogokat nem ismerő szultáni despotizmus a XVII. század folyamán a Királyi Magyarországon a Habsburg-ellenes rendi megmozdulások fő támogatójaként

62. L. *Szádeczky Lajos:* Báthory István és egy magyarországi összeesküvés. SZ 1886., továbbá *Benda Kálmán:* Habsburg-abszolutizmus és rendi ellenállás a XVI—XVII. században. Bp., 1975.
63 L. *Károlyi Árpád:* A Bocskay-párti magyarság kiáltványa Európához . . ." MOE XI. k., 168—184. o. Magyar nyelvű szemelvényes kiadása *Benda Kálmán:* A Bocskai szabadságharc. Bp., 1955. Okmánytár, 93—102. o.
64 EOE IX. k., 398.o. V. ö. *Frankl (Fraknói) Vilmos:* Pázmány Péter és kora. Pest, 1868. I. k., 497—498;. o.
65 *Kővári L.:* i. m. V. k., 35. o.
66 L. *Pauler Gy.:* i. m. II. k., 248—249. o.: *Angyal Dávid: Késmárki* Thököly Imre. Bp., I. Rész, 161—162. o.; továbbá Pethő Zsigmond kassai vicegenerális 1670. okt. 16-i lev. OL Nádasdy cs. lt. fasc. 15. no. 518.
67 MTT XXVII. k., 111—115. o.
68 Bethlen pol. lev., 466. o.
69 L. *Szilágyi S.:* i. m. (1893.) 375. o. vagy *Cseh—Szombathy L.:* i. m. HK 1957. 1—2. sz., 184. o.

lépett fel, ha érdeke úgy kívánta.[70] Éppen ezért nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani az egyes megmozdulások jelszavainak, hanem a tényeket kell figyelembe vennünk mind a magyarországi Habsburg-hatalom, mind az erdélyi fejedelmek uralkodása jellegének a vizsgálatánál. Szakítanunk kell tehát azzal a hamis legendával, hogy a török hódoltság korában Erdélyben a szabadság virágzott, míg a Királyi Magyarország lakossága idegen uralkodók „zsarnoki" kormányzása alatt sínylődött. Az egykorú adatok ettől eltérő, sőt mondhatni ellentétes képet mutatnak. Így megdől minden olyan állítás, amely e korszak Habsburg-házi magyar királyait olyan „zsarnokoknak" tünteti föl, akik ellen csakis az otthonukban minden szabadságjogot biztosító erdélyi fejedelmeknek kellett fellépni és oltalmat nyújtani.

Az ellenreformáció és a Habsburgok

A török hódoltság-kori Habsburg-uralom negatív megítélésében komoly szerepet kapott az a körülmény, hogy a Habsburg-ház Európa szerte — így Magyarországon is — a katolicizmust támogatta a protestantizmussal szemben, erőszakos eszközöket is igénybe véve ehhez a politikájához. A bírálók általában egyenlőségi jelet tettek és tesznek a protestanizmus és a magyar nemzeti érdekek, illetve a katolicizmus és a magyarellenesség, népellenesség közé.[71] Meggyőződésem szerint a történelmi tények ismeretében végérvényesen szakítani kellene azzal a téves és káros felfogással, miszerint Magyarországon a tárgyalt korszakban egyedül a protestantizmus képviselte a gazdasági, társadalmi és kulturális haladást, míg a Habsburg-kormányzattal összefonódott katolikus egyház a „feudális népelnyomás" védelmezője, a reakció szekértolója" és a „népbutítás" eszköze lett volna. Az ilyen elfogult, tudománytalan és a nemzetet megosztó nézettel szemben az igazság az, hogy a magyar nemzeti fennmaradást, a kulturális haladást a katolicizmus és a protestantizmus nem egymást kizárva, hanem *egymást kiegészítve* képviselte ebben az európai vallásháborúkkal átszőtt időszakban is. Ennek szellemében természetesen egészen másként minősül Habsburg-házi királyainknak a katolicizmushoz, az ellenreformációhoz fűződő kapcsolata és ennek érdekében kifejtett tevékenysége is.

Vitathatatlan tény, hogy Magyarország lakossága a XVI. század elejétől egyre növekvő ütemben valamelyik protestáns egyház hívévé vált. E rohamos terjedés okait a protestáns és a katolikus szerzők, érthetően eltérő módon magyarázták. Akárcsak azét, hogy a mintegy nyolcvan százalékban protestáns országban miért maradtak fenn háborítatlanul a katolikus érseki és püspöki székek. Egy protestáns egyháztörténeti munka szerzője ezzel kapcsolatban megjegyzi: „A magyar protestánsoknak ezért a türelemért később drága árat kellett

70 Az erdélyi fejedelmek ilyen tevékenységéről részletesen szóltunk. A Habsburg-Udvar, illetve magyarországi exponensei többek között 1570—1575 között Báthory István ellen, 1610—1612 között Báthory Gábor ellen, 1613—1617. között Bethlen Gábor ellen, 1630—1636 között I. Rákóczi György ellen, 1661—1662 között Apafi Mihály ellen támogatta az erdélyi elégedetleneket, többször fegyverrel is, fejedelmeik ellen. A Porta a Habsburg-ellenes küzdelmek fegyveres támogatásán túl a 15 éves háború idején kereste meg a tekintélyesebb magyarországi főurakat, majd 1664 után lázított közvetlenül is a Habsburg „zsarnokság" ellen.

71 A protestáns egyháztörténeti munkák mellett ezt a szemléletet tükrözi pl. a 60-as években megjelent „Új Magyar Lexikon" is.

fizetniük. Ugyanis az ellenreformáció a jezsuita rend mellett elsősorban az érsekségekre és a püspökségekre támaszkodott."[72]

Az igazsághoz tartozik, hogy a magyarországi és az erdélyi protestánsok vallási türelmessége azért korántsem volt olyan általános, mint amilyennek azt az idézett megállapítás alapján gondolhatnánk. A katolikus érsekségek és püspökségek megszüntetésére minden bizonnyal első sorban azért nem törekedtek, mert jól tudták, hogy a török elleni védelemben elkerülhetetlenül rá vannak utalva mind a katolicizmus mellett átmeneti megingásoktól eltekintve szilárdan kitartó Habsburg-hatalom, mint a papság aktív katonai és pénzügyi támogatására. Ám az alsóbb katolikus papsággal — különösen pedig a szerzetesekkel — szemben korántsem tanúsítottak ilyen toleranciát. Közismert, hogy a lutheránus Nádasdy Ferenc kitiltotta országrésznyi birtokairól a katolikus papokat, valamint a kálvinista lelkészeket.[73] Nem sokkal ezután Nádasdy sógora, a kálvinista ecsedi Báthory István országbíró a katolikusokkal és a lutherátusokkal szemben hozott ilyen tilalmi rendelkezést.[74] Az egyes nézetek szerint teljes vallásszabadságot szavatoló erdélyi fejedelemségben a katolikus Báthoryak uralkodása idején a templomokban nyílt imákban nemcsak a pápaság elpusztítására kérték a Mindenhatót, hanem Zsigmond fejedelemnek megtiltották a protestáns rendek, hogy jezsuita atyákat tarthasson az országban. Méginkább hátrányos helyzetbe kerültek az erdélyi katolikusok a XVII. században, amikor mindvégig kálvinista fejedelmek uralkodtak az országban.[75]

Ezeknek a tényeknek a szem előtt tartása elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy helyesen lássuk és értékeljük a Habsburg-ház királyainak vallási politikáját. Többségük valójában sohasem mondott le arról, hogy Magyarország lakosságát „visszavezesse" a katolikus anyaszentegyház kebelébe. Már I. Ferdinánd király több kísérletet tett a protestantizmus terjedésének megakadályozására, de a következmények figyelembe vételével azt kell megállapítani, hogy kevés sikerrel. Sőt azzal, hogy a Német Birodalomból több nyílt, vagy titkos protestáns főkapitányt helyezett magyarországi katonai és politikai kulcspozícióba, akarata ellenére az új hit terjedését segítette elő.[76] Ferdinánd király nem tudott eredményesen fellépni a katolikus papokat előző protestáns főurak ellen sem, hiszen a török elleni küzdelemben hosszú ideig kacérkodott a gondolattal, hogy maga is az új hitre tér, s erről a szándékáról csupán dinasztikus érdekeknek engedve mondott le.[77]

Nem változott a helyzet Rudolf király uralkodása alatt sem, jóllehet ő, a spanyol udvarban nevelkedvén, annak szelleméhez nagy mértékben alkalmazkodván, elődjeinél inkább hajlott volna az „eretnekek" elleni fellépésre. Ám a magyarországi katonai és politikai viszonyok egy időre neki is megálljt parancsoltak s legfeljebb senki által komolyan nem vett tilalmak formájában próbálkozott küzdeni a katolicizmus érdekeiért. Amikor erélyesebben próbált fellépni,

72 *Bucsay Mihály:* A protestantizmus története Magyarországon, 1521—1945. Bp., 1985. 23. o.
73 L. *Nagy László:* Az erős fekete bég, Nádasdy Ferenc. Bp., 1987. 81—82. o.
74 L. *Nagy László:* Tündérkert fejedelme, Báthory Gábor. Bp., 1988. 37—52. o.
75 *Benda Kálmán* és *Tardy Lajos* (szerk.): Pierre Lescalopier utazása Erdélybe (1574.) Bp., 1982. 64. o.; *Karácsonyi János:* Magyarország egyháztörténete. Bp., 1989. 129. o.; ETA I. k., 119. o. A „Magyarország története, 1526—1686" vonatkozó része nem szól a XVII. századi protestáns erdélyi fejedelmek állítólagos példamutató vallási türelmességéről a katolikusokkal szemben, amit kifogásol is *Barcza József:* Peregrináció, vallási türelem c. referátumában (In: *Rácz István* [szerk.]: Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. okt. 9—10. Debrecen, 1988. 102. o.)
76 L. *Bucsay M.:* i. m. 93. o.; *Karácsony J.:* i. m. 107—108. o.
77 *Gonda Imre—Niederhauser Emil:* A Habsburgok. Bp., 1977. 69—70. o.

a rendek megtagadták az adó megszavazását, sőt egyesek ekkor kezdtek szervezkedni Rudolf detronizálására és Báthory István magyar királlyá választására.[78] Ilyen körülmények között az uralkodó csakis a tizenötéves háború második felében mert erélyesebb ellenreformációs intézkedésekhez nyúlni. Akkor, amikor egyre több katolikus vallású főkapitány és zsoldoskatona jött Magyarországra a török ellen harcolni, akik közül sokan itt tartózkodtak telente is. Ezek a nyugat-európai és olasz harcosok szinte kötelességüknek érezték a török elleni küzdelem mellett az „eretnekek" megtérítését is. Kitűnt közülük a különben hadvezérnek gyenge, de a védtelen lakossággal szemben annál harciasabb Belgiojoso kassai főkapitány, akinek erőszakoskodásai nagy mértékben hozzájárultak a Bocskai-szabadságharc kirobbanásához.[79] A diadallal felérő, kompromisszumos békekötéssel záruló küzdelem rendkívüli mértékben megszilárdította nemcsak a nemesi privilégiumokat, de a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, ami a nemeseken és a városokon túl kiterjedt a hadinépre, mindenekelőtt a végváriakra is.[80] Ezt követően a Habsburg-kormányzat tartózkodott Magyarországon minden *erőszakos* ellenreformációs tevékenységtől. Ilyenekre egyes magyar püspökök mellett legfeljebb rekatolizált magyar főurak és tekintélyesebb nemesek részéről került sor. Ezek a neofiták túlbuzgalmával léptek föl a tőlük függő jobbágyok szabad vallásgyakorlatának megakadályozása érdekében. Élen járt ebben a tevékenységben a hajdan oly hitbuzgó lutheránus „erős fekete bég" unokája, a hasonnevű Nádasdy Ferenc országbíró.[81]

A központi hatalom által kezdeményezett, vagy támogatott ellenreformáció tehát hosszú időre megszakadt, viszont a *békés* rekatolizálás ekkor indult nemvárt diadalútjára hazánkban. A tragikus sorsú nagy magyar irodalomtörténész megfogalmazása szerint, ha a XVI. század végén egy orvos diagnosztizálta volna a magyar katolicizmus állapotát, bizonyára kimondta volna annak menthetetlenségét. Ám e reménytelennek hitt „beteg" olyannak bizonyult, „mint a legendabeli sárkányölő Szent György, akit kerékbe törtek, karóba húztak és mégis mindig feltámadott." Néhány évtizeddel az erőszakos ellenreformációs törekvések kudarca után a katolikusok ismét többségben voltak hazánkban, amely „Mária országa" lett. A jeles irodalmár szerint e siker fő záloga a rendkívül ügyesen tevékenykedő jezsuita rend volt, de kiemelkedő jelentőségűnek ítélte a Habsburg-ház szerepét is, amely hatalom a XVII. század közepén már a katolicizmus legfőbb bástyája volt Európában. „Franciaország, az egyház legidősebb leánya, szövetkezhetett az eretnekekkel, még a pápa is lehetett olykor engedékeny, diplomatikus, a Habsburgok intranzigens [hajthatatlan] katolicizmusa sem jobbra, sem balra el nem hajolhatott." A magyarországi

78 L. ezzel kapcsolatban különösen a nyolcvanas évek törvényeit, kiemelten az 1587/88-as gyűlés vitáit (Magyar Törvénytár, 1526—1608.)

79 L. pl. ETA III. k., 48. o. Részletesen foglalkozik a problémával *Bocatius János:* Öt év börtönben (1606—1610.) Bp., 1985. (Fordította és szerkesztette *Csonka Ferenc.*) Bocskai fegyverfogásának igazi okaira és körülményeire l. *Nagy László:* Bocskai István a hadak élén. Bp., 1981. 98—105. o.

80 A bécsi és zsitvatoroki békekötések szövegét l. *Marczali Henrik—Angyal Dávid—Mika Sándor:* Enchiridion... A magyar történelem kútfőinek kézikönyve. Bp., 1902. A bécsi béke mégcsupán ezzel a kikötéssel biztosította a szabad vallásgyakorlatot a nemesség, a városok és a végvári katonák részére: „A római katolikus vallás sérelme nélkül". E kikötés csupán az 1608-as országgyűlésen szűnt meg, amely különben kiterjesztette a vallásszabadságot a falvakra is. Bucsay Mihály megfogalmazása szerint: „A magyar protestantizmus európai szempontból is jelentős győzelmet aratott a Habsburg-abszolutizmus felett, amelynek rekatolizációs törekvéseire érzékeny csapást mért." (i. m. Bp., 1985. 89. o.)

81 Lippay György esztergomi érsek mellett gróf Nádasdy Ferenc, gróf Endrődy György, herceg Eszterházy Pál és Báthory Zsófia nevéhez fűződnek protestánsellenes fellépések és térítések 1648-at, I. Rákóczi György halálát követően (*Bucsay M.:* i. m. 1985. 108—109. o.) V. ö. *Karácsonyi J.:* i. m. 138—140. o., ahol természetesen más megvilágításban szerepelnek a történtek.

ellenreformáció e látványos sikerében a Habsburgok főként azért játszottak kiemelkedő szerepet, mert az ellenreformáció sikerének időszaka az a korszak volt, amely méltán nevezhető az udvari élet fénykorának, amikor az abszolut uralkodó személye köré gyűlt minden érték, szépség és akarat. A belépés ebbe a vágyott álomvilágba a magyar arisztokrácia számára a katolicizmuson, tehát a rekatolizáláson keresztül vezetett. Az viszont már a társadalmi rend jellegéből fakadt, hogy az alattvalók — a nemesek és a jobbágyok — többségükben kénytelenek voltak követni a leggazdagabb, legtekintélyesebb főurakat.[82]

A magyarországi ellenreformációs sikerekhez a hivatkozottakon túl hozzájárultak egyéb tényezők is. Így például az a *lelki válság,* amely a tizenötéves háborút és a Bocskai-szabadságharcot követően hazánkban eluralkodott. A krízis okai között talán első helyre sorolható a nagyfokú csalódottsági érzés, amely abból fakadt, hogy az óriási háborús áldozatok nem hozták meg a remélt átütő eredményt: a török kiűzését Magyarország területéről. Emiatt fogadta a mérvadó közvélemény egy része szkeptikusan a Bocskai-szabadságharc sikereit is. Borsos Tamás többszörös portai követ írja egy későbbi följegyzésében: „Ítiljék bölcs emberek meg, ha épületire vagy romlására volt az kereszténységnek [t. i. a Bocskai-szabadságharc sikere], mert itt a török császár portáján bizonyosan magoktól az törököktől értettem, oly igen megfogyatkozott volt az török császár ereje [t. i. 1604—1605-ben], hogy ha Bocskai István akkor az német ellen kardot nem fogott volna, csak másod esztendőben is közel az magyar birodalom a magyar korona alá visszajött volna."[83] A magyarság szempontjából sorsdöntő fordulat elmaradása kiábrándulást, elbizonytalanodást vont maga után. Tovatűnt a keresztény szolidaritás illúziója s a magyar nemesek nagy többsége számára szűnőben volt a vitézi életforma korábban tapasztalt nagy varázsa.[84]

Érdekes jelenségnek lehetünk tanúi a bécsi béke utáni magyar főurak és nemesek érzelem- és gondolatvilágának vizsgálata során. Hosszú időn át írtuk és gondoltuk, hogy az emberek tudatát döntően gazdasági és társadalmi létük határozza meg. Ezzel szemben a XVII. század eleji Magyarországon azt tapasztalhatjuk, hogy a bécsi béke nyomán a magyarországi főúri és nemesi családoknak sikerült megvédeni vagyonukat a kincstár konfiskáló törekvéseivel szemben, sőt társadalmi súlyuk az Udvarral szemben még növekedett is, ennek ellenére az uralkodó életérzés — a protestánsokat is beleértve — mégis a *szorongás* és a *bizonytalanság* lett. Ez a lelkiállapot sokukat a korábbi reneszánsz jegyeket hordozó „hedonisztikus" életfelfogás revíziójára, komorabb morális követelmények felállítására és követelésére késztette. Mindezt elősegítette a Magyarországon is tért hódító *újsztoikus filozófia,* amelynek elfogadása bizonyos mértékig közömbössé tette az egyént vallásfelekezeti kérdésekben is. A Bocskai-szabadságharc utáni magyarországi főurak és nemesek tekintélyes részéből kiveszőben volt az előző század harcos protestantizmusa, s így

82 *Szerb Antal:* Magyar irodalomtörténet. Bp., é. n. (hetedik kiadás) 103—105. o.
83 *Borsos Tamás:* Vásárhelytől a Fényes Portáig. Bukarest, 1972. 54—55. o.
84 A XVI. század végén Balassi Bálint még élete legsanyarúbb szakaszában is csak akkor szándékozott visszatérni Lengyelországból Magyarországra, ha katonai megbízást kap. Döntését — latinról magyarra fordítva — így indokolta: „mert akkor másra fordul az elme és gondolkodás és minden gond csupán a vitézi erény gyakorlására van lekötve." (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp., 1954. I. k., 484. o.) A bécsi békekötés előtt nemcsak hasonlóan gondolkodtak, de éltek is olyan dúsgazdag főurak is, mint Nádasdy Ferenc, Batthyány Boldizsár, Zrínyi György, Pálffy Miklós, Rákóczi Zsigmond, Homonnai István, ecsedi Báthory István stb. A vitézi életforma varázsának alakulásáról l. többek között *Nagy László:* A végvári dicsőség nyomában. Bp., 1978.

az erőszakos ellenreformációt felváltó, inkább az érzelmekre ható katolikus térítő tevékenység emiatt is sikereket érhetett el.[85]

A lelki válság, a szorongás, a bizonytalanság érzete és az újsztoikus filozófia terjedése, megítélésem szerint, talán jobban elősegítette az ellenreformáció sikereit a Habsburg-ház támogató tevékenységénél, az udvar vonzásánál, aminek a jelentőségét azért korántsem szeretném lebecsülni. Már csak azért sem, hiszen az Udvar „kegye" materiális szférákra is kiterjedt. A XVII. században egyre több udvarhű magyar főúr és nemes kapott a magyarországinál összehasonlíthatatlanul tetemesebb hasznot hozó birtokadományokat a Cseh Királyság területén.[86] Az elnyerhető gazdag dominiumok csábereje gyorsítólag hatott a harcos protestantizmusból kiábrándult magyar főurak és nemesek rekatolizálási folyamatára annak ellenére, hogy az óriási hatalmat jelentő nádori méltóságot a XVII. század első felében három hitű protestáns — Illésházy István, Thurzó György és Thurzó Szaniszló — is betöltötte. Ezek a vallásukhoz ragaszkodó férfiak azt ugyan sikeresen megakadályozhatták, hogy *erőszakos* ellenreformáció teret kaphasson a Királyi Magyarországon, ám az *önkéntes* rekatolizálást nem tudták meggátolni, már csak a bécsi béke vonatkozó részei miatt sem. Így az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a protestánsok szabad vallásgyakorlatát biztosítani hivatott frigy végső soron maga is az ellenreformáció sikereit segítette elő.

Az elmondottak azt látszanak alátámasztani, hogy a Habsburg uralkodóknak a katolicizmusa, a régi egyház melletti kitartása a magyarországi ellenreformáció XVII. század eleji sikereit sokkal áttételesebben segítette elő, mint ahogyan azt, többek között, az idézett jeles irodalomtörténész is látta. Az ellenreformáció sikere különben látványos és átütő volt, de mégsem tekinthető olyan meghatározónak, mint például Ausztriában, vagy Franciaországban és Lengyelországban. Ennek okai között előkelő helyet foglal el az a körülmény, hogy a „másik" magyar hazában, Erdélyben és magyarországi vonzáskörében a XVII. század végéig fenn maradt a protestantizmus uralma. Így az a sajátos helyzet alakult ki, hogy míg a század végére a Királyi Magyarország lakosságának nagyobb hányada katolikussá lett, Erdélyt és a török hódoltsági területet is beszámítva másként alakult az arány. Ez a körülmény kihatott a szorosan vett Habsburg-fennhatóság alatt álló országrész helyzetére is, ahol a protestánsok számarányuknál sokkal nagyobb befolyással rendelkeztek a politikai életben. A katolikusok nagyobb részét ugyanis az uraikat kényszerből követő jobbágyok tették ki, míg a protestánsok tábora, a néhány igen tekintélyes kelet-magyarországi főúron kívül, a köznemesi tömegekből, a városi polgárokból és nem utolsó sorban a katonáskodó rétegek tagjaiból — végváriakból és hajdúkból — állott. Ez a tábor pedig az egész török hódoltság idején képes volt arra, hogy korlátozza mind a katolikus egyház, mind az uralkodó akaratának korlátlan érvé-

85 L. erről *Klaniczay Tibor* (szerk.): A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Bp., 1964. II. k., 10—15., 113—120. o.

86 *Dr. Z. Pokluda:* A magyar nemesség földbirtoklása Cseh- és Morvaországban. *Levéltári Közlemények*, 1975. A különbségre a magyarországi és a cseh királyságbeli állapotok között l. pl. Illésházy levelét: TT 1878. 296. o.

nyesülését, még a török vazallus erdélyi fejedelemség megszűnése utáni időkben is.[87]

Nem kerülhető ki annak a megválaszolása sem, hogy mennyiben volt törvényszerű a Habsburgok és a katolicizmus összefonódása és hogy a vallási megosztottság, illetve a vallási küzdelmek miként hatottak ki a magyar nemzet sorsának alakulására?

A kérdés első része mindenekelőtt a Habsburg-ház osztrák ágával kapcsolatban merül fel, hiszen az ebbe tartozó uralkodók számára a XVI. században kevesebb komplikációval, súrlódással járt volna a katolicizmus helyett a protestantizmus fölkarolása, mert a lakosság többsége az egész keleti államkonglomerátumban a reformáció valamelyik változatát követte. Miksa „kacérkodott" is a protestantizmussal, Mátyás pedig meglehetős közömbösséget tanúsított vallási kérdésekben.[88] Mindezt figyelembe véve nem volt *eleve kizárt* annak a lehetősége sem, hogy az osztrák Habsburgok birodalma a XVI. század végétől vagy a XVII. század elejétől protestáns hatalmi képződménnyé alakuljon. Ám hogy ez nem így történt, az nem a véletlenen múlott. A tényezők közül talán a legfontosabb az volt, hogy az osztrák Habsburgok önmagukban mindenképpen erőtlennek bizonyultak a törökkel szemben. Az eredményes ellenálláshoz elengedhetetlen volt a spanyol király, a pápaság és a Német Birodalom katolikus fejedelmeinek a hatékony pénzügyi, katonai segítsége, amit csakis katolikusként kaphattak meg.[89] E döntő momentum mellett számba jött minden bizonnyal az is, hogy az abszolut uralkodói hatalom kiépítéséhez és fenntartásához kedvezőbb lehetőségeket kínált a katolicizmus a protestanizmusnál, különösen annak kálvini válfajánál, amely a „zsarnokölést" megengedő tanával megkérdőjelezhetővé tett *minden* abszolut uralkodói parancsot, rendelkezést.[90] (A XVII. század kálvinista erdélyi fejedelemségben a szultáni garancia sajátos hatalmi helyzetet teremtett, ami miatt a kálvinizmusnak ez a vonása ott egyáltalán nem érvényesülhetett.)

A vallási megosztottság, illetve a protestantizmus és a katolicizmus magyarországi egymás elleni küzdelme a török hódoltság korábban olyan probléma, amelyről ugyancsak nehéz heves ellenvélemények kiváltása nélkül szólni. A felekezeti elfogultság ugyanis máig ható tényező, s a toleranciahiány nehezen viseli el a másik fél igazát, akár részkérdésekben is. Aki ehhez a témához nyúl, elkerülhetetlenül darázsfészekbe dugja a kezét, s valamelyik oldalról szinte bizonyosan heves támadásokban lesz része, sőt az is lehet, hogy mindkét fél részéről. Mindezt szem előtt tartva is a történész nem kerülheti el a véleményalkotást ebben a kényes problémakörben sem. Az állásfoglalás ebben a kérdésben mindenekelőtt elvi jellegű kell, hogy legyen. Így abból kell kiindulnunk: ebben a korban is minden embernek elidegeníthetetlen joga volt akár a protestantizmus, akár a katolicizmus *választása* és sem az egyik, sem a másik hitet

87 A Hágában megjelenő „Lettres historiques . . ." írta 1699. nyarán Magyarországról: „Ez egy olyan ország, ahol a népek nincsenek hozzászokva ahhoz, hogy sokáig nyugalomban maradjanak. *A protestánsok még nagy számmal élnek itt* és félnek attól, hogy nem határozták-e el teljes kiirtásukat és szinte bizonyosak abban, hogy a török közvetve vagy közvetlenül támogatni fogja őket. Ez elég számukra ahhoz, hogy az első adandó alkalommal fegyvert fogjanak, amikor úgy érzik, hogy igazuk van." (*Köpeczi B.*: i. m. [1976.])

88 L. *Gonda I.—Niederhauser E.*: i. m. (1977.) 70—71., 77. o.

89 Sorsdöntő nyugat-európai és itáliai katonai segítség érkezett Magyarországra 1566-ban, a tizenötéves háború folyamán, az 1663/64-es törökellenes háborúban és a XVII. század végi visszafoglaló háború idején. L. erről újabban: Magyarország hadtörténete. Bp., 1984. I. k., IV. fejezetében.

90 L. erről újabban *Sergio Ronchi*: A protestantizmus. Bp., 1991. 16—17. o.

valló hatalmasoknak nem volt joguk a tőlük függőeket a saját döntésük követésére *kényszeríteni.* Ebből adódóan az erőszakos ellenreformációt is csak akkor lehet joggal elmarasztalni, ha ugyanígy járunk el a magyarországi protestáns főurak és erdélyi uralkodók hol szolídabb eszközökkel, hol durvább módon alkalmazott erőszaktételeivel a hitélet területén. Nem lehet tehát például Belgiojoso kassai templomfoglalását, vagy a protestáns prédikátorok elfogását és gályákra juttatását „égbekiáltó bűnnek" minősíteni, és ugyanakkor Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György katonáinak, vagy Thököly Imre kurucainak a katolikus papok és hívek elleni tömeges atrocitásait[91] amolyan „ejnye-ejnye" fejcsóválással elintézni és legfeljebb afféle „bocsánatos" túlbuzgóságnak tekinteni. Éppen így minden alapot nélkülözőnek kell tekinteni minden olyan nézetet, véleményét, miszerint a katolikus, Habsburg-hű magyarok bármily csekély mértékben rosszabb hazafiak, nemzetietlenebbek lettek volna a török vazullus erdélyi fejedelmek protestáns híveinél.[92]

A valamely vallásfelekezethez való tartozás — legalábbis a választás jogával és lehetőségével rendelkezőknél — szubjektív döntés eredménye volt. Maga a *vallási megosztottság* azonban objektíve a török hódítók malmára hajtotta a vizet; kedvezőtlenül hatott a nemzet sorsának alakulására. Együtt járt ugyanis politikai megosztottsággal, ami az elhúzódó háborús állapottal súlyosbodva tovább gyöngítette a gazdasági, társadalmi és katona erőviszonyokat. Magyarország lakossága *önmagában* természetesen vallási megosztottság nélkül sem lett volna elégséges a török hódítók és elnyomók kiűzésére. Ám ehhez egy olyan katolikus hatalmi szövetség segítségére volt ráutalva, amelyik már a XVI. század végén vonakodott egy döntően protestáns lakosságú országnak hathatós támogatást nyújtani és a segítségadást összekapcsolta az „eretnekek" elleni küzdelemmel. Ez katonailag, kétségtelenül hibás döntésnek bizonyult, hiszen a protestáns vallásszabadság biztosítását zászlóaljára író fegyveres harc szétrobbantotta a törökellenes koalíciót. Az 1606-os két békekötés a protestáns vallásszabadság biztosításán túl nemcsak a vallási megosztottságot konzerválta, de az ország három részre szakadását és a rendkívül meggyöngült oszmán birodalom hatalmi status-quo-jának a fennmaradását is, közel egy évszázadra. Ez utóbbi pedig egy újabb évszázaddal visszavetette Magyarország fejlődését, ami miatt méltán nevezték az egykorúak ezt az időszakot „az magyar romlás századá"-nak, szemben a „legmagyarabb" és „Erdély aranykorát" is magában

91 A Habsburg-ellenes harcosok katolikusellenes kilengéseiről, atrocitásairól nem csupán a protestáns egyháztörténeti munkák hallgatnak, hanem a napjainkig uralkodó ún. protestáns —kuruc történetírói felfogás képviselői is. (Ide sorolható nem egy korábban megjelent írásom is.) *Bucsay* id. munkájában a protestáns atrocitásoknak mindössze 3 áldozatáról tud, akiket 1619. szept. 6-ról 7-re virradóan Kassán megöltek (104. o.). *Karácsonyi János* ezzel szemben a jezsuiták üldöztetésén túl katolikus papok elleni gyilkosságokat említ név szerint 1605-ből (132. o.) a három áldozaton kívül is; másokat 1619-ből (135—136. o.), több szerzetes áldozatot említ 1644/45-ből (140. o.) kilenc katolikus pap megöléséről számol be 1672-ből a bujdosók támadása idejéről; adatai szerint 22 katolikus püspököt és papot öltek meg 1678—1684 között, megkínoztak és megraboltak 70 papot a kurucok (150. o.). Az egykorú, mértékadó források azt támasztják alá, hogy a török hódoltság korában Magyarország területén legalább annyi protestáns atrocitás fordult elő, mint amennyit katolikus részről elkövettek a protestánsok ellen.

92 A kortársi véleményeket vizsgálva különbséget kell tennünk az egyes küzdelmek alatt hangoztatott propagandisztikus politikai jelszavak és egymás békés viszonyok közötti megítélése között. Utóbbi téren inkább a megértés dominált, különösen a szélesebb látókörű politikai vezetők részéről. L. pl. Pázmány Péter közismert szavait: *Kemény János:* Művei. Bp., 1980. 100. o.; Pázmány és a bigottan kálvinista I. Rákóczi György együttműködéséről l. *Nagy László:* A „bibliás őrálló" fejedelem, i. m. 105—108. o.; a kuruc—labanc harcok idejére l. *uő.:* „Kuruc életünket megállván csináljuk. . . ." 198—199. o.; *uő.:* „Nem jöttünk égi hadak-útján . . ." 64—68. o. stb.

foglaló XVI. századdal.[93] A török vazullusi állapotba visszatért, Habsburgoktol független protestáns erdélyi fejedelemség a XVII. században érhetett el részleges eredményeket a harmincéves háborúban lekötött Habsburg-hatalommal szemben, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem az örökös tartományok és a királyi Magyarország „megrablásával"[94] tehette államát *viszonylag* gazdag és tekintélyes országgá, a Habsburg-ellenes sikerek fő haszonélvezője a Porta volt. Az oszmán hatalom az európai — és benne magyarországi — vallási krízisből fakadó keresztény erőlekötöttség eredményeként hatalmi veszteségek nélkül vészelhette át a XVII. század jelentős részében folyamatosan meglévő gazdasági, társadalmi, politikai és katonai nehézségeit, bajait.[95]

Amint már korábban utaltunk rá, az igazsághoz tartozik, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmek vezetői maguk is érezték és látták mindezt és amint fölcsillant egy törökellenes összefogás és harc reménye, annak készek voltak alárendelni a Habsburg-ellenes harcok ügyét és csatasorba állni az oszmánok, a fő veszély ellen.[96] Sőt időnként maguk is folytattak kisebb-nagyobb törökellenes harcokat, amiket a katolikus magyarországi lakosoknak nemcsak rokonszenve, de — az adott lehetőségeken belül —segítsége is kísért.[97] Az elerőtlenedett Magyarország azonban kiszolgáltatottjává, függvényévé vált az európai nagyhatalmak érdekütközéseinek, s a Habsburgok túlhatalma ellen küzdő államok — protestánsok és katolikusok — sorozatosan amolyan „ötödik hadoszlopként" használták fel a kálvinista erdélyi fejedelmeket, majd Thököly Imrét és II. Rákóczi Ferencet saját érdekükben. Élen járt ebben Franciaország, melynek otthon protestánsüldöző királyai pénzzel és hamis biztatásokkal sorozatosan vitték bele a magyarságot olyan Habsburg-ellenes küzdelmekbe, amelyek végső soron a nemzet további gyengülését, kivérzését és gazdasági elmaradottságát idézték elő, illetve fokozták. Híven tükrözi a XVII. századi francia politikát XIV. Lajos egy 1679-es megnyilatkozása: „A magyar vezéreknek azzal a szándékkal osztok *jutalmat*, hogy *előre kergessem* őket azon az úton, amelyre önként léptek és amelyet elhagyni már nem áll szabadságukban." Arról, hogy mennyit szán a jutalomosztásra, a „Napkirály" így nyilatkozott: „Olyan messze mégsem megyek, hogy nagy költséggel ilyen távoli területen viseljek egy olyan háborút, amely éppoly kevéssé szabályos, mint általában a *néplázadásra* alapított hadjáratok."[98] Bátran állíthatjuk, hogy a francia király ugyanilyen perfid játékot űzött Rákóczival is, aminek a következménye egy nyolc évig elhúzódó,

93 A Báthoryak uralkodását a XVI. században éppen Bethlen Gábor „hű inasa" Hidvégi Mikó Ferenc nevezte Erdély „aranykorának" MHHS VII. k., 139—140. o.

94 A Habsburg-ellenes katonák maguk is így nevezték portyázásaikat. L. pl. *Varga Imre* (szerk.): A kuruc küzdelmek költészete.II. Rákóczi Ferenc születésének 300 évfordulójára Bp., 1977. 215. o. Itt ugyan csak Morvaország „megrablását" említi a vers Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György katonái által, de ez a tevékenység kiterjedt a szomszédos osztrák tartományokra, de a királyi Magyarország területére is. Erről — bő forrásanyaggal — l. többször idézett munkámban „Kuruc életünket megállván csináljuk . . ." 200—202. o.

95 A török hatalom rendkívül meggyöngült helyzetére l. pl. *Dávid Géza—Fodor Pál:* Magyar vonatkozású török államiratok a tizenötéves háború korából. HK 1983. 2—3. sz. Átfogóbban a témáról l. Hegyi K.: i. m. (1976.) 34—49. o.

96 Így pl. Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem az orosz háború befejezése után; Bocskai István 1605 elején; Rákóczi Zsigmond 1608-ban; Bethlen Gábor 1623-ban; I. Rákóczi György 1645-ben; Thököly Imre 1681-ben és 1683-ban. Az erre vonatkozó adatokat l. többször hivatkozott és idézett munkáimban.

97 Így pl. Bocskai István katonái 1606-ban Erdély végvidékén; Báthory Gábor 1613-ban; I. Rákóczi György 1636-ban, II. Rákóczi György 1658—1660. között, Kemény János 1661—1662-ben.

98 *Köpeczi B.*: i. m. 380. o.

óriási vérveszteséggel és pusztítással járó — polgárháborús jegyeket is hordozó — Habsburg-ellenes harc lett.[99]

Az önálló nemzeti monarchia esélyei

Köztudott, hogy török hódoltság-kori Habsburg-ellenes harcaink közül csak a Rákóczi vezette harc jutott el a Habsburg-ház detronizálásáig. Ez a véres körülmények között végbement aktus megteremtette a formai alapját egy Habsburgoktól független, a birodalomból kiváló önálló magyar nemzeti királyság létrehozásának. Ez a terv különben fellelhető a korábbi ilyen jellegű küzdelmek vezetőinek perspektivikus elképzelései között is, ám magától a trónfosztástól visszarettennek, még a legnagyobb sikerek idején is.[100] Joggal merül föl tehát a kérdés: vajon a tárgyalt időszakban tartósan fönnmaradhatott volna-e egy Habsburgoktól független nemzeti királyság? A történészek, pártállásuktól és történeti felfogásuktól függően, eltérő válaszokat adtak és adnak erre a kérdésre. A közelmúlt uralkodó történetfelfogása a karlócai békét megelőző időszakra vonatkozóan másként ítélte meg ennek a lehetőségét, mint a Rákóczi-szabadságharc idején. A török kiűzését követően egyértelműen reálisan értékelte nem csupán II. Rákóczi Ferenc 1703—1711 közötti *minden* tervét de az emigrációba vonult, majd száműzött fejedelem későbbi, legtöbbször az ábrándok határán mozgó tervkovácsolásait is.[101]

Ez utóbbi megállapítás sokakból ma is heves ellenérzéseket és ellenvéleményeket vált ki. A XVIII. század közepén kezdődő s egyesekben napjainkban is élő Rákóczi-kultusz nehezen tolerálja a századokon át a „haza szentjé"-vé magasztosított férfiú személyének és tetteinek még legenyhébb bírálatát is. Az Ady Endre által „kuruc kór"-nak nevezett[102] betegségből való kigyógyulás minden bizonnyal hosszabb időt vesz igénybe. Amíg ez be nem következik, mindig lesznek olyanok, akik minden ellenérvet, adatot félresöpörve, makacsul ragaszkodnak megcsontosodott nézeteikhez. Mindezt figyelembe véve játsszunk el azzal a — történészhez nem igazán illő — gondolattal: mi történt volna, ha valami csoda folytán — mert a győzelemhez igazi csoda kellett volna — diadallal végződik a II. Rákóczi Ferenc vezette küzdelem? Vajon miként áll meg a lábán a birodalomból kiszakadt, a Habsburgoktól nem támogatott, sőt támadott, a visszafoglaló háborúban és a szabadságharcban rendkívüli módon elpusztult és kivérzett, mintegy fele részben nem magyar etnikumúaktól lakott, önálló

99 A Rákóczi-szabadságharc általában nem szívesen idézett óriási veszteségadatairól l. „Kuruc életünket megállván csináljuk . . ." i. m. 285. o. A Habsburg-ellenes hadseregek katonai diktatórikus magatartásáról a fegyelmi kilengésekkel kapcsolatban szóltam. A polgárháborús jegyek onnan adódnak, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmek idején mindenkor küzdöttek magyar seregek a Habsburg-uralkodók oldalán is.

100 Bocskai követei 1605 tavaszán királyi koronát követeltek ki uruknak a Portán, de ez év őszén a rákosmezei találkozáson a fejedelem visszariadt ettől a lépéstől. 1620-ban nem engedte megkoronáztatni magát Bethlen Gábor sem, jóllehet a koronázási jelvények is a birtokában voltak.

101 Az emigráns Rákóczi tervezgetéseinek megalapozatlanságát először talán *Szekfü Gyula* bizonyította be széleskörű forráskutatások alapján „A száműzött Rákóczi" c. 1913-ban megjelent és nagy vihart támasztott munkájában. Az egyesek részéről máig ható, mértéktelenül idealizáló — néha már-már kultikus — tendencia miatt II. Rákóczi Ferenc személyével kapcsolatban csak nehezen törhetnek utat az elfogulatlan Rákóczi-értékelések. Ez utóbbiak közé számítható bizonyos mértékig a „Magyarország hadtörténeté"-ben megjelent Rákóczi-ábrázolás, de még határozottabban található ez *Bánkuti Imre:* A szatmári béke. Bp., 1981. és *uő.:* A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái. Bp., 1991.; *Kovács Ágnes:* Károlyi Sándor. Bp., 1988.

102 L. *Vezér Erzsébet:* Ady Endre publicisztikai írásai. Bp., 1977. II. k., 615—616. o.; III. k., 355. o. V. ö. *R. Várkonyi Ágnes:* Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961. 327., 334. o., vagy SZ 1904. 711., 807. o.

nemzeti magyar királyság? Az az államalakulat, amelynek egy részét — a temesvári beglerbégség területén — még mindig a török uralta, amely hatalom nem adta fel véglegesen nemcsak Erdély, hanem más magyar területek birtoklására vonatkozó igényét sem. Vajon mely állam — vagy államok — konkrét segítségnyújtására támaszkodhatott volna ez a nagyhatalmi törekvések ütköző pontjában fekvő, gazdaságilag gyenge, etnikailag és vallásilag megosztott új államalakulat? Történetírásunk hosszú időn át Rákóczi és Bercsényi Nagy Péter orosz cár segítségébe vetett reménységét igyekezett igazolni, mintegy a közelmúlt magyar — szovjet kapcsolatainak pozitív előképeként. E felfogás ápolói és vallói nagyvonalúan elfeledkeztek mind magának Rákóczinak az e reménységbe vetett kiábrándulásáról, mind arról, hogy Nagy Péter hadserege éppen 1711-ben súlyos vereséget szenvedett az agonizáló oszmán hatalomtól is. Hogyan lehetett volna hát komoly katonai tényező az Európa ekkor legerősebb hadseregének számító Habsburg-haderővel szemben?[103] Franciaország királya lényegében már höchstädt után „leírta" Rákóczi államát és az ugyancsak csekély pénzügyi támogatáson túl legfeljebb csalárd biztatásokkal igyekezett megnyújtani a véres küzdelmét. A saját bajaival küszködő Lengyelországtól, vagy a Török Birodalomtól az elképzelt magyar nemzeti monarchia reálisan nem várhatott támogatást, s így, magára maradva, óhatatlanul Lengyelország tragikus sorsára jutott volna, már a XVIII. században. Az *elképzelt* győzelem esetén létrejövő önálló nemzeti királyság a Habsburg-ház kohéziós összetartó ereje nélkül haligha marad fenn 1918-ig, s a trianonihoz hasonló — vagy még annál is súlyosabb — területveszteség bizonyára sokkal hamarabb bekövetkezett volna.

Az ellenkező nézetet vallók szívesen hivatkoznak arra, hogy a Habsburg-monarchia a népek, nemzetek „börtöne" volt, ahonnan a szabadulás minden nemzet, nép számára csak jobbat hozhatott volna. E vélemény igazolására szívesen idézik azokat a negatív momentumokat, amelyek kétségtelenül kimutathatók az osztrák Habsburg-államkonglomerátum arculatán, mint amelyek *törvényszerűen* vezettek a birodalom széthullásához.[104] Azt vitatni, hogy ez az esemény elkerülhetetlen volt-e, avagy sem, úgy érzem, hiábavaló, fölösleges, a hipotézisek birodalmába vezet. Más kérdés, hogy a Habsburgok Dunai Monarchiájának a fölbomlása mennyiben váltotta be a hozzá fűzött reményeket? E kérdésre már tények alapján felelhetünk. A „népek börtönének" nevezett államalakulat helyén létrehozott — többségükben szintén soknemzetiségű — utódállamocskák az eltelt hét évtized alatt nem oldottak meg megnyugtatóan egyetlen gazdasági, társadalmi, nemzetiségi és emberjogi problémát sem. Ady költői megfogalmazásával élve a külső és belső hatalmi tényezők által erőszа-

103 Az orosz szövetség reális értékelését l. *Kovács Á.*: i. m. (1988.) 119—123. o. A lehetőségek korlátozottságáról l. *Kősáry D.*: i. m. (1987.) 54—57. o.

104 Erről legrészletesebben *Jászi Oszkár:* A Habsburg-monarchia felbomlása. Bp., 1982. *Gonda Imre* és *Niederhauser Emil* a Habsburgokról írt nagy sikerű könyvükben így vonják meg a végkövetkeztetésüket: „A Monarchia nem tudott úgy megváltozni, hogy életképes alakulattá formálódjék át, mert ezzel önmagát számolta volna fel, erre pedig nem volt képes, de nem is volt hajlandó. Így csak az történhetett, hogy mások számolták fel. Hogy negatív vonások voltak-e többségben, vagy akadtak pozitív mozzanatok, azt 1918 őszén senki sem mérlegelhette érdemben, hiszen senki sem láthatta, hogy mi következik majd a nagy szétválás után... A Habsburg-család, amely oly hosszú korszakon át Európa legelső és leghatalmasabb családjának egyike volt, már elvesztette a lehetőséget arra, hogy a jövő történelmének alakulásába beleszólhasson." (i. m. 1977. 325—326. o.) Ez utóbbi megállapítás helytállóságának ellentmondani látszik az a tevékenység, amelyet Habsburg Ottó, az utolsó megkoronázott magyar király fia fejtett ki a két világháború között és az után — jelenleg is — általában Európa és jelesen Magyarország sorsának alakításában a Páneurópai Unióban és az Európa Parlamentben.

kosan szétrobbantott, fölbomlasztott Habsburg-monorchia romjain ma sem élnek „boldog, erős, harcoló népek." S a monarchia fennállása idején írt sorok, sajnos, ma sem vesztettek aktualitásukból: „A Duna-táj bús villámhárító./ Félemberek, fél nemzetecskék számára készült szégyenkaloda (ahol a szárnyakat lenyesték,/ s ahol halottasak az esték."[105]

E sorok írásakor, szerencsére, Közép- és Kelet-Európának még csupán egyes területein „halottasak az esték", de sajnos nem zárható ki egy „bellum omnium contra omnes" — mindenki háborúja mindenki ellen — fenyegető réme sem. A problémák erőszakos úton történő megoldására irányuló kísérletek persze az osztrák Habsburgok Dunai Monarchiáján belül is előfordulhatnak; a magyarok Habsburg-ellenes küzdelmein kívül is. Azt sem lehetne felelősséggel állítani, hogy a Habsburg-monarchia 1918 utáni fennmaradása — főként változatlan dualista formában történő fennmaradása — biztosan megoldotta volna e térség minden problémáját. Talán csak abban az esetben, ha átalakul szabad népek és nemzetek olyan laza konföderációjává, amely szavatolni tudja a nemzeti, nemzetiségi és általános emberi jogokat; ahol nincs uralkodó, elsőrendű és alávetett, másodrendű nép, nemzet, s a fő összetartó erő a gazdasági egymásrautaltságból fakadó érdekközösség. Az évszázados és több nagy európai háború kirobbantásában fő szerepet játszó francia — német ellentétek feloldódása, háttérbe szorítása, Svájc vagy Finnország nemzetiségi politikája azt sugallja, hogy kölcsönös jóakarattal, igyekezettel és toleranciával nem reménytelen még a legsúlyosabb problémák megoldása sem; különösen megfelelő gazdasági színvonal elérése esetén. Mindez némi reményt nyújt ahhoz, hogy talán Közép-Európában sem *eleve* kizárt egy, a Habsburg-államalakulatéhoz *hasonló,* és annak negatívumait kiküszöbölő államszövetség kialakítása.

Ennek az elemző vizsgálata azonban már túlnő e tanulmány keretein. E rövid áttekintésben csupán arra vállalkozhattunk, hogy megkíséreljük elfogultságoktól, rossz beidegződésektől mentes képet rajzolni a török hódoltság-kori Habsburg-házi királyaink magyar történelmi szerepéről, egyúttal felhívva a figyelmet az e téren mutatkozó hiányosságokra és torzulásokra. A szerző természetesen számít arra, hogy most is akadnak akik állításait, értékeléseit — akárcsak a korábbi években — vitatják, sőt egyenesen elutasítják. Ez bizonyos értelemben természetes is. A történész azonban nem zárkózhat el ez elől — állapítja meg Ranke a nagy német szellemtörténész — mert „ez az ő legigazibb feladata."[106] A történetíróknak vállalnia kell a „deheroizálás", a „pesszimista hangulatkeltés" vádjait is, hiszen nem lehet az a feladata, hogy a múlt objektív valóságát látszólag tetszetősebb színekkel fesse át egyes óhajok szerint. A török hódoltság-kori történelmünk realitásokkal szembenéző elemzése azonban adhat némi megnyugtatást, sőt optimizmust. Annak a felismerése, hogy a török hódítás és a feudális visszaesés olyan helyzetbe hozta Magyarország lakosságát, amin csupán a Habsburgok révén érkező segítséggel tudott fölülkerekedni, megóv bennünket attól, hogy az e korban elszenvedett vereségek, meghiúsult tervezgetések okát „valamiféle kivédhetetlen magyar balsorsban" vagy a „saját képességek csődjében" keressük.[107] Ez pedig reményt nyújt a jövőre nézve is.

105 *Ady Endre:* Összes versei. Bp., 1956. I. k., 108. o.
106 *L. Ranke:* Zur deutschen Geschichte. Vom Religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Krieg. (Werke, VII. k., 105. o.)
107 L. *Kosáry D.:* i. m. (1987.) 56—57. o.

László Nagy

THE REIGN OF THE HOUSE HAPSBURG IN HUNGARY IN THE TIME OF THE TURKISH RULE

Summary

There are different views concerning the time of the reign of the kings of the House Hapsburg, not only in Hungarian historiography but in the public opinion of consecuting periods as well.

The author reinterpretes the the reign of the House Hapsburg in the time of the Turkish Rule in four points of view. He stresses that both Hungary and Transylvania would have fallen into Turkish hands without the Habsburg kings; the rule of the House Hapsburg wass less „tyrannical" in Hungary than that of the ruling princes of Transylvania; the independent national monarchy had not real chance in the time of the Turkish Rule and finally he underlines that the catholicism and protestantism served the cultural development of Hungary complemented and not excluded each other.

László Nagy

LA DOMINATION DES HABSBOURG EN HONGRIE À L'ÉPOQUE DE LA CONQUÊTE TURQUE

Résumé

Des avis opposés coexistaient et coexistent sur le rêgne des Habsbourg en Hongrie, non seulement dans l'histoire et dans l'histoire militarire hongroises, mais aussi dans la conscience nationale, dans la réflexion publique des époques successives.

L'auteur revise de quatre points de vue le rêgne des Habsbourg en Hongrie à l'époque de la conquête turque. Selon sa conception, sans les rois Habsbourg, la Hongrie royale et la Transylvanie aussi auraient été englouties par la conquête et le despotisme turcs; le règne des rois Habsbourg en Hongrie était moins despotique que celui des princes de Transylvanie; la monarchie indépendante nationale n'avait pas de chances réelles à l'époque de la conquête turque et que, à cette époque-lá ce n'était pas en s'excluant que le protestantisme et le catholicisme servaient le développement culturel hongrois, mais, au contraire, en se complétant.

László Nagy

DIE HERRSCHAFT DER HABSBURGER IN UNGARN IN DER TÜRKENZEIT

Resümee

Die Beurteilung der aus dem Haus Habsburg stammenden Könige von Ungarn in der ungarischen Geschichtsschreibung und Militärgeschichte sowie im Nationalbewußtsein aufeinanderfolgender Generationen war und ist auch heutzutage noch von sehr unterschiedlichen, einander widersprechenden Ansichten geprägt.

Die Rolle der Habsburger in Ungarn zur Zeit der Türkenherrschaft wird in diesem Aufsatz unter vier Gesichtspunkten neu bewertet. Ohne die Herrschaft der Habsburger wären, nach der Auffassung des Autors, sowohl das königliche Ungarn als auch Siebenbürgen der türkischen Eroberung zum Opfer gefallen. Die Herrscher aus dem Haus Habsburg waren weniger tyrannisch als z.B. die Fürsten von Siebenbürgen; zur Zeit der Türkenherrschaft hatte eine selbständige nationale Monarchie keine realen Chancen; schließlich dienten damals Protestantismus und Katholizismus nicht getrennt sondern einander ergänzend der kulturellen Entwicklung Ungarns.

Ласло Надь

ГОСПОДСТВО ГАБСБУРГОВ В ВЕНГРИИ В ПЕРИОД ТУРЕЦКОГО НАШЕСТВИЯ

Резюме

В оценке господства в Венгрии королей из династии Габсбургов жили и уживаются друг с другом противоположные взгляды не только в историографии и военной истории, но также в национальном мышлении и общественном сознании различных эпох, следовавших друг за другом в исторической послодовательности.

Автор статьи оценивает заново господство Габсбургов в Венгрии в период турецкого нашествия с четырех точек зрения. Согласно его концепции без габсбургских правителей турецкое нашествие и турецкое иго поглотили бы как королевскую Венгрию, так и Трансильванию, „правление" династии Габсбургов в Венгрии было менее деспотическим, чем господство князей Трансильвании; самостоятельная национальная монархия не имела реальных шансов на существование в период турецкого господства, в то же время протестантизм и католицизм в эту эпоху служили культурному развитию страны не исключая друг друга, а, наоборот, взаимно дополняя один другого.

GEBEI SÁNDOR

II. RÁKÓCZI GYÖRGY LENGYELORSZÁGI HADJÁRATA, 1657*

Az előzmények

1656/57. év fordulóján a Rzeczpospolita (a Lengyel—Litván Nemesi Köztársaság) fennállásának egyik kritikus perióduséhoz érkezett, mivelhogy a „kelet-európai 30 éves háború" (1654—1686) nyitánya óta immár a harmadik nagy támadás kivédésére kellett mozgósítania összes fellelhető tartalékát. 1654-ben az egyesült orosz-kozák haderővel szemben elveszítette Ukrajnát, 1655-ben Litvániát, még ugyanebben az évben a svédek megszállták Poroszországot, Nagy-Lengyelország jelentős részét, 1656-ban pedig a svédek, az erdélyiek és a zaporozsjeiek (kozákok) koalícióra léptek a maradék lengyel területek (Kis-Lengyelország, Volhinia és Podólia részei) elfoglalására.

A Rzeczpospolita helyzete mindenféle szempontból válságosra fordult, a kelet-európai nagyhatalom sorsa beteljesülni látszott. A területi veszteségek és az állandó háborúságok kimerítették gazdasági potenciálját, a krónikus pénzhiány megakadályozta az újabb zsoldosok felfogadását. Az egymástól elszakított és elszigetelt maradék lengyel és litván haderő a koalíciósok küszöbön álló nagy támadását — emberi számítás szerint — nem háríthatta el. Ilyen körülmények miatt nagyon is hihetőnek tűnő, pesszimista hangulatot tükröző álhírek keringtek az országban. Közülük a legfontosabbak azt hirdették, hogy János Kázmér király lemondott Poroszországról Brandenburg javára, Litvániát pedig Oroszországnak engedte át. A lengyel—orosz diplomáciai tárgyalásokat lezáró wilnói megállapodás (1656 novembere) ugyancsak a fentieket sugallta a politikába be nem avatottak számára.

Ez a Wilnóban aláírt, csupán fegyvernyugvást garantáló okmány mégis lavinát zúdított János Kázmér fejére. Ugyanis az Alekszej Mihajlovics cár jóváhagyásával elkezdett és befejezett tárgyalássorozat a feltétlen engedelmességgel tartozó alattvalóként kezelt Zaporozsjei Had érdekeit nem vette figyelembe. A cári fődelegátusok a Wilnóba érkezett kozák követekkel megvetően bántak, az érdemi tárgyalások nélkülük zajlottak, döntést meghallgatásuk mellőzésével hoztak. Márpedig a kozákok kirekesztésével tető alá hozott megegyezést a Zaporozsjei Had vezetősége úgy értelmezte, hogy a moszkvai uralkodó lemondott „egyvérű és egyvallású" alattvalóiról és visszaállította az 1654 előtti állapotokat, azaz újra ljach (a lengyelek gúnyneve) uralom kerül bevezetésre a Dnyeper vidékén. Sőt azt sem lehetett kizárni, hogy együttes lengyel—orosz támadás fog érvényt szerezni Ukrajnában a wilnói pontoknak.

Itt, a litván fővárosban omlott volna össze a Zaporozsjei Had hetmanjának, Bogdan Hmelnyickijnek nagyszabású terve, a ljachok országának maradék nélküli felosztása, térképről való eltüntetése? Ezért szövetkezett Károly Gusztávval, II. Rákóczi Györggyel, ezért vállalta — Moszkva rosszallása, majd tiltása ellenére is — a saját külpolitizálás veszélyeit?

A cári politika által okozott elégedetlenség és keserűség, a Zaporozsjei Had országának veszélyeztetettsége azonnali cselekvésre sarkallta a hetmant. Kö-

* A rövidítések feloldását l. a tanulmány végén (63. o.)

vete révén a gyulafehérvári véd- és dacszövetség (1656. szeptember 7.) realizálását szorgalmazta. Az erdélyi fejedelem és a kozák hetman paktumának értelmében Erdély kötelezte magát a Zaporozsjei Had védelmére, ellenségeit a maga ellenségévé nyilvánította, a hetman barátját a fejedelem barátjának fogadta. „Ha a szomszédos országok részéről" (a propinquis regionibus) bármilyen jogtalanság érné a Zaporozsjei Hadat, vagy a hetmant, akkor a szövetséges társ „castra movere, suppetias mittere" tartozik — hangoztatja a kozák megbízott.[1] A kölcsönösség elve alapján a Zaporozsjei Had garantálta Erdély, Moldva és a Havasalföld védelmét a krími tatárokkal szemben, következésképpen a Rzeczpospolita végleges összeroppantására megindulhatnak a seregek.

Ez a konkrét hadműveleteket sürgető megkeresés nem volt II. Rákóczi György ellenére, hiszen a svéd és erdélyi diplomaták több mint három hónapos viaskodása a radnóti egyezmény december 6-i aláírásával révbe jutott. A fejedelmi tanácsnokok írásos votumaikban már korábban letették voksukat a lengyel hadjárat mellett.

Barcsai Ákos úgy vélekedett, hogy „a jó lélek ismeret s mind az igazság azt kívánja, hogy az svetusok segíttessenek", Erdély nem maradhat semleges ebben a svéd—lengyel konfliktusban, mert, az „neutralistaság" „az veszedelmek utoljabb súlyosabb volta" lenne.[2]

Petki István szerint a svéd király ajánlatát (coniunctio armorum) a királyi titulus és a lengyel területek miatt nem szabad elszalasztani.[3]

Haller Gábor borosjenői kapitány a kínálkozó lehetőség megragadását egyenesen Rákóczi kötelességévé tette, mert ezzel „a dicséretes emlékezetű embereknek" példáját és Isten akaratát követi. Erdély érdeke a szövetkezés azért is — folytatja Haller —, hogy „a jövendőben mindenik ellensége és gonosz akarója" ne legyen az országnak.[4]

A máramarosi főispán, Rhédei Ferenc Gyulafehérvárra címzett levelében azt tanácsolta Rákóczinak, hogy ha sor kerül a lengyelországi bemenetelre, „azt kellene hirdetni, hogy nagyságod nem ellenség képen megy Lengyelországra, hanem mediatorságra az két király között". „Én elhiszem" — jegyzi meg bizakodva a főúr —, hogy „ha Isten nagyságodnak jó progresszust enged, egyik császártul sem lesz bántódása . . ."[5]

A könnyű háborút és győzelmet igenlő, a történelmi pillanat megragadására buzdító hangok mind az óvatoskodók ellenvetéseit, mind a családtagok (anya és feleség) figyelmeztetéseit elnyomták. Az aggodalomtól áthatott anyai intelem pedig az illúziókkal való leszámolást célozta meg. Ha mégis háborúskodás kezdődne, „az pápistaságnak valami ereje leszen, mind megindítják, ki nyilván, ki praktikával; tudván ők, nagy része leromlana Babillonnak, ha Lengyelországban pápista király nem lenne."[6]

A pápistaság védelmezőjének, III. (Habsburg) Ferdinándnak nem csekély gondot jelentett Rákóczi fenyegető magatartása. Amíg Wilnóban János Kázmér

1 Aktü JUZR III. k., 546—547.; Aktü JUZR XI. k., 691.; Isztocsnyiki Malorosszijszkoj isztoriji I. csaszty. Moszkva, 1858. 87—89.; MHH XXIII. k., 450—451.; *Szilágyi S.*: Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok. II. k., Bp., 1890—91. 110—111., 112—113. o. (a továbbiakban: *Szilágyi S.*: Erdély)
2 MHH XXIII. k., 447., 449. o.
3 Uo. 454. o.
4 Uo. 455—456. .o.
5 Uo. 452—453. o.
6 Uo. 510—511. o.

megmentésére sikerrel közvetített Alekszej Mihajlovics cárnál, addig Rákóczinál teljes eredménytelenséggel végződtek próbálkozásai. Az Erdélybe küldött habsburgiánus Horváth György nemcsak a kozákokkal kötött egyezményről, hanem a katonai készülődésekről is tudósított. A fejedelmi kancellárián dolgozó notarius juratus sub rosa még azt is elmondta a császári megbízottnak, hogy Rákóczi csak azért él, hogy lengyel király lehessen (anhelat esse rex Poloniae). Semmire és senkire nincs tekintettel, a szultán levelei sem térítik el szándékától. A kedvezőtlen időjárási viszonyok, a megáradt folyók sem késleltetik készülődését.[7]

Önbizalmát nagymértékben növelte az a körülmény is, hogy a tatárok lóállományát alaposan megtizedelte a mostoha időjárás, és legalább júniusig nem is nyílik módjuk a hadviselésre. Végeredményben a siker a határozott és gyors cselekvésen áll vagy bukik. Az elszigetelt Rzeczpospolita feletti katonai győzelem a Portát is kész tények elé állítja, bőkezű ajándékokkal kiengesztelhető lesz a szultán is — terelgette merész elképzelését a megvalósítás felé Rákóczi. 1656 utolsó hónapjában egyértelműen *a gyorsaság = győzelem = a Porta megnyerése* meggyőződés alapján tevékenykedett a fejedelem.

A mozgósított hadak gyülekezési helyét Kolozsvárott, Váradon, Debrecenben jelölte ki, a hajdúkat Bakos Gábor generális „in campo ad oppidum Nánás" december 11-én mustrálta.[8] A hegyi utak felderítésére is kiküldte embereit, ugyanis „per Hungariam" nem, csak „per Marmarosch" tervezte az indulást, nehogy a császárral érvényes békéjét megszegje.[9]

Közben befutott a közös, erdélyi—moldvai—havasalföldi és kozák hadjárat egybehangolásával megbízott Horváth István kozákföldről (Csigirinből, a kozák fővárosból) küldött üzenete is. Ebből Rákóczi tudomást szerzett arról, hogy Hmelnyickij hetman megkezdte csapatainak összevonását és a lengyel határra való felvonultatását. „... igen serio parancsolt ad diem 8. Januárii Bela Cirkánál (ma: Belaja Cerkov — G. S.) legyenek, annat pedig érkezések ... 12. vagy 13. januárii leszen Kamenyicnél (ma: Kamenyec-Podolszk — G. S.).[10] A Moldván keresztül kiépített hírlánc segétségével az erdélyi fejedelem és a Zaporozsjei Had hetmanja az egyesülés helyéül a Kárpátokban fekvő Sztrijt jelölte ki.

A hadivállalkozás politikai megalapozására is gondolt II. Rákóczi György, s ezért a Rzeczpospolita lakosságához manifestummal fordult (1656. december 31.), ugyanakkor Erdély lakosságának megnyugtatására — de a fejedelmi akarat szentesítésére is — országgyűlést hívott össze a megindulási körzet centrumába, Viskre.

A Rákóczi György és Mikes Mihály aláírásával kibocsátott manifestum kettős célt szolgált. Egyrészt, meg kellett győzni a Rzeczpospolita lakóit arról, hogy az erélyi és a szövetséges hadak bevonulása a lengyelek érdekében történik. Végre „általános és egyéni békességet kap tíz év után az ország, érvényesül a vallásszabadság, megvalósul a tulajdon védelme, a vagyon biztonsága. Másrészt, ország-világ előtt igazolni kellett az erdélyi fejedelem lengyel koronához való jogát. Mivel a lengyelek régen és mostanság is többször felkínálták

7 Zserela do isztoroji Ukrajni—Ruszi. Metariali do isztoriji ukrajnszko kozaccsini XII. t., L'viv, 1911. 417. o. (a továbbiakban: Zserela)
8 EOE XI. k., 242—244. o.
9 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 159. o.
10 TMKÁO III. k., 439. o.

a koronát — hangsúlyozza a kiáltvány —, az ő kérésüknek tesz eleget Erdély uralkodója, amikor hadaival lengyel földre lép.[11]

Jerzy Lubomirski lengyel koronamarsallnak is az év utolsó napján címezték meg Rákóczi csatlakozásra invitáló levelét. A fejedelem arra apellált, hogy a haza megmentésének egyetlen eszköze a vele való együttműködés. Tettével „a köz- és magánjó érdekében" cselekedne, segítségével „a Rzeczpospolita régi fényébe és nyugalmába" hamar visszakerül. Ha a fejedelem hűségére tér, azt „soha nem fogja megbánni" — ígérte Rákóczi.[12]

Nyilvánvaló, hogy a háború vagy béke kérdése szóba se jöhetett a viski diétán, de „hogy az ország népétül teljességgel képes eltitkolva ne lenne, hová mennének, nékiek proponálta vala". Az 1657. január 15-i, egynapos országgyűlésen a rendek mégsem feledkeztek meg hálájuk kifejezéséről: „nagyságodnak — írták — nem kicsin hálaadással tartozunk", hiszen nagyságod „édes hazánknak jövendőbéli csendes békességes megmaradására szép securitas szerzésére csipőjét felövezvén, és édes hazánk oltalmára, javára felkelvén, szegény hazánkról Nagyságod kegyelmesen provideálni méltóztatott."[13]

Inkább egy királyi bevonulás, mint hadjáratot idéző készülődés ünnepi hangulatát idézték az alkalomhoz illő, új selyem zászlók, „Rákóczi különbnél-különb drága királyi ruhái", a Törökországban vásárolt tigris- és párducbőrök.[14] Ezek a hadjárattól idegen külsőségek ugyanakkor II. Rákóczi György mérhetetlenül megnőtt önbizalmát, kikezdhetetlen magabiztosságát, a győzelembe vetett (vak) hitét hangsúlyozták. Hogy mennyire a felsorolt tulajdonságok domináltak gondolkodásában és magatartásában a kérdéses időszakban, arra szemléletes példákkal tudunk szolgálni.

A korábban már emlegetett máramarosi főispán, Rhédei Ferenc közvetlenül a hadjárat előestéjén megpróbálkozott a lehetetlennel, azzal, hogy lebeszélje a fejedelmet a lengyelországi akcióról. Rákóczi terveinek valamennyi gyenge pontját kíméletlenül kritizálta. Se a svéd, se a kozák barátságot nem tartotta megbízhatónak. Az előbbit azért nem, mert in illo bello — I. Rákóczi György 1644—45. évi hadjáratában — meghiúsult az együttműködés, az utóbbit azért nem, mert Hmelnyickij hetman valójában sohasem bocsátotta meg az erdélyieknek Tyimofej fia Moldvában (Suceava — Szucsava) bekövetkezett halálát. Ráadásul a hetman bizalmasa, Vigovszkij kancellár, sértően beszélt a fejedelemről: „mi nem látjuk jónak seregünket olyan katonáéval egyesíteni, aki a kemence mögött nevelkedett".[15] A szubjektívaknak is minősíthető érveken túl Rhédei főispán a nemzetközi viszonyok kényszerítő erejét is megfontolásra ajánlotta urának. A három császár (német, török, orosz) közül kettővel Erdély határos, „azok torkában helyezkedik el", azok lenyelhetik az országot, a lengyelországi eseményeket nem nézik majd közömbösen. A fejedelemnek inkább a haza megőrzésén kellene fáradoznia, az esetleges kudarc okozta tragédia sem maradhat látószögén kívül — fogalmaz keményen a Rákóczi távollétére kinevezett

11 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., Kolozsvár, 1842. 225—226. o.; *Szalárdi J.:* Siralmas magyar krónikája (Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Szakály Ferenc*) 1980. 349. o.; *Szilágyi S.:* Erdély. II. k., 129—130. o.; *Rudawski, J.:* Historija Polska od śmierci Wladyslawa IV. aż do pokoju oliwskiego. Peterburg-Mohylew, 1855. 223—224. o.; *Wawelski, A.:* Historya wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655—1660) II. t., Kraków, 1868. 35. o.

12 *Rudawski, J.:* i. m. 224—225. o.

13 EOE XI. k., 246. o.; *Szalárdi J.:* i. m. 352. o.

14 *Bethlen I.:* Második Rákóczi György ideje. Nagyenyed, 1829. 44—45. o.; *Szalárdi J.:* i. m. 349. o.

15 Historia belli Cosacco-Polonici, conscripta authore *Samuele Grondski* de Grondi, anno MDCXXVI. Pestini, 1789. 364—367. o. (a továbbiakban: *Grondski S.* Historia); *Wawelski A.:* i. m. 36—37. o.

locumtenensek egyikeként. Végül tanácsa: „Quaerere Regina minus, parta tueri, plus est."[16]

A józan belátást és mérlegelést igénylő Rhédei-előterjesztés éppúgy hiábavalónak bizonyult, mint a moszkvai cár diplomatájának, Grigorij Volkovnak a küldetése. Már önmagában az a tény, hogy Alekszej Mihajlovics cár követe megjelent Visken, óvatosságra inthette volna Rákóczit. A meghallgatáson előadott cári kérések és javaslatok azonban ellenkező előjelű reagálást váltottak ki az erdélyi uralkodóból. A Zaporozsjei Had örök cári alattvalóságát az erdélyi — kozák szövetség megkötéséről adott válaszával vonta kétségbe, az orosz—svéd ellenséges viszonyt feszegető cári kérést azzal utasította el, hogy Erdély Svédországgal olyan régi „szövetségben és barátságban" áll, amikor még a moszkvai cár „jószomszédságot tartott" a svéd királlyal, tehát az északiakkal létesített kötés nem bontható fel. A lengyel koronáról Erdély fejedelme nem mondhat le — szögezte le Rákóczi, mert maguk a lengyelek legitimo modo régen is, legújabban is, felajánlották neki. Ha Lengyelország valóban királyának kívánná Alekszej Mihajlovicsot, úgy bizonyosságot adtak volna erről, elhatározásukat nyilvánosságra hozták volna, érvelt szinte megszállottan.[17]

Ezen az instabil jogi alapon, továbbá a komoly, belső ellentmondásokat hordozó svéd—erdélyi—zaporozsjei (kozák) koalíció fegyveres erején nyugodott II. Rákóczi György királyi aspirációja. A kozák koalíciós fél megindulásának hírére Rákóczi is megparancsolta 18 ezer lovasának, 5 ezer gyalogosának, 6 ezer moldovai—havasalföldi segélyhadának a máramarosi havasokon való átkelést.[18]

A hadjárat kezdetei

II. Rákóczi György 1657. január 18-án indította meg hadait Viskről a lengyel határ felé,[19] hadakozásra kevéssé alkalmas időszakban. A kedvezőtlen időjárás az amúgy is nehéz terepen való mozgást erősen visszafogta. Hihetetlen erőfeszítések árán sikerült maguk mögött hagyniuk a járhatatlannak tűnő Priszlopot, majd január 30-án Szkolénél (Galiciában) léptek lengyel területre. Az embert és állatot végletekig igénybe vevő megpróbáltatások részletes leírása helyett, csupán az erdélyi fejedelem egyik idevágó megállapítását idézzük: „nem ember, se ellenség, isten bocsátotta az nagy akadékot."[20]

Rákóczi tüzérségét, málhaszekereit messze megelőzve jutott el a lengyel végekre. Alsó-Szinovickán (ma: Szinyevidnoje) áthaladva február 2-án Sztrijbe, az egyesülésre kijelölt városba érkezett.[21] Számítása szerint 3—4-én volt esedékes a kozák had megjelenése.[22]

16 Uo.
17 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 227. o.; *Grondski S.*: Historia, 362. o.; *Szalárdi J.*: i. m. 352. o.; *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 264—265. o.; Zserela XII. t., 399—405. o.
18 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 232 .o.
19 Rhédei László naplójában a *január 18-i* bejegyzés: „Indultam urunkkal együtt." In: MTT I. k., 228. o. Vitnyédi István január 18-ra Volkov cári követ audienciáját teszi és Rákóczi „maga *más nap* megindult, úgy 22. eiusdem Leopoldisnál conjugalja magát az kozáksággal." In: MTT XV. k., 38—39. o.
20 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 352. o. A hadjárat megindulásának körülményeiről, a hegyeken való átkelés nehézségeiről *Szalárdi J., Grondski S.* krónikái, *Petrityvity-Horváth Kozma* önéletírása (In: *Daniel G.—Thaly K.*: Történelmi kalászok, 1603—1711. Pest, 1862.) *Kraus G.* feljegyzései (Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus. 1608—1665. In: Fontes rerum Austriacarum Bd. III., Th. I., Wien, 1862.) stb. tájékoztatnak bennünket.
21 MTT I. k., 229. o.
22 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 353. o.

A sztriji tartózkodásnak első napján övéihez postázott levelében csupa örömhírt közölt. Anyjának többek között ilyeneket írt: A „Lengyelség hozzánk elég hajol, szívesen mutatják lenni magokat". Wisniowiecki herceg „mellénk áll hadával", Sapieha litván hetman csatlakozása is várható. Úgy hírlik — folytatódik a sikerek számbavétele —, hogy Szambor, „Premisle" (ma: Przemysl) városokat „oltalmazni nem akarják, Ilvót (ma: Lvov) is megadnák, az hova Kemény János uramat holnap bocsátjuk 3 ezer lóval".[23]

A téli hadjárat kockázatát is vállaló Rákóczinak egyes lengyel urak — a hadjárat leállítása fejében — ajánlatként a krakkói vajdaságot (44 ezer arany ellenében) Lubló várát és a Szepességet kínálták.[24] Mások pedig, a Rákóczi által megkörnyékezett Lubomirski koronamarsall manifestumát köröztették Kis-Lengyelországban, hogy a fejedelmi kiáltvány propagandáját hatástalanítsák.

A marsall, a legfontosabbra koncentrálva, a beavatkozás jogalapját zúzta szét körözvényével. Egyáltalán nem a Rzeczpospolita szabadságának visszaállítása vezérelte Rákóczi Györgyöt idegen földre, hiszen „a szabadság első feltétele, a szabad electio", s lám, a fejedelem fegyverrel akarja megszerezni a koronát. A szabad electio és a fegyveres erőszak összeférhetetlenségét kiemelő bizonyíték mellett Lubomirski kitért a korona felajánlásának problémájára is. Rákóczi koronára való joga képtelenség, mert ezt magánemberek a saját nevükben cselekdték. Márpedig ez a Rzeczpospolita alkotmányának ellentmond — érvel a kis-lengyelországi nagyúr. A Rzeczpospolitának van királya, csak vele tárgyalhat a fejdelem ilyen nagyfontosságú kérdésről, de különben is, a koronához egyetlen út vezet: „przez wyslanie poslów na sejm walny" (az általános szejmre küldött követek révén).[25]

Érdemes szóvá tenni, hogy a II. Rákóczi Györgyöt nemzeti királynak elképzelő Zrínyi Miklós környezetéhez tartozó Vitnyédi István, már február 1-jén — szinte a lengyelországi bevonulással egyidőben — az egész erdélyi tervvel kapcsolatos kételyeit papírra vetette.

Lengyelország „meg nem érdemli, (hogy) magát ő Nagysága igen nagy szerencsére vesse" — szögezi le Vitnyédi —, mert Károly Gusztávot Erdély háborúba való sodrására „az szükség vitte rá". Az Erdélyi Fejedelemség számára eleve elérhetetlenek a porosz városok, kikötők. Livónia, „a curlandiai feudum" — sorakoznak a hadjáratot helytelenítő érvek —, de „Litvánia állapotja is mint marad, kérdés, Russiát úgy gondolnám, nem engedik Kmelniczky és az kozákok másoknak, így az major et minor Polonia maradván", Oroszország pedig Szmolenszkről és a többi városról nem mond le — latolgatta a várható esélyeket Vitnyédi. A lengyelekről egyébként is lesújtó véleménye van: „állhatatlanok, tökéletlenek, religiójukban igen superstitiosusok, mindenkor tartani köll ő Nagyságának tülök, hogy ellene ne támadjanak, az kik most nem közönségesen in agone vannak".[26]

Rákóczi tíz napot tölt Sztrijben — betegsége akadályozta a továbbhaladásban —, de a coniunctio a kozákok kérése miatt nem ment végbe. Tudjuk, hogy a kozák had parancsnokának kinevezési okmánya január 10-én kelt, tehát az Anton Zsdanovics-féle had megindulása csak az ezutáni napok egyikén tör-

23 MHH XXIII. k., 512. o.
24 *Szilágyi S.:* Első szövetkezés Lengyelország felosztására. *Budapesti Szemle,* 1875/8. k., 327. o.
25 *Rudawski, J.:* i. m. 225—226. o.
26 MTT XV. k., 92—93. o.

ténhetett.[27] A parancsnoki kinevezés mellé Zsdanovics azt az utasítást kapta a hetmantól, hogy „az erdélyi fejedelem hadaival egyesüljön és oda vonuljanak, ahová parancsolják nekik" (i tam sli, gde onim ukazano), továbbá azt is, hogy bárkivel szemben védje meg kozákjait „a legkisebb bántódástól" is.[28]

A 20 ezresre rúgó kozák sereg[29] a Szlucs és Goriny folyók közötti településeket (Polonnoje, Konsztantyinov, Zaszlavl, Osztrog, Goscsa, Mezsirics, Korec), vagyis a felvonulási úthoz eső helységeket hódoltatta,[30] és csak jóval később a kitűzött időpontnál, február 17-én, Szambor—Przemysl térségében egyesült Rákóczi hadával.[31]

A közel 50 ezres koalíciós sereg[32] — akárcsak Károly Gusztávé Nagy-Lengyelországban — akadály nélkül vonulhatott a lengyel ostromgyűrűbe zárt Krakkóhoz, Würtz svéd generális felmentésére. A lengyel hátországot mindössze Lvov, Szambor és Przemysl várai képezték. Ebben a szituációban Rákóczi talán nem minden alap nélkül reménykedett a lengyelek hódolatában; elsősorban Lvov kapitulációjára számított.

A kereskedőváros feladatásáról hosszú és kimerítő alkudozások kezdődtek. Az erdélyi érdekeket egy Rákóczihoz pártolt lengyel, Samuel Grondski képviselte, akinek családja és rokonsága Lvovban élt. De Grondski okos érvelése, magával ragadó ékesszólása is kevés volt ahhoz, hogy a vajdai székhely tanácsa ráálljon az alkura. A büszke leopolisziak nem voltak hajlandók Rákócziban a leendő királyukat tisztelni, ezért a városkapukat sem tárták ki Kemény János várakozó katonái előtt. Azt javasolták Grondskin keresztül Rákóczinak, hogy haladéktalanul kezdjen tárgyalásokat János Kázmérral és a respublicával, azaz a rendekkel. Csupán a semlegesség kinyilvánítására és megtartására kötelezte magát a városi magisztrátus.[33]

Lvov példája lelkesítőleg hatott Szambor, Przemysl városokra is, mert azoktól is csak a semlegességet (neutralnosc) lehetett kicsikarni.[34]

A Krakkó ostromát irányító Lubomirski koronamarsall, mihelyt tudomást szerzett az ellenség felbukkanásáról, felhagyott a várvívással és birtokainak központjába, Lancutra (Przemysltől kb 65 km északnyugatra) vonult vissza.

27 Dokumenti Bogdana Hmelnickoho (1648—1657). Kijiv, Vidavnictvo Akademiji Nauk URSZR, 1961. 551. o.

28 Uo.

29 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 273. o.

30 *Kripjakevics, I.*: Bogdan Hmelnyickij. Kijev, 1954. 520—521. o.

31 A február 17-i dátum következtetés eredménye. Rákóczi a kozákok megérkezését február 18-i levelében tudatja anyjával (MHH XXIII. k., 513. o.), de február 16-án, amikor Kemény Boldizsárt orvul lelövik Szamborban, a források csak a magyarokat említik. (MTT I. k., 229. o.; *Grondski S.*: Historia, 395—396. o.). *Georg Krass* február 3-i egyesülést említ — hibásan. (Siebenbürgische Chronik, 260. o.). *Szalárdi J. szerint* „a megegyezés" február 7-én (!) „Podolyán" történt (i.m. 353. o.), ám ha „st. vet." (régi kalendárium) szerint értelmezendő, akkor a február 17-i dátummal esik egybe. *Herbst, St.* február 23-ra helyezi az egyesülés napját — hibásan. (In: Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660. Warszawa, 1957. II. t., 104. o.)

32 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 273. o. A hadsereg létszámára vonatkozóan több eltérő adattal rendelkezünk: *G. Kraus* az erdélyi—moldvai—havasalföldi sereget 60 ezer fősnek, tüzérségét 80 ágyúsnak véli (Siebenbürgische Chronik, 254. o.). *Pasek, J.* — lengyel kortárs — „Rákóczi magyarjait és muntjánjait" 40 ezerre taksálja (Pamętniki. Wydanije czwarte. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1968. 5. o.). *Szalárdi J.* csak a kozákság létszámát 40 ezernek vallja (i. m. 353. o.).
Újabban: A lengyel hadtörténész *Wimmer, J.* az egyesült erdélyi (moldvai, havasalföldi)—kozák hadat mondja 40 ezresnek. Véleménye szerint az egyesült sereg alacsony harcértékű katonákból állt. (Wojsko Polskie w drugiej polowie XVII wieku. Warszawa, 1965. 108. o.). Az ugyancsak lengyel *Herbst, St.* hasonló létszámról tesz említést, 20 ezer erdélyiről, 6 ezer vajdaságbeli segélyhadról és 15 ezer kozákról tud. (In: Polska w okresie drugiej wojny północnej... 103. o.)

33 *Schmidt V.*: II. Rákóczi György Lengyelországban. In: Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., Kolozsvár, 1864. 102—104. o.; Történelmi Tár, 1893. 425—426. o.

34 *Walewski, A.*: i. m. 43. o.

Itt került sor a fejedelmi követek és a koronamarsall nevezetes találkozójára, amely a közel két éves politikai színjátékot berekesztette.

Rákóczi delegáltjai ugyanis felszólították a Rákócziakkal rokonságban is levő lengyel főnemest, hogy a fél évvel ezelőtt adott szavát, illetve ígéretét váltsa valóra. Ez az ígéret Kelet-Galicia átengedésére, Rákóczi jogos trónkövetelőként való megjelenésére vonatkozott, katonai segítség fejében. Lubomirski élesen visszautasította a követelést és tagadta, hogy valaha is területeket ajánlott volna fel az erdélyi fejedelemnek. Különben ő, mint a panok egyike, a király és a respublica megbízása nélkül ilyen felvetésről nem is tárgyalhatna. Egyúttal megüzente Rákóczinak, hogy ha ilyen áron kívánja Lengyelországot megmenteni, akkor ellenségének tekinti. A manifestumából ismert részletek mellett azt is kijelentette, hogy a betolakodóknak nemcsak a királyi hadakkal, hanem a fegyvert ragadó népfelkelőkkel is számolniuk kell.[35]

Jerzy Lubomirski nyílt színvallása — Rákóczi értelmezésében, kétszínűsége — a fejedelem könnyű győzelméről, diadalmas bevonulásáról szőtt álmait egy csapásra szétfoszlatta. A lengyel belső ellenzék, a disszidensek (lengyel, litván nem katolikusok) támogatásával kivitelezendő királyváltás sem látszott simán végrehajthatónak. Ekkor döbbenhetett rá a fejedelem, hogy politikai csapdába esett, a király és a respublica hatalmi szintek elkülönülő labirintusában nem tudott eligazodni. De még nem veszett el semmi, maradt a másik megoldás, az erő bevetése.

A rászedettség és a kiszolgáltatottság érzése kerítette hatalmába, indulatain nem tudott uralkodni. Lancuton vett bosszút az őt ért sérelemért.

Kemény Jánost küldte oda „egy rész haddal, kozáksággal" és megparancsolta neki, „ha megadják magokat jó; ha hol nem, gyútassa fel".[36] Lubomirski birtokait nagy gyűlölettel és kegyetlenséggel prédálták fel a katonák. A gyilkolásban és a gyújtogatásban a magyar a kozáktól, a székely a moldvaitól semmivel nem maradt el, különösen kedvüket lelték a templomok és kolostorok kirablásában, a papok és szerzetesek kínzásában. Még a halottakat is kiforgatták a sírokból ékszerek után kutatva.[37]

A lancuti eset elszabadította a poklot, gátat szakított a féktelen gyűlölködés, se vége, se hossza nem lett a pusztításnak. Elsősorban a krakkói és a sandomierzi vajdaságok szenvedtek az egyesült hadaktól. Falvak és „szereg innych folwarków" (majorságok) lettek a tűz martalékává, az európai hírű wieliczkai és bochniai sóbányák termelése is megsínylette a magyar, kozák elvonulást.[38] A Kemény János főparancsnok nevével kihirdetett Edictum Militare rövid időn belül üres papírrá silányult. Holott a szabályzat egy falu, vagy asztag szándékos felgyújtásáért, a „kihirdetett időn és helyen kívüli zsákmányolásért" stb. halálbüntetést rótt ki.[39]

35 Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., 105. o.

36 MHH XXIII. k., 514. o.

37 *Petrityvity-Horváth Kozma* szavaival: „Nem volt ettől t. i. a rablástól, a fosztogatástól — G. S.) üres senki is, se fejedelem, se generál, se ur, se fő, se nemes ember, . . ." In: *Daniel G.—Thaly K.*: Történelmi kalászok, 1603—1711. 17. o.

38 *Grusevszkij, M.*: Isztorija Ukrajni—Ruszi. IX. t./2. csaszty, Kijiv, 1931. 1390. o.; *Kamiński, A.*: Zniszczenia wojenne w Małopolsce i ich skutki w okresie najazdu szwedziego 1655—60. In: Polska w okresie drugiej wojny północnej, 1655—1660. II. k., 354—377. o. — Néhány példa a részletes kimutatásból: Rákóczi csapatai a sandomierzi vajdaságban Lopuchowat, Czowicet és „szereg innych folwarków" égettek fel. Bieczben 31, Bochniaban 41 ház lett hamuvá stb. A háborúskodás miatt teljesen visszaesett a wieliczkai, a bochniai sóbányák termelése, akárcsak az olkuszi ólombányászat. Ez utóbbi 1648-ban 50 ezer q, 1658-ban mindössze 14 ezer q ólmot produkált stb.

39 MTT VII. k., 128—129. o.

A galiciai rémtettek az országrész lakosságát arra kényszerítették, hogy az erdőkben, mocsarakban, a hegyekben keressen menedéket és ott szabadcsapatokba szerveződjön.[40]

A reguláris lengyel erők taktikáját a körülmények diktálták: kitértek az ütközetek elől, a zömében könnyűlovasságból álló egységeiket gyors helyváltoztatással megóvták. Jerzy Lubomirski délkeletre, Tyczyn, Dubiecko érintésével a jól védhető Przemysl előterébe, Stanislaw Potocki hetman pedig északkeletre, a San folyón átkelve, Tarnogródhoz húzódott. Rákóczi nem tulajdonított különösebb jelentőséget a harci érintkezésből kivonuló lengyeleknek, még akkor sem, amikor azok rajtaütésszerű portyáikkal érzékeny veszteségeket okoztak.[41] Sternbach, a svéd király személyes megbízottjaként Rákóczi haditanácsi ülésein ezt szóvá is tette. Mivel a lengyelek megsemmisítésére vonatkozó javaslatai süket fülekre találtak, Sternbach a királytól egy olyan svéd tábornok delegálását kérte Rákóczi mellé, aki szakszerű tanácsaival segíti az actiones campestres.[42] Jellemző, hogy a svéd hadművészet színvonalától alaposan elmaradt erdélyi hadvezetés a Lengyelországban történteket győzelmi jelként értékelte, Rákóczit is büszkeséggel töltötte el, hogy „ellenség fegyvere miá 10 ember híjával nem vagyunk".[43]

A fejedelem győzelembe vetett hitét erősítette az a Bécsből érkezett küldöttség is, amely február 23-án kereste fel táborában. A delegáció különösen fontos voltát Szelepcsényi György magyar kancellár jelezte, a rokoni, a bizalmas vonalat pedig Rákóczi László, a fejedelem unokabátyja képviselte. Homonnai Györggyel, Révai Dániellel, Barkóczi Istvánnal, Fejérpataky Kristóffal együtt ők terjesztették elő a III. Ferdinánd által jóváhagyott és szavatolt újabb lengyel ajánlatot. Eszerint az Erdélyi Fejedelemség megkapná a Szepességet, Lubló várát, a krakkói vajdaságot, János Kázmér halála után Rákóczi György fia a lengyel trónt. Addig környezetével együtt Krakkóban élne, hogy a lengyelek majdani uralkodójukat megismerjék, megkedveljék, illetve az ifjú Rákóczi elsajátítsa a Rzeczpospolita törvényeit, szokásait. Gazdasági haszonként az egész Rzeczpospolitára kiterjedő vámmentes kereskedelmet ígértek.[44]

A Rákóczi hazatéréséért felkínált ellenszolgáltatás — a Bécs által garantált területi annexió, az anyagi gyarapodás, a (látszat) királyság — mégis kevésnek mutatkozott, a konföderáció felbomlasztására tett lépések eredménytelenek maradtak. Ennek okát abban látjuk, hogy a svéd és kozák ajánlatok sokkal kedvezőbbek, csábítóbbak voltak, mert nem morzsákat, hanem Erdély földjének többszörösét, nagyhatalmi pozíciót, azonnali királyi címet kínáltak II. Rákóczi Györgynek, ráadásul mindezt kockázat nélkül.

Az erdélyi fejedelem hű maradt önmagához. Önbizalma egy pillanatra sem ingott meg, a közvetítést azzal utasította el, hogy „Lengyelországban majdhogy nincs ellensége".[45]

Amíg az „öreg" Rákóczi György 1645 nyarán III. Ferdinánd ajánlatára — de a török fenyegetőzést sem hallgathatjuk el — félbeszakította Brno ostromát

40 MHH XXIV. k., 513. o. — „az határszélben az munkácsi utban postánkat az parasztság megölte".
41 *Szalárdi J.*: i. m. 353—354. o.
42 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 273. o.
43 MHH XXIV. k., 514. o.
44 *Grondski, S.*: Historia, 391. o.; *Kraus, G.*: Siebenbürgische Chronik, 262. o.; Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 229. o.; MHH XXIV. k., 514. o.; *Szalárdi J.*: i. m. 354. o.;*Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 274. o.
45 Zserela XII. k., 462. o.

és hátat fordított hadakozó társának, Torstensonnak,[46] az „ifjú" Rákóczi György a biztos kevés helyett a bizonytalan sokat választotta. Mindent a katonai sikerekre alapozott, mindent kockára vetett a nagy cél, a trón megszerzése érdekében. Diplomáciailag is védettnek érezte magát, az erdélyi külpolitika vazallus jellege mintha feloldódott volna a svéd—zaporozsjei koalícióban.

A lengyel külpolitika, illetve diplomácia éppen ezen a ponton támadott. János Kázmér és a Rzeczpospolita sorsáért felelősséget érző néhány szenátor felismerte, hogy az ország megmentése csak a konföderáció szétrobbantásával lehetséges.

A Rzeczpospolita diplomáciai „védekezése"

A Rzeczpospolita létét fenyegető támadás elhárítása a vazallusok seniorainál kezdődött el.

János Kázmér 1656 december végén jelezte a Portának, hogy az Erdélyi Fejedelemségben Lengyelország hátrányára nemkívánatos jelenségek mentek végbe. A Princeps Transylvaniae elkötelezte magát a svédeknek, „a mi barátságunktól elszakadt" (ab amicitia nostra avulsus est), a vajdaságokkal és a Zaporozsjei Haddal fenyegető szövetséget alkot. A király az Ottomán Porta közbelépését kérte a háborús készülődések félbeszakítására.[47]

Ugyanilyen céllal indították Konstantinápolyba Mariusz Jaskolski koronaőrt is, ahol mindenáron el kellett érnie a liga szétszakítását „te lige rozerwac".[48] Első lépcsőben Svédország oldaláról kell leválasztani Erdélyt és a Zaporozsjei Hadat, majd második lépcsőben azokat egymással kell szembefordítani. Elismerendő, hogy Jaskolski követutasítását hozzáértők állították össze, hiszen abban valamennyi, a Portát érzékenyen érintő kérdés szerepelt.

A Porta és a Zaporozsjei Had viszonyának jellemzésére teljes bűnlajstrom állt össze. A kozákság szó- és esküszegésére a zborovi (1649), a belaja cerkovi (1651), a kamenyeci (1653) megállapodások felrúgása volt a példa. János Kázmérnak adott szavukat mindannyiszor megszegték, sőt 1654-ben Moszkva hatalma alá adták magukat („oni pod protectya Cara Moskiewskiego poszli"). 1655-ben a krími kánnal egyeztek meg a kozákok („poky z nim uczynil"), ám a barát barátját nem fogadták el barátnak, azaz a Krímmel szövetségben álló Rzeczpospolitát továbbra is ellenségként kezelték. Ugyanez a helyzet 1656-ban, amikor az orosz—lengyel wilnói megállapodást negligálta Hmelnyickij hetman, és „új esküt tett az erdélyi fejedelemmel és a két vajdával". Jaskolski a lengyel—erdélyi tárgyalások lényegéről azt mondta, hogy János Kázmér pénz- és hadisegélyért fordul Rákóczihoz, annak fiát, mint leendő királyt, magához fogadta volna, de Rákóczi inkább az „egyvallású" (sic) Svédországgal barátkozott, nem átallott a kozákokkal szövetkezni. Rákóczi feltett szándéka — hangoztatta a követ —, hogy a szövetségesek (colligati) segítségével megkaparintja a koronát. Ez a liga nemcsak a Rzeczpospolitát fenyegeti elnyeléssel, hanem az Ottomán Birodalomra is veszélyes. A lengyel koronáért Alekszej Mihajlovics cár is kinyújtotta a kezét, és a moszkovita cár a kozák hetmannal összeállva keletről sújtott le az országra. Amennyiben a cárt lengyel királynak és litván nagy-

46 *Kővári L.*: Erdély történelme. V. k., Kolozsvár, 1863. 42—43. o.
47 Zserela XIII., t., 419. o.
48 Uo. 423. o.

fejedelemnek megválasztják — a trónt csak János Kázmér halála után foglalná el —, úgy a „görög vallás birodalma" lesz szomszédos a szultán birodalmával, ami a Porta „sok görög" alattvalójára tesz kedvezőtlen hatást. Végeredményben az Ottomán Birodalom biztonsága így is, úgy is napirendre kerül. A megoldás a szultán kezében van — hangsúlyozta a lengyel koronaőr —, mert a Porta mind Rákóczit, mind Hmelnyickijt a semlegesség és a jószomszédság megőrzésére tudja szorítani. Ha a jogi alap ehhez nem elegendő — 1653-ban a kozákok „Vlachiában" (Moldvában), tehát török területen háborúztak; Rákóczi támadása a Porta és a Rzeczpospolita érvényes békéjének a megsértése —, akkor Hmelnyickijt a tatárok, Rákóczit a budai és a szilisztriai pasák kényszerítsék megbékélésre[49] — tolmácsolta János Kázmér kérelmét Jaskolski.

A krími kánhoz is ezidőtájt, 1657 januárjában kelt útra Romaszkiewicz lengyel diplomata. Megbízatásának kényes volta abban rejlett, hogy a Rzeczpospolita semmilyen körülmények között sem veszthette el krími szövetségesét. Ezért nyomatékosította a követ a wilnói tárgyalásokról szólva, hogy ott nem béke, hanem fegyverszünet köttetett. A cár kívánalmait — Ukrajna, Litvánia átengedése, trónutódlás — Rzseczpospolita nem tudja, de nem is akarja teljesíteni. Moszkva és Varsó békekötése a Zaporozsjei Hadnak a Krím oldalára való állításával valósulhatna meg. Ugyanakkor Svédország elszigetelődése is megkezdődne: Moldva és Havasalföld Rákóczitól való elszakítása egyezkedésre szorítaná Károly Gusztávot. A Svédország—Erdélyi Fejedelemség—Zaporozsjei Had liga a Rzeczpospolita felosztásában is megállapodott — hallhatta Mehmed Girej kán Romaszkiewicztől. Eszerint, a krakkói „svéd commendant, Würtz" az ősi fővárost átadja Rákóczinak, aki a jövőben Kis-Lengyelország ura lesz. „A svéd király Poroszországot, a brandenburgi Nagy-Lengyelországot, Moszkva Litvániát, a kozák Ukrajnát" kebelezi be. A veszélyes terv meghiúsítására, amely a Krími Kánság és a Rzeczpospolita közös érdeke, mihamarabb tetteket remél János Kázmér a kántól[50] — adta elő a lengyel kívánságot Romaszkiewicz.

Amíg konstantinápolyban és Bahcsiszerájban a török vazallusok és a török vazallusnak is ajánlkozó kozákok összefogásának hatástalanításával fáradozott János Kázmér és a pan rada (a főnemesek tanácsa), addig Moszkvában a wilnói eredményeket vigyázta.

Akkor, az 1656. augusztus 17-től november 3-ig húzódó tárgyalások után, a felek elégedetten távoztak a litván fővárosból. Az oroszok azért, mert sikerült elfogadtatniuk a lengyel megbízottakkal Alekszej Mihajlovics cár lengyel királlyá, litván nagyfejedelemmé való megválasztásának tervét, amelyre a legközelebb összehívandó általános szejm (walny sejm) adja szentesítő határozatát. A lengyelek pedig éppen a téma szejm elé utalásának örültek, mert az ígéret beváltása így a végtelenbe tolódott ki.

Ignac Bakowski Moszkvában, 1657 elején — utasításának megfelelően — a szejm elmaradását „az országban levő békétlenséggel", konkrétabban Rákóczi támadásával mentegette. Azt állította, hogy János Kázmér össze akarta hívni a szejmet „a wilnói egyezmény megerősítésére", de a körülmények megakadályozták azt. Wilnóban többek között döntés született arról, hogy „semmilyen ellenségesség" nem éri Lengyelországot „ex parte Kozakow", és mégis bekövetkezett. Azért practikáltak össze a svédekkel és az erdélyiekkel — állította

49 Uo. 422—426. o.
50 Uo. 428—430. o.

Bakowski —, hogy a wilnói végzések ne váljanak törvénnyé. Végül két kérést terjesztett elő a küldött: a cár adjon segélyhadat a litván hetmannak a svédek és a brandenburgiak ellen; tegye szabaddá a szejmikek (nemesi megyegyűlések) megtartását Litvániában (tulajdonképpen az oroszok által okkupált országban), mivel azok nélkül lehetetlen a szejm időpontjának kitűzése.[51]

A moszkvai kormányzatnak még kiheverni sem volt ideje az 1656-os svédek elleni livón hadjáratban elszenvedett kudarcát, amikor a lengyelektől ezeket az aggasztó információkat megkapta. A cár lengyel királlyá, litván nagyfejedelemmé való megválasztásának elhalasztása komoly csalódást okozott Moszkvában, mert a cár decemberben, legkésőbb januárban számított a szejmi jóváhagyásra.

A király és a pánok ravaszkodásának igazi bizonyítéka a szejmikekre való utalás volt. Ugyanis Litvánia orosz katonai megszállása ellenére a litván szejmikek — a Rzeczpospolita alkotmányának megfelelően — továbbra is János Kázmérhoz és az általános szejmhez, ti. a lengyel, litván szejmikek képviselőinek össz-szejméhez tartoztak. Az össz-szejmen elfogadott törvények következésképpen a cár fegyverrel hódoltatott országában is érvényesek lettek volna. Végső soron Oroszország egy olyan alkotmányjogi útvesztőbe került, hogy akár enged a kérésnek, akár nem, mindegyik esetben méltánytalanság éri.

Ha Alekszej Mihajlovics és Rákóczi György lengyel koronáért folytatott versengését egybevetjük, kiderül, hogy a Rzeczpospolita legkelendőbb portékájáról, a koronáról folytatott alkudozás a lengyel diplomácia hatékony eszközének számított. Ezt a nemzetközi piacon keresett árut csalétekként vetette oda az erősebb és a szomszédos államoknak, hogy azoktól pénzügyi, vagy katonai segítséget szerezzen.

A Rákócziakat (az „öreg" Rákóczi György fiait, először Zsigmondot, majd Györgyöt, illetve II. Rákóczi György fiát) a lengyel, litván protestánsok, a kozákok, egyes lengyel főurak, sőt maga János Kázmér is, megkínálták a királyi címmel. Ezeknek a javaslatoknak viszont egyike sem lépte át a realizálhatóság határát. Az ajánlatok legfeljebb az ún. „választott, de nem koronázott" (electus, non coronatus) uralkodói címről szóltak. Ezen a fokon rekedt meg alkotmányjogilag Rákóczi aspirációja, amelynél Alekszej Mihajlovics messzebb jutott.

Wilnóban a lengyel megbízottak nem zárkóztak el a cári kívánalom, a király—nagyfejedelem cím megadása elől, de további alkotmányos lépésként megmaradt számukra a szejmre való hivatkozás, a legmagasabb fórumhoz való fordulás. Ahogyan korábban utaltunk rá, ez az út is zsákutcába torkollott.

A konklúzió mind Rákóczi, mind Alekszej Mihajlovics esetében egy és ugyanaz volt. A korona megszerzése legális úton mindkettejük számára elérhetetlen messzeségben volt, tulajdonképpen mindketten hamis illúzióknak adták át magukat. Ezért a látszatkirályságért Rákóczi trónját és országát, Alekszej Mihajlovics pedig Ukrajnát, a kozákságot bízta a szerencse forgandóságára. A Rzeczpospolita mindkét trónkövetelő féllel szemben következetesen kiaknázta a diplomácia lehetőségeit.

A varsói udvar egy pillanatra sem mondott le a kozákság megdolgozásáról, hiszen a Zaporozsjei Had, Erdélyhez és Oroszországhoz való kettős kapcsolódása révén, kulcsfontosságú szerepet játszott ebben a bonyolult játszmában. A len-

51 Uo. 434—435. o.; *Medeksza, St.*: Księga pamiętnicza (1654—1668). In: Scriptores rerum Polonicarum. III. t., Kraków, 1875. 161. o.

gyelek igen pontosan ismerték az oroszok és a kozákok közötti ellentéteket, de tudták azt is, hogy a Zaporozsjei Had szövetsége Erdéllyel inkább a wilnói egyezmény ellensúlyozására szolgál, mint a lengyel korona megszerzésére. Ebből a felismerésből cselekedett Kazimierz Beniowski követ Csigirinben, a kozák fővárosban. Kényelmetlen és nyugtalanító kérdések sokaságát tárta a hetmani rada (tanács) elé Beniowski: „Hogy nem veszi figyelembe Hmelnyickij azt, míg az ő Moszkvája Wilnóban tárgyalt, addig (a Zaporozsjei Had — G. S.) követeit a mi (lengyel — G. S.) követeinkhez oda sem engedte?" Talán ezért keresett egyezséget Rákóczival? Nem látja be a hetman, hogy „Rákóczi szerencséjét ellenünkben csak addig csinálhatja meg, míg a többi oldalon nyugtalanság van?" „Ki tudod-e engesztelni a moszkovitákat, hogy a svéddel együtt mentél?"[52]

A svéd—erdélyi—kozák fegyveresek coniunctioja nem vezethet célhoz — állította Beniowski —, mert Hmelnyickij ezzel minden hidat felégetett maga mögött, „nem maradt senki, akivel érdemben tárgyalhatna" saját jövőjéről. Megoldásnak az kínálkozna, ha Hmelnyickij megkövetné volt uralkodóját, János Kázmért, így a Rzeczpospolita Svédországgal is, Oroszországgal is végleges megegyezésre juthatna. Vajon „Rákóczi barátsága" többet jelent a hetmannak, mint János Kázmér megbocsátása? Vajon a Wilnóban történtek nem a Zaporozsjei Had kihasználására utalnak? Nincs más alternatíva a megmenekülésre, csak a Rzeczpospolitához való visszatérés — summázta véleményét a Moszkva—Csigirin viszony elmérgesítésén munkálkodó királyi megbízott.[53]

A racionális bizonyítékok súlyának növelése érdekében a Beniowski-delegáció tagjai személyes kapcsolataikat is bevetették. A befolyásos perejaszlavli kozák ezereshez (Hmelnyickij keresztfia) vezető szálak titkos találkozót eredményeztek. A találkozón résztvevő kozák kancellár is rokonszenvesnek találta találta János Kázmér üzenetét, és mint magánember — a beavatottakkal együtt — a lengyel — kozák kapcsolatok normalizálását ígérte.[54] Adott szavukat írásban is megerősítették. A Korycin koronakancellárhoz címzett levelükben a „fegyverzaj nélküli csend" előmozdítására vállalkoztak.[55]

A Rzeczpospolita ismertetett diplomáciai lépései Béccsel egyeztetett akciók voltak. Természetesnek kell elfogadnunk ezt, mivel a Habsburg-birodalmat a szomszédságában dúló konfliktus többszörösen is érintette. Nem véletlen tehát, hogy a Rzeczpospolita megmentésére a külügyi apparátus nagy részét mozgósította. 1656-ban, Wilnóban, a császári meghatalmazott, Allegretti közvetítése hozta meg Oroszország—Lengyelország fegyvernyugvását. 1657-ben újabb közvetítőként lépett fel Bécs. Rákóczit Szelepcsényi György, Hmelnyickijt Pera Parcsevics püspök kereste fel kecsegtető ajánlatokkal.

Rákóczi szövetséges társának „a kozák nyelvet" jól ismerő, egyébként horvát származású püspök a római császár nevében azt javasolta, hogy a lengyel király alatt külön területtel — „mint a grófok és a szabad fejedelmek" — a német császárságban rendelkezzen és éljen.[56]

52 Zserela XII. t., 420—421. o.
53 Uo. 421—422. o.
54 Krzysztof Peretiatkowicz visszaemlékezéseit közli *Sztrelcsevszkij, Szt.:* K voproszu o sznosenyijah Polsi sz kazakami v 1657—1659 godah. „Unyiverszityetszkije izvesztyija". Kijev, 1873. 7—8. o.
55 *Mücük, Ju. A.:* Analiz isztocsnyikov po isztoriji oszvobogyityelnoj vojnü ukrainszkovo naroda 1648—1654 godov. Dnyepropetrovszk, 1983. 74. o.
56 Aktü JUZR III. k., 564. o.

Ez a lengyel nemesek nélküli Ukrajnát sugalló, lengyel-litván-ukrán (kozák) trialisztikus államot körvonalazó javaslat Hmelnyickij tetszését nem nyerte el. Nem is nyerhette, hiszen a Zaporozsjei Had 1648 óta — váltakozó sikerrel, de azonos céllal — a lengyelek Ukrajnából való kiűzéséért, a Visztulán túlra való szorításáért harcolt.

A Rzeczpospolita fennmaradásának, vagy felosztásának tétjével zajló háború folyamán Bécs eszköztárából a diplomáciai támogatás mellett a közvetlen segítségnyújtás sem hiányzott. Az Erdélyi Fejedelemség szerződéskötései az 1656. december 1-i osztrák-lengyel katonai konvenció aláírásához vezettek. Ratifikálását — óvatos előretekintéssel — a térségben ugyancsak érdekelt másik nagyhatalomtól, az Ottmán Birodalom véleményétől tették függővé. Ezt az óvatoskodást inkább formális, mint tartalmi elemnek véljük, hiszen a közép-európai status quo megőrzése mindkét nagyhatalom létét befolyásoló, sőt létét meghatározó körülménynek számított.

A Habsburgoknak több ok miatt is megengedhetetlen volt a koalícióba tömörültek végső győzelme. Egyrészt azért, mert így a protestáns Svédország mérhetetlen megerősödése következtében az erdélyi fejedelem a magyar királyságra, majd Magyarország egyesítésére törne. Másrészt azért, mert a másik svéd szövetségesnek, a brandenburgi választófejedelemnek alapvetően megváltozna a német császárságban elfoglalt helye. A Nagy-Lengyelországot bekebelező Brandenburg és a Kis-Lengyelországgal növelt Erdélyi Fejedelemség a Habsburgok nagyhatalmi pozíciójára mérne csapást.

Az Ottmán Birodalom számára is kihívást jelent egy erős Svédország, mert segítségével Erdély-Moldva-Havasalföld birodalmi peremterületek leszakadhatnának. Valójában nem a magyarországi hódoltságra, Erdélyre és a vajdaságokra volt szüksége a töröknek, hanem olyan periferikus védőzónára, amely az eredeti birodalmat, s természetes határát, a Dunától délre fekvő Balkán-félszigetet őrizte.

A Porta már az erdélyi hadak megindulásának percében tudott a lengyelországi hadjáratról, mégpedig a moldvai vajda jóvoltából. Reniger, III. Ferdinánd konstantinápolyi rezidense 1657. január 18-án kelt jelentésében azt olvashatjuk, hogy Gheorghe Stefan vajda az erdélyi és a kozák előőrsök találkozásáról tájékoztatta a Portát. Rákóczi lépését engedetlen cselekedetnek minősítették a szultáni udvarban, Köprülü Mohamed nagyvezir Renigernek meg is jegyezte: „Rákóczi szövetségei és háborús szerveződései a háború lángját idővel Lengyelországból saját országába vihetik" (die Kriegsflammen aus Polen in sein Land consequenter).[57] Néhány nappal később, január 24-én — Szalárdi krónikája szerint — Tisza István kapikiha már a nagyvezir szemrehányásait hallgathatta: „neki (Rákóczinak — G.S.) is olly nagy dolgot hatalmas császár fényes kapujára tudtára adni kellett volna." „Nem tudja-e, hogy a lengyeleknek a felséges tatár chámmal is barátságok vagyon?" Majd a nagyvezir szigorúan utasította Tiszát a hallottak továbbítására.[58]

A Portán nagy megbecsülésnek örvendő, s így a belső körökben is járatos Reniger a budai pasa divánhoz küldött jelentéséből megtudta, hogy Rákóczi Lengyelországba vonuló haderejét 40 ezer főre és 30 ágyúra becsülte a „Bassa zu Ofen." A budai török helytartó értetlenül fogadta Rákóczi viselkedését, hiszen

57 Zserela XII. t., 432. o.
58 *Szalárdi J.*: i. m. 355. o.

megkapta a figyelmeztetést: „Grenz-Türken ihm ... ins Land fallen sollen" (a végmenti törököknek meg kell támadni az országát).[59]

A különböző rendű és rangú török követek vagy Lengyelországba mentek Rákóczihoz, vagy Erdélybe Barcsai Ákoshoz, egy és ugyanazon paranccsal. Rákóczi még Krakkóhoz sem ért, de már elgondolkodhatott a Porta tanácsán, azaz a tanácsként hangzó nagyveziri ultimátumon: „ne mozogjon, mert megárt néki, békességes mostan országa, vagyon nagy gazdasága, senkitől semmi bántódása".[60]

Barcsaitól azt követelték „nagy haraggal", hogy „den Fürsten ins landt zurück ruffen" (visszahívni országába a fejedelmet).[61] A temesvári pasa az erdélyieket vádolta a „szent békesség" felbomlásáért, a végeken kiújult harcokért. Jenőben a magyarok a törököktől elrablott holmikat raktározzák, Kállóban és a Tisza mentén a „hajdúságok rontják az hatalmas császárunk birodalmát"[62] — panaszolta a pasa Barcsainak. Az erdélyi kormányzó 1657. február 23-i levelével arról értesítette Lorántffy Zsuzsannát, hogy három török követ is tartózkodik nála. A nagyvezir levelét egy kapudzsi pasa hozta a Portáról, a budai és a temesvári pasák figyelmeztetéseket küldtek. „Az Portáról jött csauz" azt kívánta a fejedelemtől, hogy „legyen vesztegségben országában, ha megindult is, térjen meg, mert rosz vége leszen".[63] Március elején az egri pasa követe is „csak azonnal jött, mint a többi".[64]

Érzékelhetővé vált, hogy a török, „mint okos, ravasz nemzet", „egybekötötte a vétkeknek csomóit, hogy súlyosabb büntetéssel fizessen érette."[65] Amíg az 1653-as moldvai, 1655-ös havasföldi akciókért nem kapott elmarasztalást Rákóczi, addig most, 1657-ben, a belső egységét egyre inkább megszilárdító Portától a szemrehányások özönét, a fenyegetések egész sorát, a tiltó parancsok garmadáját regisztrálhatta.

A fejedelem a Porta kiengesztelésére Przemysl alól Török Jánost, Krakkóból Thordai Ferencet indította a szultánhoz. Mentegetőzésének lényege arra irányult, hogy a lengyel hadjáratot a Porta javára kezdeményezett akciónak tüntesse fel. A szultáni engedélyeztetés elmaradását azzal magyarázta, hogy a lengyelek hívó szavára gyorsan kellett cselekedni, „Lengyelország üres volt".[66]

Konstantinápolyban semmi esélye nem volt a kimagyarázkodásnak, de a szigorú feddések hatásában sem bíztak ott, ezért a követek küldözgetésével egyidejűleg Mehmed Girej parancsot kapott egy Erdély-Moldva-Havasalföld elleni támadás előkészítésére. A krími kán a Boszporusz partjáról befutott örömhírt sietve osztotta meg Piotr Potocki lengyel vajdával. 1657. március 4-én kelt leveléből kitetszik, hogy „a török császár igen nyugtalan lett", mert Rákóczi „kezetekből akarja kiragadni a koronát" (korone chcze wydzierac z rak waszych). Riadóztatta a rumáliai, a bosnyák, a budai, a temesvári csapatokat és „nekünk adta őket", ti. káni parancsnokság alá helyzte őket. Március 12-én indult a horda — ígérete a tatár uralkodó — Rákóczi országába, pustoszyc."[67]

59 Zserela XII. t., 442.o.
60 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 229. o.
61 *Kraus, G.*: Siebenbürgische Chronik, 269. o.
62 TMKÁO III. k., 440. o.
63 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 380. o.
64 Uo. 381. o.
65 Erdélyi Történelmi Adatok, IV.k., 225. o.
66 TMKÁO III. k., 225.o.; Náima Mustafa török történetíró: „Hogy *független uralkodó legyen* (Rákóczi — G. S.,), a svéd királytól segítséget kért s az oláh és a moldovai vajdákkal szövetségre lépett . . ." (Török történetírók. III. k., Bp., 1916. 402.o.)
67 Zserela XII. t., 444. o.

Ezzel még nem elégedett meg a Porta, közös hadjáratot javasolt Erdélybe a bécsi császárnak: „egyik egyfelől, másik másfelől igyekezzenek az három ország veszedelmeire jönni".[68] A kapcsolatok szorosabbra fűzésére lehetett következtetni abból a Barcsainak jelentett szűkszavú hírből is, amely szerint a Konstantinápolyba úton levő császári követet „Landor Fejérváratt igen pompásan fogadták" a törökök. Barcsai meggyőződéssel vallotta, hogy „bemenvén az", Rákóczi ellen „minden követ mozdítani el nem mulat".[69]

Van bizonyítékunk arra is, hogy Rákóczinál sem hiányzott a „német" (sic) támadás gondolata, de mindvégig bízott abban, hogy a „bécsiek" csak olyan dolgot cselekszenek, „valamit ijesztéssel megcselekedhetnek".[70] Feleségének adott tanácsa ezt a felfogást tükrözi: „ha német részül lenne félelmes az dolog, *kit nem remélünk,* Váradon lehetnél; ha török részrül, Ecsedbe".[71]

A bemutatott, kulisszák mögötti tevékenységből, csupán a hadjárat első, kezdeti fázisára vonatkozó diplomáciai manőverekből megállapítható, hogy az 1657-es Rákóczi-Hmelnyickij hadjárat gyökeresen megváltoztatta a politizálás dimenzióit. (A dimenzió fogalmába azokat a körülményeket, viszonyrendszereket sorolom, amelynek következtében az alattvalók közötti politizálást — pl. Erdély-Moldva-Havasalföld; Erdély-Zaporozsjei Had; Rzeczpospolita-Zaporozsjei Had —, a belügynek minősülő, vagy minősíthető válságkezelést a nagyhatalmi érdekeket védő, szolgáló diplomáciai és katonai aktivitás váltja fel.) A dimenzióváltás eredményei rövid időn belül a hadszíntéren mutatkoztak meg.

A csaták nélküli hadjárat

Lubomirski és a lengyel nemesek szószegése miatt elkeseredett Rákóczit a tanácstalanság kerítette hatalmába. Jelentős seregével önállóan kezdeményezni nem mert, a döntést Károly Gusztávtól remélte, az átütő sikert a svédekkel történő egyesüléstől várta.[72] Az ősi fővárosban, Krakkóban sem időzött két napnál tovább. Ennyi idő elegendő volt arra, hogy Würtz generálissal tisztázza a helyőrség kérdését, hogy a vár átadása-átvétele megtörténjen. Bethlen Jánosnak egy maroknyi svédet és kb. kétezer magyart hagyott hátra az elvonuló Rákóczi és Würtz.

A Visztula mentén a Dunajec folyó torkolatához, Opatówba igyekezett Rákóczi, hogy a március közepén a poroszországi téli szállásáról kiindult, és a Torun — Piotrków — Zawichost — Cmieliów útvonalon közeledő Károly Gusztávval találkozzék. A fejedelem feleségéhez írott levelében április 13-ra teszi a királlyal való találkozást.[73] (Rhédei László naplójában április 12-i bejegyzéssel szerepel ez az esemény: „Simson nevű falu mellett az nap egyeztünk meg svéciai királlyal, őfelségével, nagy pompával".[74]

A hosszúra nyúlt — öt órás — tárgyalás a legteljesebb egyetértésben zajlott, ám lelkük mélyén csalódást éreztek magas szerződő felek. Károly Gusztáv a hadvezér szemével mustrálta az erdélyi-kozák sereget, s bizony joggal kifogá-

68 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 375. o.
69 Uo. 376—377. o.
70 MHH XXIV. k., 514. o.
71 Uo. 516. o.
72 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 272. o.
73 MHH XXIV. k., 517. o.
74 MTT I. k., 231. o.

solta annak minőségét, Rákóczit pedig a svédek csekély száma — 10—12 zer — keserítette el.[75] A svédek azonnal magukhoz ragadták a kezdeményezést, a tanácskozáson beterjesztett stratégiai tervet Rákóczi ellenvetés nélkül elfogadta, támogatta. A példaképnek is tekintett svéd király célja a lengyel-litván hadak döntő ütközetre való kényszerítése volt. A Zamosc — Lublin — Breszt háromszögben gyülekező Rzeczpospolita-erők bekerítése és megsemmisítése lebegett szeme előtt.

Milyen erőkről volt is szó? Lubomirski 3—4 ezres zsoldos és magánserege, Potocki háromezer zsoldosa. Czarniecki kétezer főnyi lovassága kívánt egyesülni a kijelölt térségben. Ide igyekezett János Kázmér is válogatott katonáival, három gyalogos, két dragonyos, egy könnyűlovas ezredével. A Nagy- és Kis-Lengyelországban meghirdetett nemesi insurrectio erői csatlakoztak még a regulárisokhoz. Az erőkoncentráció biztosítására, utóvédként, Sapieha kilencezer, Gasiewski háromezer embere és a litván nemesi felkelés szolgált.[76]

A hírszerzésre gondot alig fordító Rákóczi nem tudta reálisan felmérni a lengyelek erejét és hadmozdulataikat is félreértelmezte. Április 19-én feleségének arról írt, hogy Lubomirski Lublinon túlra menekült, de a litvánokkal egyesülve sincs több embere, mint 13 ezer. Egyúttal azt is közölte, hogy a svédek már csinálják a hidat a Visztulán, „utánok megyünk".[77]

A folyón átkelve két nagy támadó éket alakított ki Károly Gusztáv, hogy a manőverező lengyeleket harapófogóba zárja és döntő csatára bírja. Zamosc és Lublin irányába indultak meg a hadak, pontosabban, csak a lovasság nyomult előre, „a könnyű lövő szerszámokkal". Éjjel-nappal erőltetett menetben haladtak, hogy a (Nyugati-)Bug folyó előtt sikerüljön a bekerítés, de hiába. Mindössze a lengyel utóvédet sikerült elérniük, „az derékhad nagy futással" Bresztbe menekült.[78]

A lengyelek taktikája mélyen az ország belsejében, a lengyel-litván határon sem változott. Inkább lemondtak egyes várakról, városokról — Lublinról is —, de hadaikat megőrizték. Állítólag a lengyel seregek kimentésében megint csak az öreg Czarnieckié volt az érdem, aki „24 zászlónyi" csapata után vonta „generál Valdeck, Anhaltinus fejedelme, Bakos Gábor Béldi uram" lovasságát, majd a Visztulán átúsztatva egérutat nyert üldözői elől, ugyanakkor Potockinak és Lubomirskinak megteremtette a fenyegető ölelésből való kikerülést.[79]

Károly Gusztáv haditerve fiaskóba torkollott, továbbra sem múlt el Poroszország fenyegetettsége, s emiatt különösen aggódott. Nem kevés bosszúságot okoztak neki a svéd-erdélyi-kozák közös hadjáratban a néhány hetes együttlét alatt szerzett tapasztalatok. Világossá vált előtte, hogy a hosszú és megerőltető masírozásokat nem bírják a szövetségesek és ráadásul katonai fegyelmük is igen gyenge. Ez utóbbi az erdélyi és a kozák hadak mindennapos torzsalkodásaiban nyilvánultak meg. A fejedelem képtelen volt hadifegyelmet tartani, a zsákmányszerzés, a prédálás büntetlenül maradt. Amikor a lengyelek a gyújtogatások és rablások miatt panasszal fordultak Rákóczihoz, ő a kozákokra mutatott. Anyjának is kesergett a kozákok viselkedésére: „Az kozákság tesznek

75 *Grusevszkij, M.:* Isztorija Ukrajni—Ruszi. IX/2., 1393. o. Más adatok szerint Károly Gusztáv serege 17 ezer főt számlált. — *Kraus G.:* Siebenbürgische Chronik, 268. o.; *Pavliscsev, N. I.:* Szocsinyenyija II. Polszkaja anarchija pri Jane Kazimire i vojna za Ukrainu II. csaszty Szankt-Peterburg, 1878. 208. o. (a továbbiakban: Polszkaja anarchija).
76 *Walewski, A.:* i. m. 49. o.
77 MHH XXIV. k., 517. o.
78 Uo. 518. o.
79 Uo.; *Pavliscsev, N. I.:* Polszkaja anarchija, 208. o.

nagy kárt, nemesség házait égeti, elől tatármódon jár, mindazáltal az tiszteket megriogattuk, azt is zabolázzuk, itt annyi népséggel nehéz bírni".[80]

Szelepcsényi György magyar kancellár levelében az értelmetlen pusztítást kérte számon Rákóczitól, de ő megint csak a kozákokra való mutogatással felelt. „Lancut kivételével egyetlen helységet" sem pusztított el hada — állította —, de a kozákokat „non homo sed Deus... coercere posset" (nem ember, de Isten sem képes megfékezni).[81]

Hihetünk-e Rákóczi szavának, amikor őt magát is a zsákmányszerzők között találjuk? Például, hogy anyjának kedvébe járjon, miseruhák küldéséről gondoskodik, amelyekből „elásva az hadak szépeket találnak".[82] A témakörbe tartozónak véljükazt a Tarnów alól Erdélybe küldött „15 Wagen"-t is, amelyek fegyveres őrök kíséretében érkeztek haza.[83]

Más példával azt illusztrálhatjuk, hogy a nemes főúrtól kezdve az egyszerű póremberrel bezárólag mindenki gondoskodni próbált ingóságainak gyarapításáról. Bethlen János krakkói parancsnok a lengyel királynak szavát adta, hogy a kivonuló sereg (1657 nyara) egyetlen katonája „tilalmas marhát ki nem viszen Krakkóból, de mégis találkoztak olyak, a kik hoztak bitang marhát ki Krakkóból, „többek között a parancsnok íródeákja Horvát Kozma is — könyveket és pénzt. Több mint érdekes, amit mentségére felhoz: „láttam magát is Bethlen Jánost a generált oly egyetmással... vásárlott jókat kihozni".[84]

A magyarok litvániai fosztogatásáról is maradt emlékünk. Litmanovics zsidó kereskedőt a pinszki (powiatbeli körzet) Janovnál rabolták ki a magyarok 1657. május 16-án. Kb. 1400 arany értékű kárt szenvedett a panaszos, nem beszélve az adóslevelekről és a „possessyie na domu y placy"-ról (a ház és a kert birtokleveléről).[85]

A hasonló példák szaporítása helyett konstantálható, hogy Rákóczi csalódásának és reményvesztésének arányában egyre kevésbé felelt meg a hadvezetési követelményeknek. A rablásban, a foszogatásban egymást múlták felül a konföderáltak.

Nem a mentő körülmények keresése, hanem a szituáció jobb megértésére való törekvés mondatja ki velünk az alábbiakat: hogyan engedelmeskedik (vagy miért engedelmeskedjék) ideges parancsnokának az a kozák sereg, akinek csak sejtései vannak a lengyel-kozák ellenséges viszonyról, de mit sem tud az 1648-ban kezdődő, azóta szakadatlanul folyó kisebb-nagyobb összecsapásokról, a kíméletlen és kegyetlen portyákról, az elvakult gyűlöletről, az újabb és újabb bosszúért kiáltó hadjáratokról. Ez az évtizedes rombolás szülőföldjüket, Ukrajnát sújtotta, de most, 1657-ben ütött az óra a tartozás kiegyenlítésére, legalábbis a szenvedések egy részének visszafizetésére. Nyilvánvaló, hogy a bosszúvágytól égő, dühüket mindenkin és mindenen kitöltő kozákok megregulázása vajmi csekély eredménnyel kecsegtetett. Rákóczi parancsait megszegték, a büntetésüket követelő fejedelemmel szemben a kozák ezeresek megvédik embereiket, a nézeteltérések ellenségeskedéssé fajultak. Áprilisban olyannyira komoly volt a helyzet, hogy Waldeck svéd tábornok a szakítástól tartott. „Die

80 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 355. o.
81 Uo. 394. o.; *Walewski, A.*: i. m. 45. o.
82 MHH XXIV. k., 517. o.
83 Zserela XII. t., 485.o.
84 In: Erdély öröksége. V. k., Bp., é. n. 120—121. o.
85 Aktü Vilenszkoj Komissziji, 34. k., Wilno, 1909. 108. o.

Cossaken und bezeugen grose adversion gegen Rákóczi"[86] nagy ellenségeskedést tanúsítanak Rákóczival szemben).

A rossz viszony kialakulásának okairól a másik oldal szemszögéből is maradtak ránk dokumentumok. Anton Zsdanovics megbízott kozák hetman Csigirinbe küldött egyik jelentésében a rossz bánásmód ecsetelésére helyezte a fő hangsúlyt. „Minket nem úgy tart, mint barátait — állítja az ezeres —, hanem mint az moldvai és havasalji vajdákat". Erre pedig nincs joga Rákóczinak, mert „mi szabadítottuk fel magunkat fegyverünk által a lengyelek insége alól". Őt, a megbízott hetmant „a fejedelem semmisnek tartja", a tanácskozásokon mellőzi, úgy viselkedik, mintha a kozákok elől valamit el akarna titkoni. „Csak maga fejétől cselekszik, mintha mindenek ő általa mentek volna végben". Zsdanovics kételyeit Rákóczi lengyelekkel való találkozásai is fokozták, béketractátumokra gyanakodott. Az is előfordult, s nem is egyszer — jegyzi meg rosszallóan a kozák parancsnok —, „az lengyelekre nem bocsátotta az kozákságot, mint ha patrocinálna nekik". A gyanúsításban odáig elmegy: vajon az egész Lengyelországot magának szeretné Rákóczi? Vajon nem ezért tiltották meg a postaküldést Csigirinbe?[87]

Ezek a sérelmek aztán Bresztnél kulminéltak. A litván erősség május 17-én ostrom nélkül kapitulált, a várvédő zsoldos gyalogság — vagy 1700 fő — svéd szolgálatba állt.[88] Károly Gusztáv be is érte a katonai erősítéssel, Bresztre nem tartott igényt, de ki birtokolja? Rákóczi nagy döbbenetére a Zsaporozsjei Had igényt formált a városra. A fejedelem eddig csak olyan katonai segéderőt látott a kozákságban, amely az erdélyi célok megvalósításáért szállt harcba. Eddig fel sem merült benne, hogy a Zaporozsjei Had önálló politikai koncepcióval is felléphet.

Anton Zsdanovics megbízott kozák hetman Breszt alatti táborából május 14-i dátummal a szomszédos pinszki powiatnak védlevelet adott ki. Ezzel a hetmani okmánnyal minden kozák számára tudtul adta, hogy a pinszki terület valamennyi lakosát — ingó és ingatlan vagyonával egyetemben — „a hetman protectioja alá vette", (getman pod protekciju szvoju ich vszeh prinjavsi), és biztonságuk garantálására védelmet nyújt, helyőrséget rendelt ki.[89] A pinszki védlevél igazi értelmét akkor fejthetjük meg, ha Ivan Nyecsaj kozák ezeres Belorussziában kiadott védleveleivel egy sorba állítjuk. Ugyanis ezekből rekonstruálható a Zaporozsjei Had északi határainak kijelölésére tett kísérlet. Keletről nyugatra haladva: az 1655—1656-ban már kozáknak nyilvánított Csauszi — Bihov — Szluck vonalat zárta le Zsdanovics Lengyelország felé a Pinszk — Breszt vonallal. Egy lengyel szemtanú is feljegyezte a kozákok itteni cselekedeteit. Amikor Rákóczi és a kozákok „Litvánia nem csekély részébe bevonultak", az utóbbiak „az elhódított vajdaságokban és powiatokban a köznépet" (ludzi pospolitego gminu) fellázítják és „magukhoz csatolják" (do siebie przywacajac).[90]

Alig telt el két-három nap Breszt kapitulációja óta, Károly Gusztáv hirtelen elhatározással kivonult Bresztből, fokozatosan csaknem egész seregét nyugatra

86 Történelmi Tár, 1880. 374. o.
87 MHH XXIII. k., 532—534. o.; *Hiltebrandt, C. J.*: Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopol (1656—1658). Leiden, 1937. 57. o. — „Die Siebenbürger haben ... die Cosaken, geschimpffet." Kemény J. a megbízott hetmannal, Zsdanoviccsel „in grossen Zanck" tárgyalt.
88 Aktü Moszkovszkovo goszudarsztva. II. k., Szankt-Peterburg, 1894. 583—584. o.
89 Aktü Vilenszkoj Komissziji, 34. k., 106—107. o.
90 *Medeksza, St.*: Księga pamiętnicza. III. t., 154. o.

indította a Bug folyó mentén. Az északi szövetséges az élelmezési nehézségekre, valamint Poroszország biztosítására hivatkozott, a valódi okot — a dán hadüzenetet — nem tárta fel Rákóczi előtt. A látszat kedvéért egy kisebb svéd egység Stenbock tábornagy parancsnoksága alatt a fejedelemnél maradt, ugyanakkor Sternbach — a Rákóczihoz kinevezett rezidens — a kozákok és a moldvaiak között zsoldostoborzásra kapott parancsot a királytól. Károly Gusztáv egy pillanatig sem gondolkodott el azon, hogy a kozákok és a moldvaiak átcsábításával legyengíti az erdélyi hadakat, hogy kiszolgáltatott helyzetbe taszítja szövetségesét. „A szerződések betűi neki adtak igazat (ti. nem ratifikálták a svéd-erdélyi egyezményt — G. S.)), de az erkölcsi érzet soha nem fogja őt feloldani azon vád alól, hogy önzőleg és kíméletlenül járt el" — summázta véleményét a kitűnő történész, Szilágyi Sándor.[91]

A politikai és erkölcsi síkot elkülönítő véleményhez néhány mondatos kiegészítést feltétlenül szükségesnek érzünk.

Nem téveszthetjük szem elől a véleményalkotásnál azt a tényt, hogy ennek a svéd-erdélyi-zaporozsjei szövetségnek minden egyes tagja a vele szerződő másik két félre igyekezett áthárítani a legfontosabb feladatot, a lengyel hadsereg szétzúzását. A lengyel katonai potenciál felszámolása nyithatta meg az utat az osztozkodáshoz.

Károly Gusztáv a svéd hódítások megőrzésére hasznosította Rákóczi és Hmelnyickij hadait, s miután azok Lengyelországban használhatatlannak bizonyultak számára, hátat fordított nekik, csak Poroszország és a tengermellék megőrzésére koncentrált.

Rákóczi György a svéd és a kozák erőkre mint a lengyel korona megszerzésének eszközeire tekintett. A katonai fenyegetés hatására a lengyelektől a megváltoztathatatlan sorsukba való beletörődést, a kiegyezést és a megegyezést remélte, hogy a korona kiérdemelt, ne pedig megszerzett legyen.

A Zaporozsjei Had is a teljes felosztás mellett tört lándzsát — mintha Lengyelország nem is létezett volna[92] —, de az elpusztított, felperzselt, pusztasággá változtatott Lengyelország feldarabolását óhajtotta.

Rákóczi György végzetes politikai hibát követett el akkor, amikor a lengyelek megalázásában és megsemmisítésében közös platformon álló svédekkel és kozákokkal egyezséget kötött. Hiszen mint leendő lengyel királynak az ország megóvása csak ellenükben, de a korona elérése csak velük sikerülhetett. Úgy véljük, hogy ebből a feloldhatatlan ellentmondásból fakadtak Rákóczi György szélsőséges megnyilvánulásai: egyik oldalon a sugárzó optimizmus, a másik oldalon a magárahagyatottság, a tehetetlenség, a kétségbeesés.

A breszti svéd toborzás az utóbbi folyamat nyitányát képezte. Miután svéd szolgálatba lépett „eine gute anzahl wallachen", Rákóczi Sternbachnál kétségbeesve tiltakozott és kijelentette: „a kozákok ezt nem tehetik az ő külön engedélye nélkül". Arról viszont nem volt tudomása, hogy a svéd toborzó az ő háta mögött már megegyezett az egyik kozák parancsnokkal, „Thrax Ferenccel" (Rácz Ferenccel? — G. S.), aki viszont nemcsak a maga, hanem más egységek nevében is felajánlotta szolgálatait a svéd királynak. A Rákóczi bizalmát élvező Sternbach, a csábító zsoldot és zsákmányt ígérgető svéd diplomata még nem ítélte kedvezőnek a körülményeket arra, hogy Károly Gusztáv nyíltan

91 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 243. o.
92 MHH XXIII. k., 534. o.

szakítson Rákóczival. Királyának tett javaslatában az szerepel, hogy a magyarok és a kozákok szétválasztását csak óvatosan és körültekintően kell megoldani (besorgliche separation von den hungern).[93]

Az óvatos és a körültekintő eljárás de facto az erdélyi-kozák szövetséges haderő lassú felmorzsolását jelentette. A fejedelem tiltakozásai eredménytelenek maradtak. Károly Gusztávnak írott május 20-i levelével a „valachok" zsoldba fogadását próbálta megakadályozni. Céljának elérésére sajátos módszert választott Rákóczi, ugyanis a moldvaiakat a lehető legrosszabb színben igyekezett feltüntetni. Azt állította róluk, hogy a svéd ajánlat elfogadására a zsákmányszerzés miatt vállalkoztak, de az sincs kizárva, hogy dezertáláson törik a fejüket. Megbízhatatlanok, mert közöttük sokan vannak olyanok, akik korábban lengyel szolgálatban álltak.[94] Egy május 25-i Sternbach-levélből pedig már arról szerzünk tudomást, hogy Rákóczi néhány ezer önkéntes kozákot átengedett a svédeknek (ex voluntariis Cosacis einige tausend), de „Franciscus Servius" (Szerb — Rácz — Thrax? — G. S.) szolgálatairól nem mondott le.[95]

A kozák és a „vlach" fegyverekért folytatott huzakodás, a toborzás körüli bizonytalanságok, az eredménytelen tiltakozások, majd az elszegődés részleges engedélyezése éppen akkor zajlott, amikor a fejedelemnek döntenie kellett arról, hogy Károly Gusztáv után vonul-e, vagy pedig liga seregével önállósítja magát?

Az első variáció mellett voksolt, hiszen ragaszkodott a király-hadvezérhez, ezen kívül az átütő sikert csak a koncentrált seregek közös akcióitól várhatta. Csakhogy a kozákok érdekeinek teljes figyelmen kívül hagyása a Zsdanovics-had rebelliójához vezetett: Hazatérésüket követelték (ad sedes suas remigrare), a zsákmánnyal teli szekerek Ukrajnába indítását szorgalmazták.[96] A kozák parancsnokok, „Antoni Kiowski (kijevi ezeres — G. S.) és Bohun General-Quartiermeister" két tűz közé kerültek. Egyrészt kötötte őket a Hmelnyickij-i parancs — Rákóczival oda menjenek ahová az parancsolja —, másrészt a közkozákok akaratát sem hagyhatták figyelmen kívül. Ismeretes előttünk, hogy a megbízott hetman igen rossz viszonyban állt Rákóczival, Keménnyel, tehát az ő beavatkozásuk a békéltetési tárgyalásokban csak olaj lett volna a tűzre. Ezért Rákóczi táborából Sternbach svéd diplomata és Jerzy Niemiricz, az erdélyiekhez pártolt lengyel tábornok érkezett a lázadás lecsendesítésére.[97] A következményekből ítélve a rábeszélésnek, de az erőszak kilátásba helyezésének is szerepe volt abban, hogy a kozákok egy része kitartott Rákóczi mellett.[98]

A létszámában erősen megfogyatkozott haddal Rákóczi a (Nyugati-) Bug folyását követve Brok átkelőhelyhez, majd a Narew folyami Pultuskhoz vonult, abban a reményben, hogy Károly Gusztávot beéri és hadaikat újra egyesíti. Reményében csalatkoznia kellett, mert szövetségese a tengermellék felé vette útját, tehát a végleges szakítás mégiscsak bekövetkezett. A kiszolgáltatott fejedelem 15 vagy 16 ezernek taksált seregével,[99] Zsdanovics 6 ezer válogatott ko-

93 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 288—289. o.
94 Uo. 293. o.
95 Uo. 297. o.
96 Uo. 299.
97 Uo. 303. o.
98 Zserela XII. k., 485—486. o.
99 Uo.

zákjával és Stenbock svéd tábornok ezredeivel — sajnos ezek létszámáról biztosat nem tudunk — délre fordult, június 14-én már Varsó alatt táborozott.

Néhány napos, komoly erőfeszítést nem igénylő próbálkozás után a lengyel főváros kapui kitárultak és a magyar-moldvaiak-kozákok-svédek egymással versengve rabolták, pusztították a várost. (Rhédei László csak a június 22-i svéd fosztogatást említi naplójában.[100]

Rákóczi csapatai győztesnek érezhették magukat, Krakkóval, Breszttel, Varsóval rendelkezhettek, mégsem voltak urai a helyzetnek. A hadsereg bomlása feltartózhatatlanul haladt előre. A breszti kozák lázadás, a svéd toborzás és a mindennapos dezertálás mellett az elégtelen táplálkozás, főleg a só- és kenyérhiány sújtotta Rákóczi katonáit. Varsóban járvány ütötte fel a fejét és szedte áldozatait (an einer unbekannten Krankheit).[101] A szerencsétlenségek betetőzéseként Stenbock tábornok itt Varsóben kapta kézhez azt a királyi parancsot, amely a Rákóczitól való elszakadást, a királyi sereggel történő egyesülést rendelte el.

A június 21-i parancsról értesülvén Rákóczi, nem tudott uralkodni idegein, hisztérikus jelenetet rendezett a svédeknek. A fejedelem elátkozta szövetségeseit, akik provokálták a lengyelországi hadjáratra, akik akkor hagyják cserben, amikor a legnagyobb szüksége lenne támogatásukra. Jobb lett volna, ha otthon marad — ahogyan azt többen is tanácsolták Erdélyben —, de most a római császárral, a lengyelekkel, a tatárokkal, a moszkovitákkal szemben egyedül kell harcolnia; bárcsak velük szövetkezett volna a svédek ellen! Ő mindig Isten dicsőségét és a svéd király kedvét kereste, ezért vállalkozott a téli hadjáratra. S lám, amikor az ellenség erőre kapott, a császáriak támadnak, „ihn sine navi et remis in mari verlassen wolten" (hajó és evező nélkül a tengeren akarják hagyni).[102]

A menekülés

A magyar király hadba lépésének híre már 1657 áprilisában, III. Ferdinánd halála után közvetlenül felröppent. Vitnyédi határozottan állította Zrínyi Miklósnak, hogy az új király, Lipót, biztosan megsegíti János Kázmért „Silésiából tizenhárom ezer emberrel".[103]

Az 1656. december 1-i bécsi megállapodás 1657. május 27-én ratifikált szövetségi szerződéssé érett, amelyet János Kázmér és I. Lipót mint lengyel, illetve magyar király kötött meg. Külön konvencióban rögzítették a katonai részleteket. A megállapodás úgy szólt, hogy a magyar király 12 ezres — lovasságot, gyalogságot, tüzérséget magába foglaló —, saját parancsnoki karral rendelkező sereget bocsát uralkodó társa mellé, aki a segítségért 500 ezer rajnai forintot fizet, a sereg évenkénti fenntartásához pedig további 300 ezerrel járul hozzá. A költségek előteremtésére a wieliczkai és a bochniai sóbányák jövedelmét zálogosították el I. Lipótnál. A szerződés értelmében a hadisegély a háború

100 MTT I. k., 232. o.; *Velicsko, Sz.:* Letopisz szobütyij v Jugo-Zapodnoj Rossziji v XVII. veke. Kijev, 1848. 279. o. — Rákóczi Varsóban „kiirtotta az egész slachtát, papságot, városiakat, csak egy kevés szegény ember és a nők maradtak életben". Mindez azért történt, mert Lubomirski Erdélyben „grasszált". (A továbbiakban: Letopisz)

101 Zserela XII. t., 485. o.

102 *Szilágyi S.:* Erdély. II. k., 309. o.

103 MTT XV. k., 60. o.

befejezéséig tart, s a csapatok mind az erdélyi, mind a svéd, mind a brandenburgi erők ellen bevethetők.[104]

Az első egység, 300 muskétás, június 1-én jelent meg Czestochowában,[105] a főerők Melchior Hatzfeld parancsnoksága alatt június 23-án indultak meg, szinte napra ugyanakkor, amikor a Stenbock-féle csapatok elhagyták Rákóczit.[106]

A Rákóczi hadának tragédiáját sejtető körülmények egyre sokasodtak, otthonról is nyugtalanító hírek érkeztek. Többek között az, hogy Lubomirski „tizen negy ezred magaval" a lancuti pusztításért elégtételt vett Ugocsa, Bereg, Szatmár megyékben. Több mint két héten át — június közepétől július első napjaiig — szabadon grasszált Rákóczi országában. Az „Egetest Munkaczon elkezdve circiter 300 falut elegetett nagy kegyetlenseggel, sok vert öntet kivaltkeppen Beregszazban". Kiadott kiáltványában az erdélyiek háborújának igazságtalanságát bizonygatta, kegyetlen pusztításával pedig azt az állapotot érzékeltette, amelyet a fejedelem katonái idéztek elő Lengyelországban. Erdély szenvedése ezzel még nem ért véget — mondotta kivonulásakor —, mert „az Török Vaskapu felől és az Tatar Moldova felől" özönli el az országot.[107]

Érezhetően elmúlt a török Porta habozása is, lezárult a végbeli pasák levelezgetési korszaka, egyenesen maga a szultán, IV. Mehmed intézett erélyes felszólítást Rákóczihoz: „az mi szolgálatunkból kimentél és más országban király lenni óhajtottál, amibe éppen nem egyezünk bele". A lengyel hadjárat megindításának okait elfogadhatatlannok minősítette, mert „ha valamely király országából egy-két várat elvesznek, azért még nem esik ki királyságából és nincs ok arra, hogy azon tartományban vagy országban padisah legyen".[108]

Ezzel szemben az erdélyi diplomaták mindegyike — Thordai, Tisza, Harsányi — azt hangoztatta a Portán, hogy a fejedelem „jó szolgálatot tett" (guten Dienst getan) a szultánnak, mert a Svédországgal kötött szerződése Oroszországot elszigetelte a „görögvallású területektől". Hiába mutatkoztak szokatlan módon bőkezűnek az erdélyi képviselők — a mufti 100 dukátot, a nagyvezir 2000 tallért, a miniszterek 500—500-at kaptak —, a tanács egy és ugyanaz maradt: a szultán megbünteti Rákóczit, ha nem engedelmeskedik.[109] Még az évi adó megemelésébe is beleegyezett volna Rákóczi, csak a hadakozás portai szentesítését nyerje el. A követek az elfoglalandó lengyel területek után évi 40 ezer tallér adót ajánlottak, három év alatt 120 ezret garantáltak a szabad cselekvésért.[110] Claudius á Qualen svéd követ ugyanulyen kedvező ígéretet tett Rákóczi nevében a divánnak, de minden eredmény nélkül. Nyíltan tudomására hozták, hogy a fejedelem parancsot kapott a visszatérésre, ám ha nem vetné

104 *Walewski, A.*: i. m. 69—71. o.; *Pavlicsev N. I.*: Polszkaja anarchija, 201—202. o.

105 *Walewski, A.*: i. m. 76. o.
Bécsi kimutatás a Szilézíában felsorakoztatott csapatokról:

Hatzfeld lovassága:	165 fő	Hatzfeld gyalogsága:	1664 fő
Garnier lovassága:	840 fő	Demers gyalogsága:	2359 fő
Piccolomini lovassága:	1009 fő	Conti gyalogsága:	2592 fő
Görz lovassága:	809 fő	Badeni gyalogsága:	1317 fő
Spork lovassága	849 fő		
stb.			
Lovasság összesen:	6214 fő	Gyalogság összesen:	13565 fő

(Zserela XII. t., 464., 469—470. o.)

106 MTT I. k., 232. o.

107 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 232—236. o.; *Szalárdi J.*: I. m. 358—367. o.; *Kraus, G.*: Siebenbürgische Chronik, 274—278. o.

108 Török—magyar oklevéltár (1533—1789). Gyűjtötte és fordította *Karácson Imre*. Bp., 1914. 225—226. o.

109 Zserela XII. t., 481. o.

110 Uo.; *Wawelski, A.*: i. m. Dokumenta k II. tomu II. sz.

alá magát a szultán akaratának, akkor török-tatár fegyverek kényszerítik engedelmességre.[111]

A május 23-tól Konstantinápolyban tartózkodó svéd meghatalmazott, Welling a kajmakámot és a muftit igyekezett megnyerni a svéd-erdélyi ügynek, szintén kevés eredménnyel. A török főemberek „egy értelemmel in haec verba" öntötték „titkos mérgüket": „Micsoda barátságot várhat mi tőlünk az sveciai király, ki minket meg nem találván idején, az mi barátunkat, az lengyel királyt országából kiűzte, országát elpusztította, azzal nem elégedett, hanem az Porta adófizető szolgáját (tudniillik Nagyságodat) Portához való kötelessége mellől elvonta, maga gonosz cselekedeteiben társsá csinálta. Soha mi azt el nem szenvedhetjük, nem is akarjuk, hogy az fejedelem Lengyelországot magáévá tevén, erejében nevekedjék, erőnknek rájok kell fordulni".[112]

Erdély elveszejtésére két tervet is kidolgoztak a törökök — jelentette Tisza és Harsányi Konsatntinápolyból. Az egyik az, „hogy szilisztriai pasa az tatárral Erdélybe menjen, másik az, hagy az kozák, tatár, lengyelek segítségére nagyságtok ellen" siessen.[113] „Minden bizodalmok az kozákban vagyon ezeknek, hogy az tatárral, az hova parancsolná, kész elmenni"[114] — hívták fel Rákóczi figyelmét az újabb politikai kombinációra az erdélyi ágensek. Beszámoltak arról is, hogy a törökök kitüntető figyelemmel viszonyultak Hmelnyickij követéhez és a Zaporozsjei Had portai behódolásának feltételeiről érdeklődő követet pozitív válasszal indították vissza. Eszerint a Porta elvárja a Zaporozsjei Hadtól, hogy „a továbbiakban segítséget ne adjon" Rákóczinak, szövetséget vele ne tartson, egyúttal javasolja, hogy a kozákok „hüségek megbizonyitására az tatár parancsolatjára függjenek". A török-kozák baráti viszony erősítésére állandó meghatalmazott legyen a Boszporusz-menti városban, a kozák hetman a többi szultáni alattvalótól eltérően ne fizessen adót. S mindezért cserébe, „az porta mind muszka, lengyel, svéd, magyar ellen megoltalmazza".[115]

A törökök politikai aktivizálódásával egyenes arányban nőtt Erdélyben a veszélyérzet. A lakosságot országszerte igazi és rémhírek nyugtalanították, hol a tatár, hol a török felbukkanásáról tudtak az emberek. Barcsai kormányzót a moldvai és a havasalföldi vajdák ostromolták segélyhadakért.[116] Az erdélyországi állapotokat leginkább a kormányzó aggodalomtól és félelemtől áthatott szavai érzékeltetik: „Erdélyben nagyobb bódulás nem volt, mint most".[117] Bethlen Jánosnak Krakkóba egyenesen azt írta: „soha uram ez szegény haza ilyen veszedelemben nem volt, mint most, ha Isten rajtunk nem könyörül".[118] A fejedelemmel szemben egészen más hangot használt, sőt a veszélyt tompítani igyekezett. Egyik levelében úgy tájékoztatta a fejedelmet, hogy a török-tatár fenyegetéstől „nem sokat tartok".[119]

A katonailag egyre inkább katasztrófális helyzetbe sodródott Rákóczinak sürgős megoldást kellett találnia „circiter quadraginta millia" serege kimentésére, melyben már a legnagyobb dezorganizáltság uralkodott.[120] A kozákok a

111 *Walewski, A.*: i. m. 10. o.; Zserela XII. k., 482. o.
112 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 366. o.
113 Uo. 367. o.
114 Uo.
115 Uo.
116 Uo. 387., 399., 400., 404. o.
117 Uo. 393. o.
118 Uo. 420. o.
119 Uo. 421. o.
120 Uo. 418. o.

moldvaiakkal és a havasalföldiekkel megállapodtak abban, hogy Rákóczit a visszaúton csak Krakkóig kísérik el, s ha netán a fejedelem meg akarná akadályozni elválásukat, akkor harcolni fognak ellene.[121]

Rákóczi, hogy megelőzze hadának teljes széthullását és mentse ami menthető, a lengyelekkel való kapcsolatteremtésre és tárgyalások kezdeményezésére utasította Mikes Mihályt, katolikus vallású kancellárját. Mikes leveleit a sandomierzi várnagy (kastellán) továbbította János Kázmér királyhoz, aki Hatzfeldnek is alkalmat adott az írások megismerésére. A magyar királyi had parancsnoka az erdélyi kezdeményezést tájékozódó jellegűnek minősítette, a lengyel király viszont béketárgyalásokra való invitálásként értelmezte a kancellár próbálkozásait. János Kázmér mereven elzárkózott mindenféle tárgyalástól, és kijelentette, hogy a magyar király tudta és részvétele nélkül nem hajlandó az erdélyiek diplomáciai közeledéséről tudomást venni.[122] Nem kétséges, hogy János Kázmér ilyenfajta döntése mögött a számára kedvező tendenciákat kell keresnünk. Az erőviszonyok átalakulása olyan pozícióba juttatta az „özönvíz" (potop) ellen küzdő királyt, hogy néhány hónap leforgása alatt már számon tarthatta a személyét érintő sértéseket, a lengyel városok, nemesi birtokok pusztítását és kifosztását, egyszóval, bosszúvágyának kielégítésére is gondolhatott. A magyar királytól és a török szultántól — közvetlenül és közvetetten — támogatott lengyel király hadával szemben a svéd király által magára hagyott Rákóczi—Hmelnyickij had esélyei minimálisra zsugorodtak. Így fordulhatott elő az a nem mindennapi szituáció, hogy Rákóczinak, Kis- és Nagy-Lengyelország fővárosának, valamint a litván Bresztnek a birtokában, a menekítésére és a menekülésre kellett összpontosítani. A felsejlő katasztrófa elkerülése érdekében a fejedelem tűz-víz politizálásra kényszerült. Konkrétan arról van szó, hogy a lengyeleknek békét ajánló tárgyalások mellett újabb fegyveres segítségért fordult Hmelnyickijhez.

Az érdekelt hatalmak ezidőtájt a kozák fővárost, Csigirint valóságos diplomáciai ostrom alá vették. 1657 júniusában a svéd és az erdélyi megbízottal egyidejűleg a cár, a lengyel király, a tatár kán követe is ott tartózkodott. A csigirini eseményekről részletes beszámolók készültek pl. az erdélyi Sebesi Ferenc, a svéd Gusztáv Lilliecrona, az orosz Fjodor Buturlin tollából. Itt csupán a lengyel hadjárat kimenetelét befolyásoló tényeket kívánjuk számba venni.

A kozákokkal együttműködő országok követei a Zaporozsjei Had további részvételére számítottak a Rzeczpospolita elleni háborúban. Sebesi a ratifikált szerződésre hivatkozva próbált katonai erősítést szerezni, Lilliecrona pedig, az erdélyi követ előtt is rejtetten, titokban egyezkedett a kozák vezetőkkel. A titkolózás oka ugyanabban a diplomáciai húzásban rejlett, amit a svédek már az erdélyiekkel szemben kijátszottak. Nevezetesen abban, hogy Svédország a Zaporozsjei Haddal sem létesített érvényes szövetséget 1657 júniusáig. Mivel a kozák haderő zsoldos elemként hasznosítható lett volna a lengyel és a dán frontokon, ezért Károly Gusztáv Lilliecronán keresztül a diplomáciai előírásoknak megfelelő szerződést ajánlott Hmelnyickijnek. A svéd megbízottnak kellett végleges formában önteni azt „az erős szövetséget", amely „a közös ellenséggel egyesült erővel és közös tárgyalásokkal" leszámol. „A király aláírásával és pecsétjével ellátott declaratio és assecuratio", a felkínált hetman,

121 Zserela XII. t., 485. o.
122 Uo. 490. o.; *Walewski, A.*: i. m. 79. o.; MTT XV. k., 64. o.; *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 413—415. o.

vajda, fejedelem címek — amit Hmelnyickij választ — mind a dédelgetett politikai tervek megvalósása irányába hatottak.[123] A minden oldalról szorongatott Hmelnyickijnek döntenie, a csábító ajánlatok és a kényszerítő realitás között választania kellett.

Amikor Lilliecrona és Sebesi Csigirinbe érkezett, a népes moszkvai küldöttség — „másfél száz lóval" — már két hete a hetmani udvarban vendégeskedett. A moszkvai főkövet, Fjodor Buturlin megbízatása tulajdonképpen a Zaporozsjei Had felelősségére vonásában merült ki. A hetman és a kancellár a szemrehányásokra szemrehányásokkal felelt, éles szóváltásoknak, sőt veszekedéseknek is fültanúi lehettek az idegen követek. Sebesi megjegyzi, hogy a hetman és „az muszka császár" között „Sztára-Bicho" (ma: Sztarij-Bihov — G. S.) kozák hódoltatása miatt ellentét támadt, de Hmelnyickij nemhogy Bicho-hoz, de még „Mohilo"-hoz (ma: Mogiljov — G. S.) is ragaszkodik.[124] Alekszej Mihaljovics cár esküszegéssel vádolta Hmelnyickijt, mert az 1654. évi perejaszlavli esküje ellenére sem léphetett be cári vajda Perejaszlavl, Csernyigov, Nyezsin ukrán városokba, illetve nem létesülhettek céri helyőrségek az említett helyeken. Egyedül csak Kijevben található cári képviselő, aki csekélyke jövedelemmel rendelkezik, hiszen Kis-Oroszországban a hetman mindennel saját belátása szerint bír. Amíg a moszkvai sztrelecek ház és föld nélkül tengődnek Kijevben, addig a kijeviek „nemcsak cselédeiknek, hanem kutyáiknak, lovaiknak, marháiknak külön zugot építenek."[125]

Az egész problémakör alapvető indítékát Sebesi Ferenc eképpen rögzíti naplójában: „Az muszka parancsol, azt cselekedje", de Hmelnyickij követei révén Moszkva tudtára adta — folytatja az erdélyi diplomata —, „nem subjugáltam én (Hmelnyickij — G. S.) magamat arra, hogy azt cselekedjem, a mit te akarsz, hanem hadodat kezembe add, azt cselekedjem az mit én akarok."[126]

A Zaporozsjei Had második embere, Vigovszkij kancellár „az muszkával második követtel" folytatott beszélgetésében szokatlanul éles hangot ütött meg, amikor beszélgető partnere a Zaporozsjei Had szuverén külpolitikájához való jogát kétségbe vonta. „Ha a császár (érdsd: cár — G. S.) maga országában császár, szintén olyan fejedelem vagy király az maga országában az hetmán; kardjával vette meg és szabadult az iga alul fegyverével." Fenyegetve, ugyanakkor gyűlölködve folytatta Vigovszkij: „azért ha akartok jóakaróink lenni és az békességet megtartani; ha pedig nem, lássátok, ellenetek megoltalmazzuk magunkat, mind tatárt, svédet, magyart ellenetek visszük; ti csak városokat akartok és kívántok, nem egyéb keresztyénséget."[127]

Buturlin követnek akkor is visszautasításban volt része, amikor a Zaporozsjei Had és Svédország — a cár nyílt ellensége — egyezkedését hozta szóba. A hetman dühösen a moszkvai főnemes szemébe vágta, hogy „a svéd királytól ő soha nem lesz elválasztva, mert a svéd emberek igazságosak, minden szerződést és barátságot megtartanak".[128]

Úgy véljük, hogy ezek a töredékesen bemutatott dokumentumok a Zaporozsjei Had — Oroszország — Svédország relációk determináns jellegét meggyő-

123 Archiv JUZR III/6. 253—255. o. (svéd szöveg orosz fordítása alapján).
124 MHH XXIII. k., 531. o.
125 Aktü JUZR III. k., 567., 580—581. o.
126 MHH XXIII. k., 537—538. o.
127 Uo. 539. o.
128 Aktü JUZR III. k., 569. o.; Archiv JUZR III/6. 299—300. o.

zően támasztják alá. Ebből következően pedig sajnos azt kell megállapítanunk, hogy a Zaporozsjei Had és az Erdélyi Fejedelemség érvényes véd- és dacszövetsége másod-, sőt harmadrendű üggyé degradálódott Csigirinben. Tudniillik mind az oroszok, mind a lengyelek, mind a tatárok egybehangzóan követelték Hmelnyickijtől a Rákóczit támogató kozák had visszahívását. Emlékezzünk arra, hogy Zsdanovics megbízott hetman panaszos leveleiből arra is következtethettek a hetmani tanácsban, hogy Rákóczi hátat fordít a koalíciónak, esetleg „magának akarja occupálni Lengyelországot".[129] Beniowski lengyel királyi titkár kozák-tatár felvonulást sürgetett „do Wegier",[130] a tatárok pedig még Moldva és Havasalföld megbüntetésével is kiegészítették a közös hadi vállalkozást, mert a szultáni alattvalók engedetlen vazallusoknak bizonyultak.[131]

A többirányú és azonos cselekvést sürgető hatások alatt június 28-i dátummal „az hetmán megírta Antoninak (Zsdanovics megbízott hetmannak — G. S.), hogy Kamenyichez (ma: Kamenyec-Podolszk — G. S.) jöjjenek az kozák haddal és azt vijják".[132]

A csigirini diplomáciai háborúskodás ideje alatt Rákóczi erőltetett menetben déli, délkeleti irányba vezette maradék seregét azzal a céllal, hogy krakkói helyőrségével egyesüljön és minél hamarabb visszatérjen az országába. A Visztula parti Sandomierzben viszont arról értesült, hogy a magyar királyi főparancsnok, Hatzfeld csapatai mindössze négy km-nyire állomásoznak Krakkótól, tehát csak harc árán juthatott volna krakkói garnizonjához. A személyes felelősségtől ódzkodó fejedelem haditanácsba hívta a seregtestek parancsnokait.

Itt a legkülönbözőbb nézetek csaptak össze, a csata vállalásától a pánikszerű menekülésig minden szóba került. Voltak olyanok, akik Károly Gusztáv ötletét — a (Nyugati-)Bug mögé való visszavonulást, Pinszk térségében való erőgyűjtést — sugallták Rákóczinak, Stenbock svéd katonai tanácsadó a krakkói helyőrség kitörésének elősegítése mellett kardoskodott.[133] A tanácskozásnak váratlan esemény vetett véget. A Rákóczi-hadban szolgáló lengyelek — Stanislewski parancsnokkal az élen — elhagyták a fejedelem táborát, mire a kozákok is megindultak a legközelebbi visztulai átkelőhelyhez, Zawichosthoz. Az erdélyieknek sem igen maradt más választásuk, mint az átkelésre való készülődés.

A július 3-i átkelés „nagy veszedelemmel, és sok ember- és marhahalállal ment végbe" — írja lakonikus tömörséggel Rhédei László, a szemtanú.[134] A lengyel krónikás Wieliczko az erdélyi-kozák had Visztulán való általköltözködését kétségbeesett menekülésnek ábrázolja. Eszerint Rákóczi hidat sem veretett, hanem alkalmi átkelő eszközökkel próbálta seregét átszállítani a túlsó partra. A nehéz tábori felszereléseket felgyújttatta, az ágyúkat a folyóba süllyesztette, hogy még mindig jelentős seregével, kb. 30 ezer emberével (Wieliczko adata) könnyebben érjen Zamoschoz, majd onnan tovább, „Erdély földjére".[135]

A moldvaiak parancsnoka Gheorghe Stefan vajdának a visszavonulás „Viszla"-i" állomásáról azt jegyezte meg, hogy „a magyar hadnak nehezebben esett" az általjövés, „mert sokan odavesztek, sok praedát is ott hagytak, szeke-

129 MHH XXIII. k., 532. o.
130 Archiv JUZR III/6. 243. o.
131 Aktü JUZR III. k., 586. o.; MHH XXIII. k., 531. o.
132 MHH XXIII. k., 538. o.
133 *Walewski, A.*: i. m. 82. o.; *Hiltebradt, C. J.*: i. m. 58. o. — „durch die Ukrainische Grantzen und die Moldau eingang in Siebenbürgen".
134 MTT I. k., 233. o.; *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 316. o. — Sternbach szerint az átkelés „Zawichost és Sandomierz között" ment végbe.
135 *Velicsko, Sz.*: Letopisz, 280. o.

ret is egynehány százat".[136] Szalárdi krónikájában a nagy veszteségeken túlmenően a kozákok ügyeskedéséről is olvashatunk: „az kozákok, hogy ők inkább mesterei volnának az olyan hajózásoknak, halmi házak boronáibul valami hitvány szálakat furván, foglalván, faragván egybe, az mieinket minden hadi nehézségekkel, nagy fizetésbeli bérért azok költztetik vala."[137]

A súlyos révpénz lefizetése után Rákóczi tehát Zamosc felé, keletre nyomult, nem pedig délre, ami a San folyó völgyén át közvetlenül a kárpátokbeli hágók elérésére vezetett volna. A miért kérdésre nem nehéz a válasz. Lubomirski koronamarsall, miután befejezte az Erdélyi Fejedelemség néhány megyéjének felprédálását és ugyanazokon a hegyi utakon távozott Erdélyből, amelyeken Rákóczi sietett 1657 januárjában Lengyelországba, nem feledkezett meg az átkelőhelyek védelméről.[138]

A Zamoschoz való vonulás magyarázataként létezik egy olyan feltételezés is, hogy a Zamoscnál vonuló Rákóczi-had magára vonja a Breszt alatti litván erőket, s ezzel Gaudi Andrásnak lehetősége nyílik a breszti magyar helyőrséggel a fejedelem megsegítésére sietni.[139] A segesvári notarius Kraus úgy véli, hogy a fejedelemnek nem volt más választása, mint nagy kerülőt tenni és a szövetséges kozákok védelme alatt hazajutni.[140] Grigorie Habasescu, a moldvai hadak szerdárja (hadvezére)[141] Kemény Jánostól azt hallotta, hogy a fejedelem „egyenesen haza megy Nagyságod országa által (Moldván — G. S.) Hosszúmező felé"[142] A molvai vajda — korábban szerzett információi alapján — Barcsainak a következőket írta július 11-én: „Az bizonyos, hogy az fejedelem ő nagysága a mi országunkon által akar menni, de még eddig a kozákokkal együtt vagyon. A szó mindazáltal úgy volt, hogy Ternopolig együtt menjenek, azután ott elváljanak".[143]

Zamosctól kezdődően állandó utóvédharcokban folytatta útját a menekülő sereg. Magerovnál és Kulikovnál a lengyel Czarniecki „nagy kárt tett" Rákóczi hadában, 3 ezren maradtak a csatatéren, a lengyelek sok foglyot és még több zsákmányt szereztek.[144] Glinjaninál az utóvédet alkotó kozákság szenvedett érzékeny veszteséget: „egy erdőben rút, sáros helyen a lengyelek rájok ütöttek, szekereket tülek nyervén, magokban is kárt töttek."[145]

A meggyengült és legyengült erdélyi-kozák-moldvai sereg, a fáradt, kimerült, betegségtől és élelemhiánytól szenvedő emberek július 16-án érték el Ternopolt, ahonnan a megmeneküléssel kecsegtető moldvai utakra kívántak rátérni. Az üldöző Czarniecki dezinformációja — a tatárok elvágták a Moldvába vezető utakat — viszont alaposan megtévesztette Rákócziékat.[146] A hír valódiságát ellenőrizni nem lehetett, a lengyel-tatár együttműködés pedig közismert volt a menekülők között. A Rákóczit üldöző Czarniecki, Potocki, Lubomirski, Sapieha hadaival felvenni a harcot nem tudták az erdélyiek és a kozákok, ezért a ternopoli haditanács a „Kozákország" földjére való vonulásra adott parancsot.

136 *Szilágyi S.:* Erdély. II. k., 423. o.
137 *Szalárdi J.:* i. m. 370. o.
138 Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., 107. o.
139 *Walewski, A.:* i. m. 91. o.
140 *Kraus, G.:* Siebenbürgische Chronik, 283. o.
141 *Iorga, N.:* Istoria romînilor. Vol. VI., Bucureşti, 1938. 215. o.
142 *Szilágyi S.:* Erdély. II. k., 423—424. o. (Tévesen a havasalföldi vezér leveleként szerepel.)
143 Uo. 403. o.
144 *Velicsko, Sz.:* Letopisz, 282. o.
145 *Szilágyi S.:* Erdély. II. k., 423. o.
146 *Walewski, A.:* i. m. 92. o.; MTT I. k., 233. o.

A kiábrándultságot fokozó parancsról tudomást sem véve, vagy háromezren (ad 3000 Hungarorum et Wallachorum) elhagyták a tábort.[147] Július 19-én „indultak meg a vármegyék s az székelység — tudósít Rhédei —, kik meg is hasonlván, haza is indult bennek mintegy négy ezer."[148] A maradék sereg két nappal később, 21-én érte el a „Kozákország" első települését, „Merzeburt" (ma: Medzsibozs — G. S.), a Déli-Bug és a Buzsok (Kis-Bug) összefolyásánál fekvő falucskát.[149]

A biztos pusztulás képét előrevetítő körülmények hatására Rákóczi a kozákok megkérdezése nélkül, a svéd rezidens Sternbach kifejezett tiltakozása ellenére úgy határozott, hogy bármi áron, beleértve a kapitulációt is, kiegyezik a lengyelekkel. Ettől a demoralizált, az utánpótlásától elvágott — két héten át cseresznyén tengődött — szervezetlen tömegtől semmi jót nem várhatott a fejedelem.[150]

Alig egy napos tárgyalás után de facto kapitulációval felérő megállapodás született Czarny Ostrowban (ma: Csornij Osztrov — G. S.). A szabad elvonulás garantálása fejében Rákóczi a lengyelek valamennyi feltételére igent mondott. A megalázó békepontok összeállításában — lengyel forrás szerint — Czarniecki játszotta a főszerepet. „Lóháton ülve, kivont karddal követelte", hogy a fejedelem személyesen mondjon köszönetet megkímélt életéért, hogy kérje a király és a szenátus bocsánatát és ismerje el háborújának igazságtalanságát.[151] Rákóczi kiszolgáltatottságát jellemzi az a tény, hogy azonnali hatállyal fel kellett bontania a svéd királlyal és a kozák hetmannal érvényes szerződését, sőt beleegyezett abba is, hogy szükség esetén Lengyelországgal és Dániával alkot ligát, de addig is segélyhadakat bocsát János Kázmér rendelkezésére. A fejedelem ünnepélyesen lemondott a lengyel koronáról, megígérte a krakkói, breszti helyőrségek visszahívását, maradék tüzérségéről is „lemondott" a győztesek javára. Amellett, hogy óriási jóvátétel — „12 hordócska arany" (1,2 millió forint) — kifizetésére kötelezte el magát, még azt is vállalta, hogy a tatár kánnak és a vezéreknek „tisztességes ajándékot" teremt elő. Nem térhetett ki a szerzett zsákmány és az egyházi ingóságok visszaadása elől sem. Megalázkodása, illetve megaláztatása odáig terjedt, hogy az Erdélyben menedéket talált lengyel üldözöttek kitoloncolását követelő alkupont ellen sem tiltakozott.[152]

A július 22-i, Mikes Mihály által aláírt szerződéssel Rákóczi a kozákok bizalmát végképp elvesztette, tulajdonképpen ki is szolgáltatta őket a lengyelek kényének-kedvének. Ebből következően, aligha fogadható el Rákóczi kozákok elleni vádaskodása: „a kozák birodalmáig elkísérteté velünk magát, kötelességünknek hogy megfeleljünk, lengyelséggel mi harcoltunk, ő takarodott; sok ellenkezés után kozák ígérettel váltig segített, valósággal semmit sem; az préda árt az kozáknak, kit alig várt, hazavihessen; az ellenség fegyvere nem ártott nekünk, hanem Isten, az akadályos, lápos utak, az utaknak nem lévén tudói, az kozákság hozzá".[153]

147 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 317. o.; *Walewski, A.*: i. m. 91. o.
148 MTT I. k., 233. o.
149 Uo.
150 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 318. o.; MHH XXIV. k., 523. o.
151 Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., 108. o.; *Velicsko, Sz.*: Letopisz, 283. o.
152 MHH XXIII., k., 543—544., 552—559. o.; *Szalárdi J.*: i. m. 372—733. o.; *Grondski, S.*: Historia, 421—422. o.; Erdélyi Történelmi Adatok. IV. k., 239. o.; Zserela XII. t., 501—506. o.; *Velicsko, Sz.*: Letopisz, 283—284. o.
153 MHH XXIV., 522—523. o.

A Czarny Ostrow-i egyezményből kirekesztett kozákságnak nemigen maradt más lehetősége a Rákóczi-kapituláció után, mint a menekülés, a lengyelek és tatárok bekerítő mozdulatainak elkerülése. Zsdanovics értesült arról, hogy a tatár kán „kijött a Krímből" és a lengyel király megsegítésére Kamenyec-Podolszk felé tart. A lengyel futárszolgálat jóvoltából Mehmed-Girej kán tudomására jutott Rákóczi szeparatív békéje, de a lengyel-erdélyi egyezség tatárokra való kiterjesztésébe nem egyezett bele. Mehmed-Girej arra hivatkozott, hogy ő Rákóczi „kozákokkal kötött ligáját és barátságát" széttépni indult harcba, céljától a lengyel kérés sem térítheti el.[154]

Ez a káni döntés, amelyet ténylegesen a biztos zsákmányszerzés reménye sugallt, tulajdonképpen a legyőzöttek üldözését, a katonai vereséget beismerők hajszáját indította el. A Medzsibozshoz vágtató horda csak a magyarok táborhelyét, a felderítő őrsök egyike viszont már a Grimajlovnál járó menekülőket találta meg.[155] Az immár több mint egy hónapja (június 22. Varsó — július 21—22. Czarny Ostrow; a közöttük levő távolság kb. 650 km) délkeleti, majd keleti irányba haladó maradvány sereg visszavonulási útját „Trimbolnánál" (ma: Terebovlja — G. S.) vágta el a tatár derékhad.[156] Itt zárták gyűrűbe a Kemény Jánosra bízott sereget a zsákmányra éhes krímiek, itt kellett megvívni a hadjárat egyetlen komoly, életre-halálra szóló csatáját. A leírások szerint, három napon át szilárdan tartotta magát Kemény János, a sáncokat rohamozó tatárok jelentős veszteségeket szenvedtek. Ekkor Mehmed-Girej békülékeny hangot ütött meg és a szabad elvonulás feltételeiről kívánt egyezkedni a magyar főparancsnokkal. Kemény János elfogadta a tárgyalásokra szóló invitálást, a tatárok pedig a vezér nélkül maradt táborra zúdultak. A védekezők ellenállását a havasalföldiek (szemjének) elpártolása pecsételte meg, ami egyúttal azt is jelentette, hogy Kemény János és a néhány hónapja még dicsőségről álmodozó erdélyi sereg rabsorsra jutott. Mindez július 31-én, éppen azon a napon történt, amikor a 26-án elmenekített Rákóczi szűk kíséretével Erdély határára, Hosszúmezőre érkezett.[157]

Az erdélyi hadak pusztulásáról (ruina) írott, a személyes felelősséget elhárító memoárjában Kemény János — erkölcsi felmentésére számítva — kijelentette: feci quod potui. Vajon tényleg mindent elkövetett az erdélyi tanácsos a tragédia elkerülése érdekében? Ha csak a lengyelországi hadjárat első hónapjaira gon-

154 Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., 109. o.; Zserela XII. k., 508. o.
155 Russzkaja Isztoriceszkaja Biblioteka. VIII. t., Szankt-Peterburg, 1884. 1254. o.
156 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 243. .o; *Szalárdi J.*: i. m. 376. o.
157 Erdélyi Történelmi Adatok, IV. k., 243—248. o.; MHH XXIV. k., 524. o.; *Kraus, G.*: Siebenbürgische Chronik, 291—295. o.; *Szalárdi J.*: i. m. 377—382. o.
A tatár rabságba való kerülés színhelyének megállapításakor ellentmondó adatokra bukkantunk. A forrásokkal egyértelműen azonosítható *Grimajlov*, Ternopoltól DK-i irányban — kb. 30 km-re — fekszik. Az Erdély felé menekülők — *Kemény János:* „Ruina exercitus Transylvanici"-ban így szerepel — *„Trimbolna"* helységnél kerültek rabszíjra. Lengyelül Trembowla, ukránul (oroszul) ma: Terebovlja a vonulási irányba esik, Ternopoltól D-re 30 km. Ezzel szemben János Kázmért úgy tájékoztatta Szefer Kazi aga 1657 augusztusában, hogy *„Wiszniewec"*-nél zárult be a gyűrű„Rákóczi tábora körül", „a negyedik nap sikerült csak behatolni a táborba". — Zserela XII. t., 510. o. „Wiszniewec" — ma: Visnyevec — éppen ellentétesen, Ternopoltól É-ra, kb. 50 km-re található.
A rabságba hurcoltak számában is nagy eltéréseket mutatnak a források. Russzkaja Isztoriceszkaja Biblioteka. VIII. t., 1269. o. — Még Medzsbozsnál is 25 ezer főt számlált a sereg. (Sajnos arról nem szól a forrás, hogy a kozákok elvonulása után?) *Velicsko, Sz.:* Letopisz, 284. o. — A magyarok vesztesége 5 ezer halott és „több mint négyszer annyit rabul ejtettek Kemény János hetmannal együtt". Vitnyédi István úgy hallotta, hogy 23 ezer magyart hurcoltak el a tatárok. (MTT XV. k., 74. o.) Pálóczi Horváth György szintén hallomásból tudja: „utoljára csak 23 ezren ha maradtanak" Kemény Jánossal. (MHH XXXI. k. 216. o.) *Szalárdi Jánosnál* a számadatok lényegesen kisebbek. A sorsdöntő csatában Kemény János 4—5 ezer „harcra való embere" és „igen kevés" gyalogja — a szemjéneken kívül — küzdött. (I. m. 381. o.) A Kán 12 ezer magyar rab Krímbe vitelét ismerte el (Erdélyi Múzeum — Egylet Évkönyvei. III. k., 109. o.)

dolunk, akkor is kételyek merülnek fel a hadjárat katonai vezetőjének mentegetőzése kapcsán. A korábban már idézett segesvári jegyzőnek, Krausnak az a véleménye, hogy Kemény Jánost igenis súlyos felelősség terheli, mert tanácsnoki beosztásánál fogva egyik sugalmazója és kezdeményezője volt a lengyel intervenciónak, főleg azzal, hogy a lengyel-tatár szövetség erejét lekicsinyelte, a törököt pedig Erdélyre veszélytelennek minősítette. Az erdélyi terveket az erős svéd monarchiára és 80 ezer (!) kozák szablyára alapította.[158]

Egy másik kortárs, Vitnyédi István helyzetértékelése más aspektusokat vet fel: „látja-e Kegyelmed, édes bátyám uram — írta Mednyánszki Jónásnak, a fejedelem bécsi képviselőjének — a fölöttébbvaló securitasnak és fösvénységnek gyümölcsét, nem akarátok az tatároknak húsz ezer tallért adni, és íme huszonhárom ezer embereteket vinek rabságra az mint az hire vagyon". Nem a svéd az oka Rákóczi „rendetlen és idétlen expeditiojának" — állította Vitnyédi —, „hanem az Kegyelmetek fösvénysége és tudatlansága".[159] Sajnos, a tudatlanság kifejtésével adós maradt Vitnyédi, de feltételezhetően a fejedelem és az erdélyi tanácsurak diplomáciai ismereteinek hiánya, a politikai szituáció helytelen felmérése és pontatlan megítélése húzódik mögötte.

A hadjárat során elkövetett hibákat a Rákóczi mellett tartózkodó svéd rezidens, Sternbach vette számba. Ő a vereség egyik okaként megemlítette a kozákok, a moldvaiak és a havasalföldiek hűtlenségét is, de Rákóczi, Kemény, Mikes mulasztásairól sem hallgatott. Sternbach értékelésében helytállóak azok a megjegyzések, amelyek Rákóczi önbizalomhiányáról, harcikedv-nélküliségéről, politikai állhatatlanságáról szólnak.[160]

Az elsősorban a svéd vonalon működő erdélyi diplomata, Konstantin Schaum sem rejtette véka alá kritikai megjegyzéseit. Az Erdélyre zúdult csapás fő okát abban jelölte meg, hogy az erdélyi hadsereg vegyes összetételű volt, a zsoldosok mellett zsákmányra éhes önkéntesek is vonultak Lengyelországba. „Szövetségeseink, a svédek, a kozákok, a moldvaiak, a havasalföldiek nagyobb vitézséget mutattak, mint mi" — jelentette ki keserűen Schoum. A kozákok, tapasztalván a magyarok kishitűségét, az ellenségtől való félelmét, a vezetők tárgyalási hajlamát, okkal tartottak egy lengyel-erdélyi megegyezéstől, egy kozákok háta mögötti paktumtól, az árulástól. A Czarny Ostrow-i megállapodás „kétség kívül örök becstelenségük és szégyenük marad" az erdélyieknek — summázta kiábrándultságát a diplomata.[161]

A Zaporozsjei Had kancellárja, Vigovszkij is csak elmarasztalóan nyilatkozott Rákócziról: „az fejedelem soha bennünket nem tudósított, mit akar s mint vagyon, nem élt az mi tanácsinkkal: az mit írt is, mindenben hazugságot írt. Mit járt Prussiában, onnat vissza Krakó felé, Zamostia (ma: Zamosc — G. S.) felé, hogy az hadakat elvesztegette, lovaik elvesztek s hitvánkoztak."[162]

Mivel a kortársak, de méginkább a historikusok nézeteinek és véleményeinek közreadása külön publikációt igényelne, a terjedelmi korlátok miatt sajnos csak vázlatosan bemutatott anyag alapján tudjuk összegzésünket elvégezni.

158 *Kraus, G.*: Siebenbürgische Chronik, 254. o.
159 MTT XV. k., 73—74. o.
160 *Szilágyi S.*: Erdély. II. k., 318. o.; *Hiltebrandt, C. J.*: i. m. 57., 59. o. — Rákóczi minden ügyet „nicht Lapffer" intézett.
161 Archiv JUZR III/6. 346. o.
162 MHH XXIII. k., 545. o.

Következtetések

Kiindulási pontul az Erdélyi Fejedelemség sajátos helyzetének az értékelése kínálkozik. A fejedelemség, az Oszmán Birodalom által nem annektált, de periférikus, vazallus államként ugyanolyan státusú volt, mint a Krími Kánság. Úgy látjuk, hogy a Báthoriak, Bethlenek, Rákócziak országa egész fennállása idején — pontosabban 1690-ig — paradox történelmi missziót teljesített. Egyrészt a középkori, szuverén Magyarország függetlenségi eszméjét képviselte a Habsburgellenes mozgalmakban, másrészt, éppen ezekkel a megmozdulásokkal, akarva-akaratlanul Magyarország széttagoltságát konzerválta. Az erők decentralizálása pedig az Oszmán Birodalom alapvető érdekeit szolgálta — és Habsburg Birodalom sem látta ennek kárát. A Porta féltékenyen őrködött a partikularizmus fenntartásán és annyiszor rendelte vissza a sikerek színhelyéről az erdélyi fejedelmeket, ahányszor a fejedelemség külpolitikai vállalkozásai a status quo-t fenyegették.

Úgy gondoljuk, hogy az Erdélyi Fejedelemség különösen hálátlan történelmi szerepe abban áll, s talán a törökök tudatos politikai csapdájának lényege is abban rejlik, hogy az Erdély erejével, katonai potenciáljával őrzött, de török kontroll alatt tartott Oszmán-Habsburg megegyezésen nyugvó, a kölcsönös érdekeket hordozó partikularizmus az Oszmán Birodalom védelmi zónáját képezte.

Ebből a lehetetlen helyzetből a kitörési pont csak Lengyelország felé kínálkozott, pontosabban szólva, a Rzeczpospolita (Nemesi Köztársaság) felé, ahol a szabad királyválasztás gyakorlatát alkalmazták. Közismert, hogy az „öreg" Rákóczi György tette meg az első lépéseket a lengyel korona megszerzésének útján akkor, amikor Zsigmond fia királyjelöltségét erőltette a lengyel és litván protestánsoknál. A vallási „disszidenseknél" mutatkozó hajlam később a korona megszerezhetőségét vetette fel az erdélyi politikai gondolkodásban. A Lengyel Királyság és a Rzeczpospolita hatalmi dualitásában el nem igazodó fejedelem és tanácsukra olyan illuzórikus gondolatot örököltek I. Rákóczi Györgytől, amely nemcsak hogy megoldhatónak, hanem megoldandónak is tűnt.[163]

Az 1648—51 közötti próbálkozások már szinte feledésbe merültek, amikor 1656-ban felbukkant a nagy lehetőség az atyai testamentum teljesítésére. Ekkor követte el — véleményünk szerint — II. Rákóczi György a döntő politikai hibát, hiszen azt mérlegelte, hogy a háborúba keveredett Lengyelország mellett, vagy ellen fogjon fegyvert.

Erdély számára eleve hamis volt ez az alternatíva, ugyanis választási lehetősége legfeljebb odáig terjedt, hogy a Porta engedélyével fegyveres vállalkozást indíthat-e? Az erdélyi kapikihák idejekorán jelezték, hogy a Porta nem jó szemmel nézi se a lengyel, se a svéd megsegítését, mert egy megerősödött szomszédtól óvakodik Konstantinápoly. Erdély féken tartására a moldvai és a havasalföldi vajdaságok szolgáltak — a Krími Kánsággal a hátukban —, ám 1653-tól Moldva, 1655-től Havasalföld vajdája (Gheorghe Stefan, ill. Constantin Serban) is Rákóczinak köszönhette hatalmát. Ezeket a személyi változásokat a Porta kénytelen volt tudomásul venni, mert 1653-ban a tatárok a kozákok oldalán a lengyelek ellen, 1655-ben már a lengyelekkel szövetségben a kozákokkal szemben háborúskodtak. A tatárok lekötöttségén túlmenően egy másik

163 In: *Daniel G.—Thaly K.:* Történelmi kalászok, 1603—1711. 16. o.; *Nagy L.:* A „bibliás őrálló" fejedelem. I. Rákóczi György a magyar históriában. „Nemzet és Emlékezet", Bp., 1984. 190—194. o.

szempontot is érdemes figyelembe venni. Nevezetesen azt, hogy II. Rákóczi György moldvai-havasalföldi ügyekbe való fegyveres beavatkozását nem tekinthetjük a nemzetközi politika részének, csupán a birodalom belügyének. Az erdélyi fejedelem akcióival legfeljebb csak a belső erővonalak rendeződtek át, s nem a status quo változott meg.

A fentiekkel ellentétben, II. Rákóczi Györgynek a svédekkel és a kozákokkal létesített szövetsége már túlmutatott az Oszmán Birodalom határain, azaz az Erdélyi Fejedelemség a közép- és a kelet-európai külpolitika szín- és küzdőterére lépett. Rákóczi koalíciós politizálása ilymódon a birodalmi diplomáciák gépezetét lendítette mozgásba, nem csak Konstantinápolyban és Bécsben, hanem Moszkvában is. Az Erdélyi Fejedelemség kétlépcsős terve — a lengyel korona megszerzése, majd az egységes Királyság megteremtése — nyilvánvalóan sértette a törökök és a Habsburgok közép-európai megosztott hegemóniáját, az erdélyi fejedelem és a kozák hetman szövetkezése Oroszország és a Krími Kánság irányába jelentett kihívást. A nagyhatalmak természetes reakciója nem is maradt el a vazallusok — Rákóczi (török) és Hmelnyickij (orosz) — egymásra találását követően.

Ezeket a nemzetközi politikában jelen lévő, egymással ellentétes tendenciákat Rákóczi nem volt képes átlátni, így egész politikai koncepciója téves premisszából indult ki.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az 1657. évi eseményeket egy eleve elhibázott politikai döntés következményeként értelmezzük. A lengyel hadjárat katasztrófális lezárulása ellenére mégsem beszélhetünk a „független Erdély bukásáról", ahogyan az a közvéleményben tudatosult. Mégpedig azon oknál fogva, hogy Erdély „viszonylagos függetlensége" mindig — tehát 1657-et megelőzően és azt követően is — csak a birodalom keretein, vagy érdekszféráin belül érvényesülhetett.

A hadjárat során, amelynek legfontosabb ismertető jegye a mintegy kétezer km vonulgatás, menetelés volt, mégis volt egy kedvező momentum, amely Erdély javára kamatoztatható lett volna. 1657 márciusában III. Ferdinánd követsége előnyös ajánlatot (Szepesség, krakkói vajdaság) tett a lengyel király nevében Rákóczinak. Ugyanúgy, mint apjának 1645-ben, neki is meg volt az esélye reális engedmények kivívására, Erdély pozíciójának javítására. A realitás és az illúzió közül azonban ő az utóbbit választotta.

RÖVIDÍTÉSEK

Aktü JUZR	= Aktü, otnoszjascsijeszja k isztoriji Juzsnoj i Zapadnoj Rossziji, szobrannüje i izdannüje Archeograficseszkoju Komisszijeju I—XV. t. Szankt-Peterburg, 1861—1892. III. t. SPB., 1861.; IV. t. SPB., 1863.; XIV. t. SPB., 1889.; XV. t. 1892. SPB.
Archiv JUZR	= Archiv Jogu-Zapadnoj Rossziji, izdannüje Komisszijej dlja razbora drevnyih aktov, szosztojascsej pri Kijevszkom, Podolszkom i Volünszkom general-gubernatore 1—35. t. Kijev, 1859—1914. III. csaszty/4. t. Kijev, 1914.; III. csaszty/6. t. Kijev, 1908.
EOE	= Erdélyi országgyűlési emlékek (Szerk.: *Szilágyi S.*) X. k. Bp., 1884.; XI. k. Bp., 1886.; XII. k. Bp., 1887.
MHH	= Monumenta Hungariae Historica. XXIII. k. Okmánytár II. Rákóczi György diplomáciai összeköttetéseihez (Szerk.: *Szilágyi S.*) Bp., 1874. MHH XXIV. k.: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése (Szerk.: *Szilágyi S.*) Bp., 1875.
MTT	= Magyar Történelmi Tár. I. k. Pest, 1855.; VII. k. Pest, 1860.; X.V k. Pest, 1871.; XVIII. k. Pest, 1871.
TMKÁO	= Török-magyarkori államokmánytár. (Szerk.: *Szilády Á.—Szilágyi S.*) III. k. Bp., 1870.

Sándor Gebei

THE CAMPAIGN OF PRINCE GEORGE II RÁKÓCZI IN POLAND, 1657

Summary

The study reconstructs and analyses the diplomatic preparations and the events of the 1657 campaign of Prince George II Rákóczi in Poland on the basis of Polish, Russian and Ukrainian sources.

The treatment of the diplomatic manoeuvres of the Cossacks, allies of Transylvania during thes campaign is very important: Prince Rákóczi did not know their political aims, this is why he was astonished by the independent Cossack ambitions during the military events, which interfered with the co-operation between the allies.

An other very important part of the study is the treatment of the Polish political initiatives aiming at the solution of the military conflict. The outline of these manoeuvres is very useful to explain the circumstances of the campaign, too.

Sándor Gebei

LA CAMPAGNE DE POLOGNE MENÉE PAR GEORGES II. RÁKÓCZI, 1657

Résumé

L'essai reconstruit et analyse les préparatifs diplomatiques de la campagne de Pologne menée par Georges II Rákóczi en 1657, il analyse la campagne même, à la base de sources polonaises, russes et ukrainiennes.

Il est particulièrement important de présenter les manoeuvres diplomatiques des Cosaques, alliés de la Transylvanie: le prince de Transylvanie ne connaissait pas exactement les projets politiques des Cosaques; le prince était surpris des aspirations indépendantes cosaques qui se sont présentées au cours de la campagne et qui ont troublé coopération des alliés.

Il est aussi important l'analyse et la présentation des initiatives politiques de Pologne, cherchant le moyen de sortir de la crise de guerre: le résumé de celles-ci sert également la connaissance complète des circonstances de la campagne à la fin tragique.

Sándor Gebei

DER POLNISCHE KRIEG DES FÜRSTEN GEORG II. RÁKÓCZI IM JAHR 1657

Resümee

Im Aufsatz werden die diplomatischen Vorbereitungen zum polnischen Krieg des Fürsten Georg II. Rákóczi im Jahr 1657 sowie der Krieg selbst aufgrund polnischer, russischer und ukrainischer Quellen regonstruiert bzw. analysiert.

Von besonderer Bedeutung ist die Darstellung der diplomatischen Manöver der Kosaken, die als Verbündete der Siebenbürger an den Kämpfen teilnahmen. Die politischen Pläne der Kosaken waren dem Fürsten von Siebenbürgen nicht genau bekannt, er war von ihren selbständigen Bestrebungen während des Krieges überrascht, die Zusammenarbeit der Verbündeten wurde dadurch gestört.

Von ähnlicher Wichtigkeit ist die Darstellung und Analyse der politischen Initiativen der Polen, de einen Ausweg aus der Krise suchten; ihre Zusammenfassung dient ebenfalls einem besseren Verständnis dieses Krieges von tragischem Ausgang.

Шандор Гебеи

ПОЛЬСКАЯ КАМПАНИЯ ДЬЁРДЯ II. РАКОЦИ В 1657 ГОДУ

Резюме

Автор тсатьи реконструирует и анализирует с использованием польских, русских и украинских источников дипломатическую подготовку и проведение польской кампании 1657 года.

Особенно важным является показ дипломатических маневров казачества, воевавшего в Трансильванском объединенном войске: князь Трансильвании не знал точно политических планов казаков; стремления казаков к самостоятельности, проявившиеся в ходе похода, поражали своей внезапностью, неожиданностью и нарушили взаимодействие между союзниками.

Аналогично важным является также анализ и показ политических инициатив поляков, искавших выхода из военного кризиса. Обобщение этих сведений служит также более полному ознакомлению с обстоятельтвами военного похода, имевшего трагический исход.

BALLA TIBOR

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG SZÓRÓLÖVEG-ALAKULATAINAK HISTÓRIÁJA

1872 és 1875 között mindössze három esztendeig állottak fenn a röviddel azelőtt megszervezett magyar királyi honvédség kebelében a később méltatlanul elfeledett szórólöveg-alakulatok. A jó kincstári kifejezéssel „szórlöveg"-nek nevezett harceszközök a honvédség hiányzó harmadik fegyvernemét, a tüzérséget voltak hivatva pótolni. A tüzérség hiányát magyar részről kezdettől fogva (már az 1868-as véderőtörvény vitájában is) sérelmezték, tulajdonképpen 1913. március 1-ig, a honvéd tüzércsapatok felállításának napjáig. Végül gróf Andrássy Gyula hadügyminiszter kezdeményezésére az uralkodó elrendelte a szórólövegosztagok megalakítását.

Felvetődik a kérdés, miért éppen „szórólövegnek" nevezték e fegyvert. A korabeli magyar szabályzat erre a következőképpen adja meg a választ: „Szórólövegnek azon lőfegyverek hivatnak, melyek leglényegesebb alkatrészét több — egy csomagba szilárdul összekapcsolt — puskacső képezi. E csövezet nevezetű alkat különös járműszerű állványon — úgynevezett lövegtalpon — használtatik, illetőleg szállíttatik. A szórólövegek csövezetének hátsó vége gyorstüzű elsütő-művezettel, s a lövedékeket a tüzelésnél a lővonalra merőleges irányban szóró készülékkel van ellátva.[1]

A löveg elnevezés magyarázata a következő: „Tekintve a cső helyzésének módját, valamint a lövegtalpak lovak által történő vontatását és a kezelésnél több embernek összműködését, a szórólöveg külsőleg ugyan az ágyú rendszerhez hasonlíthat..."[2] — ezenkívül tekintélyes súlya és vonatának nagysága miatt is — első pillantásra valóban összetéveszthető egy tábori ágyúval. „... Hatásuk a csőnek adott irányban való változatlan megmaradása s a lövedékeknek tömöttebb szórása folytán a gyalogsági tűz hatásánál biztosabb és nagyobb, nevezetesen álló vagy határozott téren haladó czél ellen 400 lépésen innen hatásuk kartácsszerű, minthogy nyílt síkon ezen távra pásztázatlan tért nem hagynak."[3] (Innen eredt valószínűleg, hogy német nyelvterületen kartácslövegnek is nevezték.) A felsoroltak ellenére saját korában is sokkal inkább gyalogsági, mint tüzérségi eszköznek tekintették.

Adjunk az alábbiakban egy rövid áttekintést a szórólövegek létrejöttének körülményeiről, fejlődéstörténetükről, alkalmazásuk főbb mozzanatairól.

A fegyver történetének előzményei egészen a középkorig — a különféle or-

1 Utasítás a Montigny-rendszerű szórólövegnek és lőszerkocsijának szerkezetére, jókarbantartására, kezelésére, vizsgálása- és raktározására nézve. Pest, 1871. 1. o.
2 Gyakorlati szabályzat a magyar királyi honvédség szórlövészosztagai számára. Pest, 1872. 3. o.
3 Gyakorlati szabályzat, 32—33. o. A korabeli terminológiának megfelelően a távolságok a továbbiakban is lépésben szerepelnek. (1 lépés = 0,75 méter.)

gonalövegek és espignolok alkalmazásáig — nyúlnak vissza.[4] Különböző feldolgozások, illetve a múlt századi leírások alapján megállapítható, hogy az első, egységes töltényt tüzelő szórólöveg feltalálása *Richard John Gatling* nevéhez fűződik, aki orvosi végzettsége ellenére új „sorozatlövő" fegyver kifejlesztésén munkálkodott. Ennek eredményeként 1862-ben Indianapolisban elkészítette kísérleti modelljét. A 6 forgó csőből álló szerkezetet bemutatta a kormányzat képviselőinek. Ebben az időben (1861—1865 között) az Amerikai Egyesült Államokban polgárháború dúlt, amely Észak-Dél háborújaként, vagy szecessziós háborúként vonult be a történelembe. Ez a miliő természetesen kedvezett minden új találmánnyal színre lépő fegyverkonstruktőrnek. Az északi szabadcsapatok — Butler tábornok javaslata alapján — a Gatling-féle harceszközből 12 darabot és hozzá jelentős mennyiségű töltényt rendeltek. A polgárháborúban a Gatling-lövegek alkalmazására is sor került. Az északiak a James folyó (a Missouri mellékvize) megerősített állásaiban, valamint a Mississippi gőzhajóin és a Nyugat más folyóvizein használták az ellenséges gerillacsapatok támadásainak visszaverésére. Szárazföldi harcokban való első részvételükre a Richmond melletti Seven Pines településnél lezajlott ütközetben került sor. A katonák a számukra addig ismeretlen eszközt „kávédaráló fegyver"-nek nevezték, mivel működtetése egy kar forgatásának segítségével történt. Az orvos-feltaláló időközben tökéletesítette fegyverét és 1865. május 9-én szabadalmaztatta annak újabb változatát, amely fémhüvelyes töltényt tüzelt. Különböző űrmérettel egyaránt rendszeresítették az Egyesült Államok hadseregénél és haditengerészeténél. Szintén ebben az évben és a rá következőben a philadelphiai Frankfortban, valamint a virginiai Fort Monroe-ban folytattak lőpróbákat különböző űrméretű Gatling-szórólövegekkel, amelyek eredményessége után a hadügyminisztérium a Connecticut állambeli Hartfordban lévő „Colt's Patent Fire Arms Manufacturing Company"-nek, — mely Samuel Colt, a róla elnevezett forgópisztoly feltalálója nevét viselte — 100 lövegre adott megrendelést. Gyártásukat hamarosan el is kezdték 7,62 és 25 mm-es űrméretben. (Szerkezetére vonatkozó bővebb leírást a honvédség szórólöveg-alakulatainak tárgyalásánál talál az olvasó.)

A polgárháború után az USA-ban csekély volt az érdeklődés fegyverek iránt, így Gatling úr Európa felé fordult, ahol a nagyhatalmak az 1860-as években a konfliktusok rendezésének sok esetben nem diplomáciai módját választották (pl. az osztrák-porosz-dán összecsapás 1864-ben, vagy a porosz-olasz-osztrák háború 1866-ban). A kontinensen, érthetően, érdeklődést mutattak új hadieszközök iránt, ezért a „Gatling-gun"-t megismertetendő, konstruktőre elküldte egyik modelljét az 1867-es párizsi ipari kiállításra.

4 A szórólövegek történetének előzményeit röviden az alábbiakban vázolhatjuk fel: már a XIV. század elejétől léteztek *orgonalövegek* az akkori Európában. Ezek közös jellemzője volt, hogy elöltöltős csöveik egymás mellett, vagy több egymás felett levő sorban kétkerekű lövegtalpon, illetve többlábú állványon helyezkedtek el. Megjelentek a XVII. században olyan változatok is, melyeknél puskacsöveket alkalmaztak ágyúcsövek helyett. Bevetésükre először 1515-ben került sor, amikor a velenceiek Veronát ostromolták. A XV. század folyamán már felbukkantak az ún. *espignolok*. E harceszközök csöveit a csőfenéktől a torkolatig váltakozva lőporral és golyókkal töltötték meg. (Az organalövegeknél egy csőben csupán egy lövedék volt.) Elsütésük a torkolat felől hátrafelé haladva történt. A középkortól folyamatosan használták az espignolokat — pl. a törököket 1438-ban Nándorfehérvárból már ilyen fegyverekkel lőtték —, sőt az 1864-ben zajlott osztrák—porosz-dán háborúban a dán tábori tüzérség 40—50 darab hasonló hadiszerszámmal rendelkezett. L.: *Máthé Antal:* A kartácslöveg-rendszerekről a középkortól a mai korig. In: A Ludovica Academia Közlönye (LAK) 1875. márciusi szám, 209—217. o., áprilisi szám, 255—257. o. (A továbbiakban: *Máthé* LAK)

Franciaországban III. Napóleon kíváncsiságát is felkeltette ugyan, ámde a császár és az amerikai feltaláló személyes kapcsolata sem eredményezett üzleti megállapodást, mivel a franciák ekkor már saját szórólövegük bevezetése mellett döntöttek, amit magától értetődően szigorú titoktartás övezett. Gatling 1874-ben harceszközének két további változatát szerkesztette meg. Új szórólövegét automatikus oldalirányzó-berendezéssel valamint 240 töltényt befogadó dobtárral látta el, s még ugyanabban az évben megjelent annak mindössze 50 kg-os, könnyített változatával, amit „Teve-Gatling"-nak nevezett, mivel elég könnyű volt ahhoz, hogy ez az állat, sivatagi hadműveletek során, szállítani tudja. Észak-Amerikában a „Gatling-Gun Company", a kontinensen a karlsruhei székhelyű „Broadwells Breech Loading Ordnance and Small Arms Company" foglalkozott már korábban is javításukkal és vizsgáztatásukkal. Az Európába áthozott modelleknek részben 6, részben — 1869 óta — 10 csövük volt és többféle (10,7—25,4 mm-es) űrmérettel rendelkeztek.[5]

Európában elsőként a belga *Joseph Montigny* mérnök készített fémhüvelyes töltényt tüzelő szórólöveget honfitársa, Fafschamps kapitány korábbi tervei alapján, amelynek nevét is kölcsönözte és amelyről később még részletesen szót ejtünk. Ezt a fegyvert a francia de Reffye őrnagy tökéletesítette, s tulajdonképpen e javított változat volt az alapja saját lövegeiknek. (Franciaországban csak az 1866-os porosz-osztrák háború után kezdtek el a szórólövegek kérdésével behatóan foglalkozni; remélve, hogy egy esetleges, Poroszországgal történő összecsapásban ezen új tűzfegyvert gyalogságuk tüzének hatásos kiegészítésére használhatják.)

A franciák által rendszeresített szórólöveg — mivel a Párizs melletti Meudonban gyártották — a *„la mitrailleuse de Meudon,* a szabályzatokban pedig a „le canon á balles" (golyózápor-ágyú) elnevezést kapta. A „mitrailleuse" (kartácslövő) kifejezés később egész Európában általánosan elterjedt az e kategóriába tartozó harceszközök jelölésére. A „canon á balles" 25 darab, 14 mm-es puskacsőből állt, súlya 1500 kg, lőtávolsága 3000 lépés volt. Ugyanazt a felszerelést, vonóerőt és kiszolgáló legénységet kapta a 6 darab, négyfogatú szórólövegből álló üteg, mint a négyfontos gyalogsági ágyú: 148 fő, 110 ló (ebből 26 hátas és 84 igás), valamint 18 négyfogatú jármű tartozott hozzá. Összesen 61 200 töltényt vitt magával egy üteg, vagyis lövegenként több mint 10 000-et. Töltése 25 töltényt befogadó töltőlemez, működtetése pedig kurbliszerű hajtókar segítségével történt. Négy fős kezelőlegénysége percenként 300 lövést is leadhatott a fegyverből.[6]

Érdekességként említhetjük meg a mitrailleuse egyik elődjének számító, *Jules Francois Manceaux* által szerkesztett és francia földön szabadalmaztatott, az orgonalövegek primitív felépítésére emlékeztető hadiszerszámot, amelynek három egymás felett lévő sorban 21 csöve volt s még nem fém-, hanem papírhüvelyes

5 *Myatt:* Die grosse Enzyklopädie der Feuerwaffen des 19. Jahrhunderts. 1980. 181—182., 184. o.; *Frischler, Kurt:* Wunderwaffen. Wien—München. 1965. 221. o.; *Wille:* Ueber Kartätschgeschütze. Berlin, 1871. 36—37. o.; *Szabó László:* A géppuska regénye. Bp., 1989. 23. o.
Az amerikai polgárháborúban az ún. Requa-ütegek bevetésére is sor került. A *dr. Joseph Requa* által szerkesztett, 25 darab, egymás mellett fekvő hátultöltős puskacsőből álló fegyverből csupán néhány példány készült. A szerkezet átmenetet képezett az orgonalövegek és a szórólövegek között. Három kezelőre volt szükség működéséhez, percenként 175 lövést adott le. (*Máthé* LAK, áprilisi szám, 257—260. o.)

6 *Weygand:* Die französische Mitrailleuse der Feldartillerie. Darmstadt—Leipzig, 1871. 1—3. o.; *Wille:* i. m. 96., 111. o.; *Máthé* LAK, áprilisi szám, 263—265. o.

töltényt tüzelt. Lehetséges, hogy néhány példányát még az 1870—71-es porosz-francia háború idején is alkalmazták.[7]

Bajorországban az augsburgi gépgyár *Feldl* nevű mérnöke készített szórólöveget. A németül *Kartätschgeschütz* (kartácslöveg) elnevezéssel illetett fegyvernek 4 párhuzamos, egymás mellett fekvő csöve volt. Töltése függőlegesen álló tölténytárból történt, melyből minden csőre kettő jutott, azok mindegyike 41 gyalogsági töltényt tartalmazott. A gépezetet — hasonlóan a francia változathoz — hajtókarral működtették, a csövek egymás után tüzeltek. Tűzgyorsasága percenként 300 lövés, lőtávolsága 1500 lépés volt. 1145 kg-ot nyomott, így 4 lóval vontatták, kezelőlegénységét 8 fő alkotta. Mozdonyában 6864, a lőszerkocsiban 16 016 töltényt vitt magával.[8]

Az eddigiekben felsorolt államok (Egyesült Államok, Belgium, Franciaország, Bajorország) mindegyike saját fejlesztésű szórólövegeit rendszeresítette. Lássuk hát, a többi európai hatalom hogyan viszonyult az új technika bevezetésének kérdéséhez.

Angliában már 1867 márciusában folytak lőkísérletek a Gatling-féle fegyverrel, ezek azonban nem vezettek gyakorlatilag semmiféle megállapodáshoz. A porosz-német csapatok gyors előrenyomulása francia területen kikényszerítette, hogy felülvizsgálják álláspontjukat. Komolyan foglalkozott a hadvezetés a problémával, ezt bizonyítja Fosberry őrnagy 1870-ben Belgiumban tett látogatása, ahol jelen volt a Montigny-szórólöveggel végzett kísérleteknél. A fegyver szerkezeti elvét jónak találta, azonban néhány kisebb változtatást eszközölt, majd ezzel a javított, ún. *Fosberry-szórólöveggel* 1870 őszén kiterjedt kísérletezésbe fogtak. A Gatling-rendszer több változatával, tüzérségi lövegekkel és hátultöltős gyalogsági puskákkal hasonlították össze; végül, a lőeredmények birtokában, az angol katonai vezetés a 10,7 mm-es, 10 csövű Gatling-löveg bevezetése mellett döntött és az Egyesült Államokban a hartfordi Colt-gyártól 360 darabot rendelt. Ezeket leszállításuk után 60 ütegbe szervezték s a királyi tüzérség különleges ágaként kezelték, nem olvasztva be azokat a már meglévő tábori ütegekbe. 1872-től, Duke of Cambridge hadseregfőparancsnoknak köszönhetően, az Armstrong-cég Newcastle-i üzeme licenc alapján gyártotta Gatling fegyverét.[9]

Oroszország, a legkeletebbre fekvő európai nagyhatalom, az 1860-as, 1870-es években állandóan háborúskodott és terjeszkedett Közép-Ázsiában, így érthetően intenzív érdeklődést mutatott a Gatling-rendszer iránt. Olyannyira, hogy Gorlov tábornok Amerikába utazott és néhány módosítást javasolt a lövegen, majd annak tízcsövű változatából nagy számban (400 darab) vásárolt is. Sőt 1870-től a pétervári Nobel-gyár már licenc alapján készítette azokat.

A *Gorlov-szórólövegek* pedig, melyeknek a vezérőrnagy kölcsönözte nevét, az eredeti Gatlingon általa szóvá tett változtatásokkal készültek. A 10 csövű, az orosz hátultöltős Berdan-puska lőszerét tüzelő, vas 1 övegtalppal rendelkező szerkezet nagyobb teherbírású volt, így az eddigi 6048 helyett 6720 töltényt szállítottak rajta. 4 ló szükségeltetett a vontatásához, a kiszolgálásához 4 fő, akik

7 *Wille:* i. m. 93. o.; *Máthé* LAK, áprilisi szám, 263. o.
8 *Wille:* i. m. 131—132. o.; *Weygand:* i. m. 3. o.; *Máthé* LAK, májusi szám, 344—345. o.; Streffleurs *Österreichische Militärische Zeitschrift* (SÖMZ), 1871/4., 242—243. o.
9 *Wille:* i. m. 62., 124., 135. o.; SÖMZ 1871/1., 126. o., 1871/2. 174., 180. o.
1868-ban az angol *Claxton* ezredes is készített egy kétkerekű lövegtalpon nyugvó, 8 csövű szórólöveget, mellyel percenként 60 lövést lehetett leadni. (*Máthé* LAK, áprilisi szám, 262. o.)

ügyességüktől függően 300—400 lövést adhattak le vele percenként. Lőszerkocsiját, mely 6018 töltényt szállított, 3 ló húzta.

A „gyorstüzelő lövegeket" — ahogy Oroszországban hivatalosan nevezték —, 15 ütegben vonták össze, s a birodalom nyugati részén állomásozó gyaloghadosztályokhoz beosztott 15 tüzérezrednek voltak alárendelve.[10]

Törökország, amely a krími háborútól kezdve az orosz birodalom potenciális ellenfelének számított, a hatalmas szomszéd fegyverkezését természetesen nem nézhette jó szemmel. Saját arzenáljuk bővítésére, illetve hadseregük erősítésére a törökök szintén Gatling-rendszerű szórólövegeket rendeltek az Egyesült Államokban az olcsóbb, korábbi típusok egyikéből.[11]

Említést érdemel viszont, hogy a feltörekvő, a fegyvertechnikában és a hátultöltős Dreyse-puska bevezetésében élenjáró Poroszország az 1860-as évek második felében nem rendszeresített szórólövegeket hadseregében.

Az Osztrák-Magyar Monarchia vezetése annál inkább felfigyelt az új fegyverben rejlő lehetőségekre. Már 1867 júliusában folytak lőkísérletek a Bécs melletti simmeringi mezőn, Gatling-löveggel, amit a következő két évben még számos követett, párhuzamosan a Montigny-rendszerű fegyverek kipróbálásával. Egy jelentős újítást is elkönyvelhetett az osztrák-magyar katonai vezetés: a Trawnizek százados által feltalált töltődob segítségével a Gatling 270 lövést adhatott le folyamatosan, a „tár" cseréje nélkül. 1870 februárjában, szintén Simmeringben, lőpróbát hajtottak végre a fentebb ismertetett Feldl-féle konstrukcióval. Ennek ellenére mindig is az elsőként említett két rendszer állt versenyben egymással.

A birodalmi hadügyminisztérium 1870 novemberében, egy, a Steyerben készített próbalöveggel végzett kísérletek után döntött a Montigny-szórólöveg elfogadásáról, illetve rendszeresítéséről. Az osztrák Militär-Komitee (katonai bizottság) többek között azzal indokolta bevezetésének szükségességét, hogy azt már több szomszédos államban megtették (pl. Oroszországban) vagy elviekben elfogadták (pl. Olaszországban). A steyeri fegyvergyártól (ahol a Werndl gyalogsági puskát is gyártották) 100 darab — az adogató-, elsütő-, ürítő-, és zárszerkezetet tartalmazó — csőköteget rendeltek, miközben a Montigny-rendszer számára elfogadott 1863 M. négyfontos tábori ágyú lövegtalpát, mozdonyát és lőszerkocsiját a bécsi Arzenál állította elő. Az első 12 darab csőköteget az előállító üzem a hadseregnek ajándékozta. Mindegyiken a következő felirat állt: „Die österreichische Waffenfabrik dem k.k. Heere", vagyis „Az osztrák fegyvergyár a császári-királyi hadseregnek."

Az elsőként leszállított 8 szórólövegből egy „próbaüteget" állítottak össze és azzal 1871. május 31-én a hadügyminiszter, több főherceg, a tisztikar nagy része, majd június 12-én Ferenc József személyes részvétele mellett látványos lövészetet rendeztek a simmeringi lőtéren. Ezek voltak az első nagyobb szabású kísérletek az új fegyverekkel. Az üteget 11. tüzérezrednek nevezték el, minden járműve hatfogatú volt. Minden löveg 3018 puskatöltényt kapott 84 töltőlemezben, emellett 13 200 lőszert tartalékmunícióként. A 400-tól 1500 lépés távolságig felállított célokra mindegyik löveg távonként 370 töltényt lőtt ki.

Az osztrák-magyar haditengerészetnél is bevezették az új harceszközt. Az

10 *Myatt:* i. m. 182. o.; SÖMZ 1871/3., 171. o., 1872/3. 83. o.; *Wille:* i. m. 137. o.
11 *Myatt:* i. m. 182 o.; SÖMZ 1871/2.,180. o.

1872-ben szolgálatba állított „Maros" és „Leitha" dunai monitorok fedélzetén 1884-től megjelentek a Palmcrantz-Nordenfelt féle szórólövegek. Ezeket ellenséges torpedónaszádok leküzdésére szánta a hadvezetés, de alkalmazásukról nem tudunk semmi biztosat. E fegyverek helyett azután 1894-ben a Gatling működési elvéhez hasonló, 47 mm-es, ötcsövű Hotchkiss revolverágyú rendszeresítésére került sor az említett monitorokon, amelyeket két matróz szolgált ki. Tüze 2000 méter távolságig volt hatásos és percenként összesen 40—50 lövést lehetett vele leadni.[12]

Az 1870-es évek második felében újabb konstrukciók jelentek meg a szórólövegek körében. Így például 1874-ben *William Gardner*, az Unió hadseregének egykori gyalogos tisztje is egy új változatot szerkesztett, amit a Connecticut állambéli Hartfordban a „Pratt and Whitney"-cég készített el. A kétcsövű fegyvert hajtókarral hozták működésbe. Tárként egy függőlegesen álló, T-formájú hasítékokkal ellátott fémlemez szolgált, amelyben egymás felett sorakoztak a töltények és a nehézségi erő hatására kerültek a szerkezetbe. Gardner lövegét 1879-ben tesztelték az Egyesült Államokban, de a hadsereg vezetése jó lőeredményei ellenére elutasította annak bevezetését. A feltaláló végül Nagy-Britanniában telepedett le, ahol maga felügyelte a szigetország haderejében rendszeresített harceszközének gyártását.

Az utolsó kézi erővel működtetett gyorstüzelő fegyvert *Heldge Palmcrantz* svéd mérnök találta fel még 1872-ben, melynek elkészítési munkálatait *Torsten Nordenfelt* bankár finanszírozta. A szórólöveg végül az ő nevét kapta, eredeti feltalálóját egyszerűen elfelejtették. A 25,4 mm-es Nordenfelt-féle szerkezet 4 párhuzamos csövét egy keretbe rögzítették. Töltése 40 töltényt befogadó tárdobozból, a zár mozgatása pedig a löveg jobb oldalán lévő fogantyúval történt. Mind a négy cső egyszerre tüzelt, kezelését két fő végezte, percenként összesen 80 lövést adott le. Hatásos lőtávolsága kb. 1200 méter volt. Anglia, Japán, Olaszország, Oroszország, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészeténél volt megtalálható az 1880-as évek elején.[13]

Az 1860-as évek második felétől tehát szinte mindegyik jelentősebb európai hatalom rendszeresített hadrendjében szórólövegeket és fegyvereik erejét, hatását, magától értetődően, a gyakorlatban, „éleslövészeten" is kipróbálták. Mint már tudjuk, az amerikai polgárháborúban hangzottak fel először a Gatling-lövegek sortüzei. Európában elsőként az 1870—71-es porosz (német)-francia háború folyamán alkalmazta mindkét fél harci körülmények között. Francia részről már a porosz csapatokkal vívott első ütközetekben Wörth-nél, Metz-nél, Sedan-nál használták a „canon á balles"-t. Később sem tűntek el soha egészen, noha az említett három csatában majdnem az összes mitrailleuse — 180-ból 142 — német kézre jutott. A háború kezdeti szakaszában elsáncolták azokat és a csaták egész ideje alatt hallhatóak voltak, később csak az ütközetek vége felé léptek színre, majd rövid félórás tevékenység után ismét eltűntek. A Loire-

12 *Horváth János:* Dunai hadihajóink új fegyverzete 1884-ben. *Haditechnika*, 1985/3., 23—24. o.; *Horváth János:* A Maros és Leitha monitorok fegyverzete 1871—1914 között. *Haditechnika*, 1991/1., 36—39. o.

B. B. Hotchkiss Párizsban élő amerikai feltaláló a róla elnevezett fegyver első változatát 1874-ben készítette el, amit aztán a francia haditengerészetnél is rendszeresítettek. *(Lugs, Jaroslaw:* Handfeuerwaffen. Berlin, Band I. 293—300. o.)

13 *Myatt:* i. m. 185. o.; *Horváth* id. cikke, *Haditechnika*, 1985/3. sz.

hadsereg novemberi, Párizs ellen indított támadásánál a poroszokat ismételten ilyen fegyverekkel lepte meg.

A franciák által alkalmazott mitrailleuse-k hatásáról, az ellenfélnek okozott veszteségekről nem állnak rendelkezésre pontos, korabeli adatok. Inkább csak pszichikailag gyakoroltak nagyobb befolyást a velük szemben álló katonákra, mivel feltűnésük az újdonság és a meglepetés erejével hatott.

A francia hadosztályok 2 tábori ágyús, és 1—4 szórólövegből álló üteggel rendelkeztek, ez összesen 18 löveget jelentett. A németek hadosztályonként 24 tábori ágyút egyesítettek 4 ütegben. Nem volt szerencsés ötlet ágyús ütegek helyett szórólövegütegeket bevezetni: a francia tüzérség ezzel meggyengült. A porosz tüzérek huzagolt csövű Krupp-ágyúikkal az ütközetek kezdetén rögtön tűz alá vették ellenfelük mitrailleuse-it, ugyanakkor azok, kisebb lőtávolságuk miatt, nem tudtak beleavatkozni a harc menetébe.[14] A korabeli osztrák katonai folyóirat a bekerített párizsiak leleményességéről és a „canon á balles" újabb használatáról tudósít, nevezetesen Ducrot tábornok, Párizsból történt egyik kitörése alkalmával, páncélozott, két szórólöveggel felfegyverzett vasúti mozdonyból lövette Meudon magaslatait.[15]

A bajor hadügyminisztérium már a háború kitörése után adott megbízást az augsburgi fegyvergyárnak „kartácslövegek" készítésére. Az első négy fegyver leszállítása már a Sedan-i vereség után történt, ami a francia szórólöveg nimbuszának jelentős meggyengülését hozta. Két üteget szereltek fel, egyenként 4 löveggel, amelyeket a két harcoló bajor hadtestnek rendeltek alá. Az első hadtestnél lévő szórólövegüteg egyik lövegét az 1870. október 10-én zajlott Artenay-i ütközet során helységharcban szólaltatták meg, majd másnap Orleans-nál. Coulmiers-nél november 9-én ismét alkalom nyílt a bevetésre. A bajorok visszavonulását a csata utolsó szakaszában egy zászlóalj gyalogos és egy szórólövegalakulat fedezte. E másfél órás tevékenység következtében több sérülés történt a fegyvereknél, az üteg 16 csövéből csupán 3 maradt használható.[16]

Az 1877-ben kirobbant orosz-török háborúban a balkáni hadszíntéren harcoló orosz csapatok is alkalmazták szórólövegeiket. Bevetésükre a törökök által védett Plevna ostrománál került sor.[17]

Gyarmati háborúikban az angolok igen jó hasznát vették ennek a fegyvernek. Így például 1873-ban — a mai Ghana területén fekvő — Ashanti-királyság elleni hadjáratokban Sir Garnet Wolseley Gatlingokat vitt magával. 1879-ben a zulu felkelés alkalmával, 1882-ben az egyiptomi hadjárat során vetették be ilyen típusú lövegeiket, ugyanakkor a királyi haditengerészet Alexandria ostrománál már Nordenfelt fegyverét alkalmazta. 1885-ben Kanadában a félvér Louis Riel felkelését szintén Gatling-rendszerű lőfegyverek segítségével verték le.[18]

Az eddigiekben felsorolt, a szárazföldön használt szórólöveg-típusok, hatásukat tekintve, közelebb álltak a gyalogsági fegyverekhez, mint a tüzérségi eszközökhöz. Jelentőségüket az adta, hogy tűzgyorsaság tekintetében felülmúlták a korabeli hátultöltős puskákkal felszerelt gyalogságot (egy gyalogos lövész percenként kb. 6—10 lövést adott le, a szórólöveg pedig annyit, mint 30—40

14 SÖMZ 1871/1., 145. o., 155. o., 1871/4., 253. o.
15 SÖMZ 1871/1., 231. o.
16 *Wille:* i. m. 131—33. o.; SÖMZ 1871/4., 240—241., 254. o.; *Máthé* LAK, májusi szám, 246. o.
17 *Demmin, August:* Die Kriegswaffen. Leipzig, 1893. 942. o.
18 *Myatt:* i. m. 186. o.; *Demmin:* i. m. 942. o.; *Horváth* id. cikke, *Haditechnika*, 1985/3. sz.

katona); lőállásban sokkal kevesebb teret igényeltek, mint a csöveiknek megfelelő számú gyalogosok; találati valószínűségük is nagyobb volt azokénál. Kartácshatásukat tekintve, kisebb lőtávokon, az akkoriban használatos lövegekkel összehasonlítva szintén megállták a helyüket.[19] *(1. számú táblázat)*

1. számú táblázat

Összehasonlító lőkísérlet 37 Werndl-puskás lövész és Montigny-szórólöveg között, 158 cm magas céltáblára (Idő: 1 perc)[20]

	Távolság								
	600 lépés			900 lépés			1200 lépés		
	lövés	találat	%	lövés	találat	%	lövés	találat	%
Montigny	362	248	68,51	251	171	68,12	434	102	23,50
Lövészek	246	129	52,44	128	67	52,34	142	43	30,28

Összehasonlító kísérlet szórólövegek és tábori ágyúk között
(Lőtávolság 500 lépés, idő 1 perc)

Montigny-szórólöveg:	398 találat
Gatling-szórólöveg:	202 találat
4 fontos tábori löveg:	32 találat
8 fontos tábori löveg:	73 találat.

Sebezhetőségüknél fogva a szórólövegek önálló feladatok megoldására aligha voltak képesek, mindig csak valamelyik fegyvernemmel szoros együttműködésben érhettek el sikereket. Szerkezetük, működési mechanizmusuk, a velük szerzett gyakorlati tapasztalatok segítettek a későbbi fegyverkonstruktőröknek a géppuska — az önműködő lőfegyver — megalkotásában. Elég arra utalnunk, hogy a Hiram Maxim által feltalált gépfegyvert a korabeli szakirodalom is „Maxim-szórólöveg"-nek nevezte.[21]

A különböző rendszerű géppuskák feltalálása és a hadseregekben történt rendszeresítésük után váltak igazán túlhaladottá; azonban néhány évtizedig még hallattak magukról, sőt még az első világháborúban is sor került alkalmazásukra főleg erődítményekben, páncélvonatokon, hadihajókon.[22]

A magyar királyi honvédség vezetése a honvédelmi minisztérium 1869. évi iratanyagának tanúsága szerint már ebben az évben szembesült a szórólövegek bevezetésének kérdésével, a már említett karlsruhei Broadwell-cég révén. Ügynökük felajánlotta Andrássy miniszterelnöknek: rendszeresítsék a magyar haderőnél az általuk készített hátultöltős ágyúkat és Gatling-rendszerű

19 *Gyulafalvi Bulyovszky Károly:* Fegyvertan. Bp., 1873. 334. o.; SÖMZ 1871/4. 248. o.
20 *Bulyovszky:* i. m. 320. o.
21 *Maudry, Johann:* Die automatische Gewehr—Mitrailleuse des Systems Maxim. Wien, 1888.
22 *Horváth Árpád:* Csodafegyverek. Bp., 1972. 39. o.

szórólövegeket. Akkor még azzal utasították vissza az ajánlatot, hogy a honvédség nem rendelkezik tüzérséggel.[23]

Mint azt már a bevezetőben is említettük, a honvédséget felállításakor csak két fegyvernem (gyalogság, lovasság) alkotta. Tüzérség hiányában az ütegeket a honvédalakulatok számára a közös (k.u.k.) hadsereg adta, mind békében az őszi gyakorlatok tartalmára, mind mozgósítás, illetve háború esetén. Az első együttműködés a közös tüzérség és a honvédcsapatok között az 1870. évi fegyvergyakorlatok alkalmával történt.

A honvédség szórólövegekkel való felszerelésének eszméjét Andrássy Gyula miniszterelnök és honvédelmi miniszter már 1871 tavaszán felvetette. Bevezetésük ellen a császári és királyi hadügyminiszter, Franz Kuhn báró — aki 1868—74 között töltötte be e tisztséget — tiltakozott erélyesen. Álláspontja a következő volt: a szórólöveg-alakulatoknak egészen tüzérségi jellegük van és ez alapot adhat arra, hogy a magyarok később a honvédségnek tüzérséget követeljenek. Andrássy ezzel a problémával kapcsolatban így vélekedett a képviselőházban: „... a miniszterelnök azt kívánja, hogy a közös hadsereg s a honvédség az együttműködést már otthon, a békelábon szokják meg; s ezért nem is tartja kívánatosnak, hogy a honvédség külön tüzérséget kapjon."[24]

Ferenc József egyszerűen döntötte el a kérdést: kijelentette, hogy a szórólöveg nem tüzérségi, hanem gyalogsági fegyver és így annak kezelésére csakis gyalogos legénység alkalmazható, tehát a szórólöveg-alakulatok nem alkothatnak külön fegyvernemet. (Ennek ellenére magyar részről fennállásuk ideje alatt szinte végig különállónak tekintették azokat.) Az uralkodó elrendelte tehát az alakulatok felállítását.

Ezt a fegyvert a közös hadsereg tábori egységeinél nem használták. Nem számítva a haditengerészetnél, illetve az erődítmények védelmére alkalmazottakat, speciális honvéd fegyverek voltak. Rendszeresítésüket hivatalosan azzal indokolták, hogy a honvéd csapatokat a rövid, néhány hónapos tényleges szolgálati idő alatt nem lehet tökéletesen kiképezni és begyakorolni a lövészetben, ezért szükséges más harceszközökkel is fokozni a gyalogsági tűz hatékonyságát.

1871 március végén a budai Vérmezőn Andrássy Gyula, több honvéd- és közös hadseregbeli törzstiszt jelenlétében tüzelési gyakorlatot tartottak a honvédalakulatok 4 első szórólövegével. Majd az 1871-es év folyamán a bécsi Sigl üzemnél 80 darab Montigny-, a szintén császárvárosi Paget és Társa cégtől pedig 10 darab Gatling-rendszerű fegyvert rendeltek a honvédség részére. Ez a szám a szórólöveg-alakulatok fennállásának ideje alatt nem változott.[25]

23 Hadtörténelmi Levéltár (HL), Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium (HM) 1327./Eln. 1869. A honvédelmi minisztérium illetékesének hivatalos véleménye a felajánlott Gatling-szórólövegről a következő volt (HM 16.877/eln. 1. 1869):

„Előnye: hogy vele gyors tűzben, illetőleg az általa bizonyos idő alatt kilőtt golyók mennyiségére nézve sem más ágyú, sem e löveg szélességével egyenlő nagyságú tűzvonalban felállított lövészek összes tűzművelete nem mérkőzhetik.

Hátrányai: 1-ör. A Gatling löveg súlya majdnem olyan mint egy négyfontos ágyúé, ennélfogva lővonatra van szüksége és a csatárok mozgásait nem követheti. 2-or. Tömör lövedékje nem megy oly távra, s behatolási ereje sem oly nagy, mint a közönséges ágyúé. 3-or. A tömör lövedék hiánya fokozódik az által, hogy a fölvett irányból oldaltmozgó ellenségre csak hosszabb üres szünet után bír újra irányt venni. 4-er. Kartács tüze csak 300 lépésre hat. *Ennélfogva* Gatling lövege a szabad harcztéren közönségesen és általában nem használható; azonban szorulatokban, s utczai harcokban főképen kisebb távokra való alkalmazására ajánlható."

24 *Móricz Pál:* A magyar királyi honvéd 1868—1918. Bp., 1928. 119. o.

25 *Móricz:* i. m. 117. o.; *Horváth János:* A honvédség első gyorstüzelő fegyverei: a Montigny- és Gatling-rendszerű 11 mm-es szórólövegek. *Haditechnika,* 1990/2., 45—48. o.

Az uralkodó 1872. március 24-én hagyta jóvá a felállított szórólövegosztagok szervezeti szabályzatát.[26] A honvédségnél az 1871-től létező dandárbeosztásnak megfelelően összesen 20 osztag alakult, amelyeket a dandárparancsnokság székhelyén, vagy annak közelében helyeztek el. *(L. a 2. számú táblázatot! — 81. o.)*

Háború esetén az osztagnak dandárját kellett követnie, a számozásuk is megegyezett. Elnevezésük ennek megfelelően így hangzott: „Magyar királyi 1. honvéd dandár szórólövegosztag." Az osztag rendszeresített hadiállományába a következők tartoztak: 2 tiszt, 1 tiszthelyettes, 87 főnyi legénység, 2 tiszti és 5 altiszti hátasló, 56 hámosló, 4 négyfogatú Montigny-szórólöveg, 4 négyfogatú lőszerkocsi, 2 négyfogatú kézifegyver-lőszerkocsi, 1 hatfogatú szerkocsi, 2 háromfogatú élelmezési társzekér. A csapatvonat tehát aránytalanul nagy volt. Összesen így 90 ember, 63 ló és 13 jármű tartozott a hadilétszámhoz. Háború esetén minden osztaghoz még 1 tisztből és 24 főnyi gyalogos legénységből álló ún. állandó fedezet volt beosztva. Ezt az illető szórólöveg-alakulat állományából hozták létre.[27]

Egy osztag békeállománya az alábbiakból tevődött össze: 2 tiszt, 16 honvéd, 4 hátas és 8 hámosló, 4 szórólöveg, 4 lőszerkocsi, 2 kézifegyver-lőszerkocsi, 1 szerkocsi, 2 társzekér. Összesen 18 ember, 12 ló, 13 jármű. A nem a kerület székhelyén elhelyezett „egyéb dandárosztag" csak 17 főt számlált.[28] Az egyes osztagparancsnokoknak egyébként év végén ún. főjelentést kellett benyújtaniuk a honvéd főparancsnoksághoz. Ebben részletes kimutatás volt a legénység létszámáról, ellátásáról, elhelyezéséről és az egység lovairól.[29]

Érdemes megemlítenünk, hogy a szórólöveg-alakulatoknál a kisebb karbantartási és javítási munkálatokat az állományukba tartozó honvéd mesteremberek — cipész, szabó, nyerges — végezték.

Az osztag harcászati tekintetben önálló egységet képezett, békeidőben egy százados parancsnoksága alatt állt, akit háború esetén a hadosztály törzskarához osztottak be és helyette az alantostiszt vette át az alakulat vezényletét. A parancsnok ugyanazon jogokkal bírt, mint a gyalogsági századparancsnokok. Feladatai közé tartozott az altisztek és a legénység kiképzésében való részvétel, az osztag lovainak beidomíttatása, javaslattétel az altiszti előléptetésekre. Az ő gondjaira volt bízva az osztag anyagi eszközeinek gondozása, őrzése. Az alakulat szolgálatilag a dandárparancsnokságnak volt közvetlenül alárendelve; „gazdászati tekintetben," hasonlóan a lovasszázadokhoz, a helyi, vagy a hozzá legközelebb lévő honvédzászlóaljhoz volt beosztva, azonban háború esetén önállóan kellett gazdasági ügyeit intéznie. Minden honvédkerületben egy százados, aki egyben a kerület székhelyén állomásozó dandár-szórólövegosztag parancsnoka is volt, ellátta az ott található összes osztag felügyeletét. Főbb teendői lényegében megegyeztek az alakulatok parancsnokaiéval, ezeken kívül azonban, a honvédkerület élén álló tiszt rendeletére, az ellenőrzése alatt álló osztagokat a berendelt „szórlövészek" kiképzése közben, valamint még egy

26 A magyar királyi honvédség szórlöveg osztagainak harcászati tagozatára és felszerelésére vonatkozó szervezeti szabályzat. 1872. In: Magyarországi Rendeletek Tára 1869—1872. 674—701. o.
27 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 674—675. o.; *Berkó István* (szerk.): A magyar királyi honvédség története 1868—1918. Bp., 1928. 101—102., 515. o.
28 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 675. o.; HL, a honvéd főparancsnokság (Hfp.) iratai 1874. 199. sz.
29 HL Hfp. 7. doboz, 1873. 21. tétel.

alkalommal az év folyamán meg kellett szemlélnie és arról jelentést tennie a kerületi parancsnoknak.[30]

A szórólöveg-alakulatokhoz a tisztek eredeti fegyvernemüktől — a lovasságtól és gyalogságtól — csak be voltak osztva. Külön szórlövész tisztikar nem létezett tehát. Az altiszti rendfokozatok megegyeztek a gyalogságival, a rendfokozat nélküli legénység elnevezése „honvéd" helyett „szórlövész", a lovasított hangászé „trombitás" volt.

Fontos problémát jelentett a szórólövegosztagok számára szükséges tisztek és legénység kiképzése. Elsőként 1871 késő tavaszán ún. központi szórlövész tanosztályt állítottak fel Pesten. Júliusban zajlott le ennek zárógyakorlata Rákoskeresztúron, majd 7 kerületi tanosztályra oszlott fel, amelyek vezetésével a központi tanosztályhoz rendelt tisztek voltak megbízva. A kerületi osztályokhoz dandáronként egy tényleges állományú, lovaglásban valamelyest jártas alantos-, gyalogos- vagy lovastisztet, ezenkívül 1 őrmestert vagy hadapródot, 2 szakaszvezetőt, 1 tizedest, 1 számvivő altisztet, 1 trombitást, 14 szórlövészt és 7 szekerészt hívtak be. Az altiszteknek és a leendő szekerészeknek jól kellett tudniuk lovagolni, illetve a lovakkal bánni. Elsősorban a gyalogságtól, de szükség esetén felerészben a lovasságtól volt az állomány behívandó. A kerületi szórlövész tanosztály 4 szórólövegből és 4 lőszerkocsiból álló osztagot képezett, lóállománya a három dandárra osztott kerületnél 12 hátas- és 24 hámosló, négy dandáros esetében 16 hátas- és 32 hámosló volt. A hátaslovak pótlását és idomítását a legközelebbi lovasosztálynál eszközölhették. A korabeli rendelkezés szerint 1871. július 12-én a személyzetnek és a lovaknak a honvédkerület parancsnoksága által kijelölt székhelyükön kellett lenniük. A szórólövegeket és az egyéb szükséges felszerelést ide szállították. A helyben székelő gyalogzászlóalj intézte a tanosztály gazdasági ügyeit, gondoskodott a tisztek, a legénység és a lovak elhelyezéséről, élelmezéséről, gyakorló- és lőtér biztosításáról. A tanfolyam július 16-tól a szeptember 22—28. között megtartott őszi csapatgyakorlatokig tartott, amelyeken a tanosztály már mint szórlövész osztag vett részt, azok letelte után pedig már dandár-szórólövészosztagokat képeztek. A kerületi tanosztályok kiképzésének ellenőrzésével a korábbi központi tanosztály vezetőjét, Bulyovszky Károly lovas századost bízták meg.[31]

1871 őszén Pesten hathetes külön fegyvertiszti tanfolyam indult, amelyre azokat a tiszteket hívták be, akik a szórólöveg-alakulatokhoz kérték beosztásukat. A tanfolyam befejeztével a tisztek bevonultak a kerületi, illetve a dandárparancsnokságok székhelyeire, ahol mint szórólövegosztag-parancsnokok és egyúttal mint kerületi vagy dandár-fegyvertisztek működtek. A szórólövésztisztek képzése ezután 1872-ig a kerületi tiszti iskolákban történt, az

30 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 676—677. o. A szórlövegosztagok vezetői 1871—75 között az alábbiak voltak (l. *Haditechnika*, 1990/2., *Horváth János* cikke):
Századosok: Dits Nándor, Kovács János, Mandics Pál, Ohlberg Károly, Teubel Zsigmond.
Főhadnagyok: Nagykedei Fekete Béla, Forgács Ferenc, Forster Emil, Jelenyák János, Kristóf Béla, gróf Leiningen Ármin, Máté Antal, báró Mengersen Ágost, Pavlovszky Ede, Pászthy Ferenc, báró Rauber Gyula, Rátz Ferenc, Tkallac István, Weidinger Alajos, Zsitvay Béla.
Hadnagyok: Bekinszky Gyula, Demi Károly, Fazekas Károly, Gábron Gyula, Jehring Károly, Kovács János, Körössy Miklós, Németh Béla, Mihalik Béla, Pavletics Mihály, Pecz János, Papp Pál, Radvánszky Andor, Rátz Béla, Ricsey Samu, Róth Ferenc, Sáska Zsigmond, Soltész Lajos, Szolgár László, Tomisics György, Tóth Ferenc, Vasdinnyei Gyula.
Hadapródok: Császár Géza, Fába Győző, Ferenczy Árpád, Gálffy Gyula, Gregorius Frigyes, Hegedűs Antal, Hollósi László, Horváth Ferenc, Haber Antal, Kovacsics Lajos, Nagy Mihály, Steiner Gábor, Streitförder István, Takács János, Tittly János, Vrabély János.
31 HL Hfp. 4. doboz 1871. 593. sz.

1873—74-es tanévben pedig a nem sokkal előbb felállított Ludovika Akadémián. A hallgatók száma 15—20 fő volt és külön osztályt képeztek.[32]

A szórólövegosztályok megalakítása után csak olyan tiszteket osztottak be oda újonnan, akik a Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamát, vagy a honvéd központi lovasiskolát elvégezték. Ezen intézkedés célja a szórlövésztisztek képzettségi színvonalának emelése volt.

Az altisztek képzéséről az 1872-ben kiadott „Utasítás a honvéd alosztályoknál az 1872—73 év folyama alatt követendő oktatási eljárás tárgyában" című dokumentum tájékoztat. Kerületi szórlövész altiszti iskolákat állítottak fel, amelyeket közvetlenül az illető kerület szórólövegeit felügyelő századosnak, vagy főhadnagynak rendeltek alá. Segédtanítóként a kerület székhelyén állomásozó osztagokhoz beosztott alantostiszt és egy tiszthelyettes működött közre. A négy hónapig tartó tanfolyam december 1-től kezdődött, amelybe a kerület minden egyes osztagából négy főt kellett berendelni. Ezek vagy tényleges állományú altisztek lehettek, vagy a folyó évben besorozott újoncok közül azok, akik az írás-olvasásban jártasok voltak és a nyolcheti gyalogos kiképzésben már részesültek. „A szórólövész iskolába rendelt egyének közül osztagonkint 1 egyén szakaszvezetővé és tizedessé előléptethető, míg a közhonvédek a tanfolyam végével elért megfelelő eredmény után altisztekké nevezhetők ki."[33] — írta a rendelet.

Minden osztagnak két teljesen felszerelt hátaslovat is az iskola rendelkezésére kellett bocsátania. 1873-ban májustól augusztusig is folyt az oktatás, a végzett újdonsült altisztek az őszi gyakorlatok idején még egységeiknél voltak.[34] A tanfolyam végeztével ún. végvizsgát vagy „zárvizsgát" kellett tenniük a „hallgatóknak", amiket 1873 március végén tartottak Pesten, Szegeden, Kolozsvárott, Kassán, Budán és Pozsonyban. A fennmaradt korabeli jegyzőkönyvek tanúsága szerint a vizsgázóknak a következő tárgyakból kellett jártasságukat bizonyítaniuk: fegyverismeret, utászszolgálat, olvasás és írás, számolás, szolgálati szabályzat, lovaglás és szekerezés, istállószolgálat és lóápolás, nyergelés-málházás. A honvédelmi miniszter természetesen Bulyovszky őrnagyot rendelte ki vizsgabizottsági elnöknek.[35]

A szórólövegek kezelésének elsajátítására minden osztaghoz évente 25, a nyolcheti gyalogos újonckiképzésben részesült honvédet hívtak be a dandárhoz tartozó zászlóaljaktól. Oktatásuk a gyalogdandár parancsnokának felügyelete mellett történt, a kerületi szórlövész iskolában képzett tehetségesebb altisztek bevonásával. Március 1-től nyolc hétig tartott a képzés az osztag székhelyén, ennek befejezése után a rendszeresített békelétszámhoz szükséges legénység — legfeljebb fél év időtartamra — szolgálatban maradt. Az altisztté, vagy trombitással kiszemelt honvédeket a kerületnél felállított altiszti, illetve lovas trombitás iskolába küldték. A többieket szabadságolták (mai kifejezéssel élve tartalékállományba helyezték), azonban továbbra is az osztag nyilvántartásában szerepeltek, de ugyanúgy eredeti zászlóaljukéban is.[36]

A honvédség részére korábban beszerzett 10 darab Gatling-rendszerű szórólöveg az 1. dandár-szórólövegosztag parancsnokának felügyelete alatt állt, így

32 *Papp Mihály:* A magyar királyi honvédség fejlődése, 1869—1899. Bp., 1899. 90. o.
33 HL Hfp. 5. doboz, 1872. 271. sz.
34 HL Hfp. 12. doboz, 1873. 2219. sz.
35 HL Hfp. 8. doboz, 1873. 342., 20. doboz, 1874. 1976., 2014. sz.
36 HL Hfp. 5. doboz, 1872. 27101. sz., 12. doboz, 1873. 2219. sz., *Berkó:* i. m. 101. o.

az 1873-ban kiadott rendelkezések értelmében az itt szolgálatot teljesítő legénységet e harceszközök kezelésére is ki kellett oktatni.[37] Az osztagok szekerészeinek olyan embereket választottak, akik hivatásuk alapján ítélve a lovagláshoz és a lovakkal való bánáshoz értettek. Évente 16, a nyolcheti gyalogos kiképzésben már részesült honvédet hívtak be a dandárhoz tartozó zászlóaljak állományából és képeztek ki szekerésznek. Oktatásuk december, március, június és szeptember hó 1-én kezdődött. Tehát egyszerre mindig csak 4 főt rendeltek be, akiket nyolcheti kiképzés után további négyhavi szolgálatra visszatartottak, azonban a legjobban képzett szekerészt már egy hónap elmúltával elbocsátották.[38] Az osztagok osztályokká történt egyesítése után a lövegkezelők, a szekerészek, a trombitások és az altisztek oktatása és kiképzése, valamint a pótlovak idomítása az osztályoknál történt, az illető parancsnok felügyelete alatt. Évente az első hat honvédkerület területéről 36 újonckiképzésben részesült honvédet, a hetedikből 24 főt képeztek ki „kezelér-szórlövész"-nek. Oktatásuk március—áprilisban zajlott mint a korábbi években. Ugyanúgy a már alapképzést kapott honvédek közül évente 18 (a hetedik kerületben 12) főt hívtak be „hajt-szórlövész"-nek. Az utóbbiak oktatását nem kötötték időponthoz. A bevonulók közül 10—12 embernek alkalmasnak kellett lennie az osztályonként felállt altisztképző iskolában való képzésre. Az előző évekhez hasonlóan ezen iskola a parancsnok vezetése alatt, egy alantostiszt és egy hadapród segédletével, május elejétől négy hónapon át működött és végvizsgával zárult.[39]

A szórlövegosztagok gyakorlati szabályzatának szerkesztői úgy vélték, a kiképzés azt célozza, hogy a „kezelér-szórlövészek" fegyverük minden részét, annak működési elvét ismerjék, némi gyakorlottságra tegyenek szert a távbecslésben, a lovaglásban és a hajtásban, szükség esetén ezt a szolgálatot is el tudják látni. A szekerészeknek a lovak ellátásában, ápolásában, a hámszerszám használatának ismeretében, lovaglásban, hajtásban, terepakadályok leküzdésében, valamint a szórlöveg ismeretében kellett jártasnak lenniük, hogy esetleg lőszerhordozóként alkalmazhatók legyenek. Az altisztek számára a legénységi szabályzat tökéletes ismeretét, a távbecslésben, terepfelmérésben, az osztag helyének megválasztásában és felállításában, a fegyvernél előforduló műszaki hiba elhárításában és ezzel együtt a szórlövegosztag harcképességének megőrzésében való gyakorlottságot írták elő. Magától értetődött a szabályzat írója számára, hogy a tisztek (és az alakulat parancsnoka is) rendelkeznek mindazzal a tudással, amit alárendeltjeiknek az oktatás keretében kell átadniuk.[40]

A szórlöveg-alakulatok hadiállományához szükséges hátas-, illetve igáslovakat vásárlás útján szerezték be, kincstári tulajdonba és nyilvántartásba vették, a honvédségnél beidomították, majd a békeállományon felülieket megbízható vállalkozóknak, gazdáknak adták ki használatra. Nekik a lovakat békeidőben csak bizonyos gyakorlatokhoz és szemlékhez, háború esetén pedig teljes egészében az illető alakulat (osztag, osztály) parancsnokának rendelkezésére kellett bocsátaniuk. Öt-hat év múltán ezek az állatok díjtalanul a vállalkozó tulajdonába mentek át.[41]

Egy teljesen felszerelt szórólövegosztag fényes fekete bőrből készült, 13 darab

37 HL Hfp. 12. doboz, 1873. 2203., 2219. sz.
38 HL Hfp. 5. doboz, 1872. 27101. sz., 12. doboz, 1373. 2219. sz.
39 HL Hfp. 16. doboz, 1874. 65. sz., 20. doboz, 1874. 2247. sz.
40 Gyakorlati szabályzat, 1872. 45. o.
41 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 630. o.; *Berkó*: i. m. 101. o.

négyesfogatra, 1 darab kettősfogatra való hámszerszámmal, valamint 6 teljes altiszti lószerszámmal rendelkezett.[42]

Az alakulatok fogatait egészen mindennapi feladatokra is igénybe vették békeidőben, például az egyes vállalkozók laktanyába történő szállításaikat így bonyolították le. Ez olyannyira elharapódzott, hogy a budai 16. honvéd dandárszórlövegosztag a honvéd főparancsnoksághoz fordult e jelenség megszüntetése tárgyában, mivel oktatás céljára alig tudták használni a fogatokat, a lovak pedig legyengültek.[43]

A „kezeléreknek" járó alapilletéken felül a szekerészeknek ún. ápolási, az altiszteknek lovassági pótdíj járt, a gyalogságtól beosztott tisztek kincstári ellátásban részesülő lovuk után havi lóátalányt kaptak. A lótáp mennyiségét is pontosan meghatározta a szabályzat. Ezenkívül különféle átalányokat számítottak fel pl. a lószerszám karbantartására, lóápolási eszközök beszerzésére, patkolásra, valamint az osztag egyéb eszközeinek beszerzésére.[44]

A továbbiakban ejtsünk néhány szót a szórlövészek ruházatáról, fegyverzetéről, felszereléséről.

Az osztagok felállítása után a legénység ruházatát a következők alkották: szemernyő nélküli buzérvörös nemezcsákó (a buzérvörös a vörös festőgyökérből nyert festék színe, ami leginkább a zászló vörösére hasonlít), homlokrészén sárga fémpajzsba foglalt magyar címerrel, benne „A királyért és hazáért" felirattal, valamint réz csákórózsával; buzérvörös posztóból készült tábori sapka az uralkodó névjelével, jobb oldalán sárga posztószám jelezte az alakulatot.

A buzérvörös posztónak külön története volt. Habsburg Miksa főherceg (I. Ferenc József öccse) III. Napóleon francia uralkodó csapatainak hathatós támogatásával 1864-ben elfoglalta a mexikói trónt. A megszervezendő ottani hadsereg részére nagy mennyiségű vörös posztót rendelt az udvar csehországi gyárakban. Miután a felkelők Miksát agyonlőtték, s a mexikói kaland véget ért, az anyag — amelynek átvételéért az osztrák kormány kezességet vállalt — feleslegessé vált. Később a Monarchia teljes lovasságának és szekerészeinek ebből készült nadrág, a fölös mennyiséget pedig megkapta a honvédség.

A legénység díszöltözetéhez sötétkék atilla tartozott, meggyvörös gyapjúzsinórzattal és sárgaréz makkgombokkal. Menetöltözetként és szolgálatban atilla helyett sötétkék zubbonyt használtak buzérvörös gallérhajtókával, öt sima, a zászlóalj számát viselő sárgaréz gombbal, a vállon és az ujjakon ugyanolyan zsinórzattal mint az atillán. Buzérvörös bő csizmanadrágot viseltek fekete lovassági csizmával, az altisztekén sarkantyú is volt. Ruházatukhoz tartozott még a kékesszürke köpeny, két sorban sima, sárgarézből készült kerek gombokkal, gallérján buzérvörös hajtókával és vállszalaggal, valamint a fekete színű csatos derékszíj. A kezelő- és hajtó-szórlövészek tehát, néhány eltéréssel, a gyalogság egyenruháját viselték.

A tisztek számára a rendelkezések saját fegyvernemük ruházatát írták elő bő, vörös csizmanadrággal, azonban gyakorlaton és kisebb szolgálat ellátásához szürke színű, csizmába húzható nadrág viselését is megengedték. Ők is lovassági csizmát hordtak, sarkantyúval. Az eredetileg a gyalogság kötelékébe tartozó

42 Harcászati és felszerelési szabályzat. 1872. 691. o.
43 HL Hfp. 7. doboz, 1873. 236. sz.
44 Részletesen l.: Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 680—682. o.

tisztek ruházata hasonló volt a legénységéhez, néhány különbséggel. Így csákójuk címere és rózsája aranyozással készült, a közös hadseregben is hordott szemernyős, hengeres, fekete sapkát viselték arany sapkarózsával, az uralkodó névjegyével. Atillájukat meggyvörös szállal átszőtt, arany színű zsinórzattal és bevágott zsebekkel, a sötétkék zubbonyt szintén arany zsinórzattal látták el. Kékesszürke köpenyükön bársonygallér, azon kis sárga gomb volt, kézelőjét, zsebfedelét, előrészét, hátsó derékszalagját buzérvörös posztóval szegélyezték. A posztóból készült, 12 kis gombbal ellátott tiszti kerekköpenyt szolgálaton kívül, háborúban és menetben viselhették; szolgálati jelvényként vékony sárga gyapotból és arany zsinórzatból összeállított fekete díszítésű derékövet viseltek, a jobb csípő mellett két, ívalakban lelógó aranyzsinórral, amely meggyvörös gyapjúlabdacsban végződött. A lovasságnál szolgálatot teljesítő tisztek a következő egyenruhát hordták az 1870-es évek elején: buzérvörös csákó — amit díszben és menetben viseltek — aranyzsinórzattal és vitézkötéssel, aranyozott csákócímerrel, a szintén aranyozott csákórózsa mögött lószőrforgóval; a fejfedő bal oldalán a század számát sárgaréz szám jelölte. Buzérvörös tábori sapkájuk megegyezett a gyalogságéval. Ezen kívül a sötétkék, fehér bárányból prémmel és béléssel ellátott mente — amit nyáron bal vállon panyókára vetve a zubbony felett, télen pedig felöltve használtak — meggyszínnel átszőtt arany zsinórzattal készült. Atillát szolgálaton kívül, vagy gyalog, díszben, a bal vállon vállzsinórral felerősítve hordtak, az azonos volt a gyalogos tisztekével. Zubbonyuk szintén megegyezett a másik fegyvernemével, csak csavart makkgombokkal látták el. Sötétbarna, csuklyás, kerek, gombokkal ellátott lovassági köpenyük volt, álló gallérján buzérvörös szegélyzettel és hajtókával. Vörös bagariabőr, csatos derékszíjat és fehér kesztyűt viseltek. Szolgálati jelvényük a doboz alakú, fekete szattyánbőr, vállszíjas tölténytáska volt, aranyozott fémléccel szegélyezve. Fedelén a korona, alatta a király névbetűi. A piros posztóval bélelt vállszíjon oroszlánfejes, aranyozott kettős lánc csüngött, a végén síppal, a szíjon — mellette — az uralkodó nevének kezdőbetűi.[45]

1873. július 22-én a király elrendelte, hogy a honvéd gyalogságnál és a szórólövegosztagoknál bőr napellenzőjű, sötétkék posztóból készült sapkát, ugyanilyen anyagú zubbonyt és gyapjú ujjas mellényt, valamint a szórlövészek és a lovasság részére fehér lópokrócokat rendszeresítsenek.[46] Az új tábori sapka jobb oldalán piros posztószám jelezte a katona hovatartozását. Színét valószínűleg azért kellett megváltoztatni, mert a piros túl feltűnő volt a terepen. A zubbonyok jobb anyagból készültek; az ujjas gallérján bronzvörös hajtókával, vállszalagokkal és hat fekete gombbal volt ellátva, a honvédek laktanyán belül, vagy télen a zubbony alatt viselhették.

A szórlövészeknek a gyalogságnál is használt 1870 M. Werndl-szuronyt vezették be, amit tokjával együtt a derékszíjra erősítve a zubbonyon, illetve a köpenyen felül hordtak. A löveg kezelői és a lovasított altisztek 1870 M. 11 mm-es 6 lövetű Gasser lovassági forgópisztolyt, az altisztek, valamint az alakulat kürtöse — trombitáján kívül — kardtartó szíjon viselt lovassági kardot kaptak. A legénység személyi felszerelése szürke, vízhatlan szövetből készült hátbőröndből, bádoggal borított, üveg tábori palackból (kulacs), fehér vászon kenyér-

45 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 680. o.; *Szurmay Sándor:* A honvédség fejlődésének története, 1868—1898. Bp., 1898. 46—47. o.; *Barcy Zoltán—Somogyi Győző:* Királyért és hazáért. Bp., 1990. 16—74. o.

46 HL Hfp. 12. doboz, 1873. 2168. sz.

tarisznyából és főzőedényből állott. Ezek közül a kulacsot és a kenyeres tarisznyát hordták magukkal, a többi szereléket a csapatvonat járművei szállították.

A szórólöveg kezelőinek egyike zubbonyának jobb oldali vállzsinórjára erősítve öt láb (152,4 cm) hosszúságú, vörös színű zsinóron viselte az ún. hüvelyszorítót, melyet használaton kívül a derékszíja alá dugott. Rendeltetése a következő volt: „... azon felduzzadt szárú töltényhüvelyek összenyomására használandó, amelyeket a töltőlemezből a kitaszító-készülékkel nem lehet eltávolítani."[47]

A tisztek, lovasított altisztek és a nyeregből hajtó honvédek a lovasságnál rendszeresített két nyeregmálhatáskát, nyereg mögé málházott köpenyt, zaboszsákot, főzőedényt vittek magukkal menetben. A szekerészek szintén málhatáskában tartották felszerelésüket. A tisztek fegyverzete az alábbiakból állt: kardkötőn hordott egyenesebb lovassági, vagy kissé ívben hajlított gyalogsági tiszti kard, vörösesbarna bőrtokban nyeregre erősített 1870 M. 9 mm-es hatlövetű Gasser tiszti forgópisztoly.[48]

A magyar királyi honvédség kötelékébe tartozó csapategységek, — természetesen a szórólövegosztagok is — általában minden év augusztus közepe és szeptember vége közötti időszakban, három hétig tartó őszi gyakorlatokon vettek részt. (Miután ezek lezajlottak, október elején hívták be az újoncokat.) Ekkorra az osztagok egész lóállományukat bevonultatták. 1872—73-ban a szórólöveg-alakulatok a gyakorlatozást kevés kivétellel saját állomáshelyükön folytatták, azonban néhányat közülük nagyobb csapatösszpontosításokhoz rendeltek ki. Így például a 17. dandár 17., valamint a 18. dandár 18. és 20. osztaga Nagykanizsán, a 19. dandár 19. osztaga Bruckban gyakorlatozott. Az összevont csapatokhoz 35, a saját állomáshelyükön maradókhoz 21 napra kellett behívni a tiszteket és a legénységet.[49] 1874-ben az osztagok egyesítése következtében a honvédkerületi parancsnokságok székhelyein, néhány esetben a közös hadsereg alakulataival együtt folytak le az őszi fegyvergyakorlatok; a szórólövegek, járművek és lófelszerelés az osztályok állomáshelyein összpontosultak.[50]

József főherceg — a honvédség főparancsnoka — 1874. július 3-án kelt, az azévi gyakorlatokra vonatkozó rendeletében a következőkben határozta meg az osztagok által végrehajtandó feladatokat: „Az első héten: délelőtt a szekerezés és lovaglás négyszögben, valamint a szórlöveg kezelése és távbecslés különféle terepben gyakorolandó, délután elméleti oktatás. A második hétben: délelőtt czéllövészet és a bevonulás előtt egyszerű mozdulatok az osztagban, délután elméleti oktatás. A harmadik hétben: együttes gyakorlat a helyben lévő zászlóaljjal, a gyalogsághoz való együvé tartozásának szemmel tartásával, délután elméleti oktatás."[51]

Ferenc József 1873. október 5-én Schönbrunnban kelt jóváhagyásával Szende Béla honvédelmi miniszter elrendelte a szórólövegosztagok összpontosítását. 1874 januárjától a dandárosztagokat Budapesten, Szegeden, Kassán, Pozsonyban, Marosvásárhelyen és Zágrábban kellett összevonni. (1874-ben egyébként a honvédség dandárparancsnokságait teljesen újjászervezték, kivették kötelékükből

47 HL Hfp. 9. doboz, 1873. 787. sz.
48 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 681. o.; *Szurmay:* i. m. 47. o.; *Papp Mihály:* i. m. 74—75. o.
49 HL Hfp. 5. doboz, 1872. 568. sz., 10. doboz. 1873. 1331. sz.
50 HL Hfp. 17. doboz, 1874. 837. sz., 19. doboz, 1874. 1595., 1380. sz.
51 HL Hfp. 19. doboz, 1874. 1380. sz.

a lovassági- és a szórólöveg-alakulatokat, külön lovas és tiszta gyalogos parancsnokságokat létesítettek.) Az összevont osztagokat azután a honvédkerület parancsnoka alá rendelték. A létrejött osztályokat, valamint az egyes osztagokat folyószámmal jelölték, hivatalos megnevezésük így hangzott: pl. „Magyar királyi 1. honvéd kerületi szórlövegosztály 2. szórlövegosztaga."[52] A szórólövegosztagok eredeti elhelyezkedését, állomáshelyeit a *2. számú táblázat* mutatja.

2. számú táblázat

A szórólöveg-alakulatok állomáshelyei 1871—1875.[53]

1871—1873		1874—1875	
A szórólövegosztag		Melyik kerületi szórólövegosztályba tömörült	Állomáshelye
száma	állomáshelye		
1.	Pest	I.	Budapest
2.	Arad		
3.	Nagyvárad		
4.	Félegyháza	II.	Szeged
5.	Szeged		
6.	Ó-Orsova		
7.	Nagyszeben	VI.	Marosvásárhely
8.	Brassó		
9.	Kolozsvár		
10.	Kassa	III.	Kassa
11.	Sátoraljaújhely		
12.	Szatmárnémeti		
13.	Ipolyság	IV.	Pozsony
14.	Budatin		
15.	Pozsony		
16.	Buda	V.	Budapest
17.	Pécs		
18.	Nagykanizsa	VII.	Zágráb
19.	Sopron	V.	Budapest
20.	Zágráb	VII.	Zágráb

Többek között azért volt szükség az osztagok egyesítésére, hogy tetemes fenntartási költségeiket csökkenthessék, a kiképzést egyöntetűen és fokozottabban hajthassák végre; ezenkívül a dandárok székhelyén állomásozó osztagok elhelye-

52 HL Hfp. 16. doboz, 1874. 65. sz.
53 *Berkó:* i. m. 447. o.; HL Hfp. 16. doboz, 1874. 65. sz.

zése, a készletek raktározása sok pénzt emésztett fel. A korábbi állapothoz képest jelentősen csökkent a honvéd-szórlövészek száma is. Az osztályok rendszeresített békeállománya az 1874-es év februárjától a következőképpen alakult: összesen 28 ember, 14 ló (5 hátas és 9 igás), valamint 2 szórólöveg — az első hat kerületben. A 7. kerületi osztályt 20 ember, 12 ló (4 hátas és 8 igás), valamint 2 szórlöveg alkotta. Eredetileg 1 százados, vagy alantostiszt osztályparancsnokként, 2 alantostiszt és 3 tiszthelyettes, vagy hadapród szerepelt a békelétszámban, azonban, mivel mindegyikükből csupán 1 főre volt szükség, a feleslegessé váló 4 személyt a kerületi parancsnok javaslata alapján eredeti fegyvernemükhöz osztották be. Az osztályok parancsnokai az eddig az egyes osztagok felügyeletével megbízott — fentebb részletezett — tisztek lettek, akiknek negyedévenként állománykimutatást kellett felterjeszteniük a honvédelmi minisztériumba.[54]

Mozgósítás esetén az osztályok mindegyike 3 osztagból állt, kivéve a zágrábi kerületben lévőt, amely csupán 2 osztagból szerveződött. A háborús veszély alkalmával felállítandó szórlöveg-alakulatok megegyeztek a békeidőben fennállókkal.[55]

Az 1872-ben kiadott szervezeti szabályzat az osztag gyors mozgósításának végrehajtását így összegezte: előfeltétele a legénységi létszám, valamint a lovak pontos nyilvántartása, az osztag tulajdonában lévő eszközök, fegyverek gondos karbantartása. A parancsnoknak évente a legénység kiképzése és szabadságolása után név szerinti kimutatást kell készítenie a hadilétszámhoz szükséges állományról korosztályokra és zászlóaljakra lebontva, majd azt a dandárparancsnokságnak elküldeni. E kimutatásnak a fedezetként szolgáló 24 embert is tartalmaznia kell, akik a kiképzett szórlövészek közül választandók ki. Mozgósítási parancs esetén a dandárparancsnok, az összesítés alapján, az abban foglaltak első csoportját közvetlenül az osztaghoz hívja be, ahol megtörténik felszerelésük. A második csoport azonban már a zászlóaljhoz vonul be, ott kapja meg a felszerelését és utána küldik a szórlöveg-alakulathoz. A dandárparancsnok — ha lehetséges — a fedezet vezényletével egy fiatal tisztet bíz meg. Az osztagparancsnok a mozgósítás elrendelése után azonnal behívja a vállalkozóknak kiadott lovakat és felszerszámozza azokat. A szükséges hámos- és tartaléklovakat beérkezésük után előbb a szórlövegekhez és a lőszerkocsikhoz, azután a társzekerekhez, végül a csapatvonat szekereihez kell beosztani. Az esetleg még hiányzó egyes lovakat a kerületi parancsnok által korábban kijelölt lovasszázadok állományából kell pótolni.

A bevonuló legénységet gyakoroltatni kell, minden eszközt, fegyvert pedig tüzetesen átvizsgálni, a muníciót kiszolgáltatni, a szórlövegek mozdonyait és tengelyszekrényét azzal feltölteni. A létszámfeletti kezelőlegénységet és a szekerészeket a gyalogsághoz osszák be. A szórlövészeknél fellépő hiányt, veszteséget a fedezet legénységéből; ez utóbbinál az zászlóaljakhoz beosztott létszámfelettiek soraiból, a hiányzó szekerészeket pedig a honvéd lovasság idősebb korosztályaiból pótolják. Minden nem szükséges anyagot, eszközt az állomásparancsnoknak kell leltárba vennie.

Az eredeti állomáshelyre történő visszatérés után a leszerelés az előbb felsoroltak fordított sorrendjében történik: a legjobb lovakat kiválasztják a békeállomány számára, a lovasságtól és a vállalkozóktól átvetteket ismét visszaadják.

54 HL Hfp. 16. doboz, 1874. 65., 199. sz.
55 *Berkó*: i. m. 102. o., HL Hfp. 16. doboz, 1874. 65. sz.

A békeállományon felüli legénységet, 10 mesterember kivételével, szabadságolják. A hadi lőszert beszolgáltatják, a felszerelést, fegyverzetet átvizsgálják, a használhatatlanok helyett újakat szereznek be, a megrongáltakat kijavítják és végül a mesterembereket is elbocsátják.[56]

A szórólöveg — mint harci eszköz — megjelenése után, a fegyver által nyújtott teljesítmény alapján, hamarosan felismerték harcászati alkalmazásának viszonylag szűkkörű lehetőségeit. Példának okáért a Gatling-rendszerű lövegekkel folytatott első amerikai lőpróbák során Baylor tábornok Dyer vezérőrnagyhoz írt, 1866. július 14-re keltezett levelében kiemelte, hogy ezen eszközök főként csak útszorosok, hidak, gázlók, sáncok védelmére használhatók.[57] Néhány évvel később az osztrák katonai folyóiratban is hasonló vélemények láttak napvilágot. A szórólövegeket egyenesen a legdefenzívebb fegyverek közé sorolták a szakírók, akik szintén csak különböző objektumok (sáncok, állások, helységek, szorosok stb.) védelmében vélték azokat jól hasznosíthatónak.[58]

Az 1870—71-es porosz-francia háború eseményei a gyakorlatban is bizonyították Európa államai számára a „mitrailleuse"-ök korlátozott használhatóságát; valószínűleg ez a hatás tükröződik vissza többek között a magyar nyelvű gyakorlati szabályzatban is, ahol az alábbiakat olvashatjuk: „... e löveget legczélszerűbben a védelmi harczban fogjuk alkalmazhatni, mely harczmódra továbbá hátrányos tulajdonságai is utalják, nevezetesen hogy súlya folytán nehezen mozog, hogy fogataival az ellenséges tűznek nagyon ki van téve, hogy irányzata s felállításának változtatása sok időt követel, s végre hogy az ágyútűz s egyes csatárok támadása ellen magában védtelen levén, minden alkalmazásnál a többi fegyverek támogatását igényli."[59] Egy József főherceg által aláírt dokumentum 1874 júliusából hasonlóan fogalmaz: „A szórlövegek ritkán önállólag és majd mindég a gyalogsági fegyver hatásának nagyobbítására — tehát csakis a gyalogságnál lesznek alkalmazandók. Ütegek gyanánt vagy ütegekkel szemben ezek soha nem lesznek alkalmazhatók kivéve erősített és födött állás makacs védelmére."[60]

A korabeli szabályzat összegzése szerint alkalmazásukra a gyalogcsapatok elő- és utóvédharcaiban, a felfejlődés, illetve a visszavonulás fedezésére; a derékhadnál sáncok, helységek, erdőkben torlaszok és főközlekedési utak, szorosok, völgyek, hidak, töltések védelmében kerülhet sor, ugyanakkor eredményesen támogathatják a lovasság és a tüzérség harcát is. Mintegy mellékesen megemlíti a szabályzat szövegírója: „Mindamellett előfordulhatnak esetek, melyekben a szórlövegek gyalog vagy lovas csapatokkal együttesen, támadásoknál is, a legjobb sikerrel alkalmaztatnak, nevezetesen meglepetéseknél s oldaltámadásoknál."[61]

Mindezek után tekintsük át röviden a magyar királyi honvédségnél bevezetett szórólövegek főbb alkotórészeit, technikai adottságait, kezelésük fő mozzanatait.

56 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 684—686. o.
57 *Wille:* i. m. 57. o.
58 SÖMZ 1871/1., 148—150. o.
59 Gyakorlati szabályzat, 1872. 33. o.
60 HL Hfp. 19. doboz,1874. 1330. sz.
61 Gyakorlati szabályzat, 1872. 33. o.

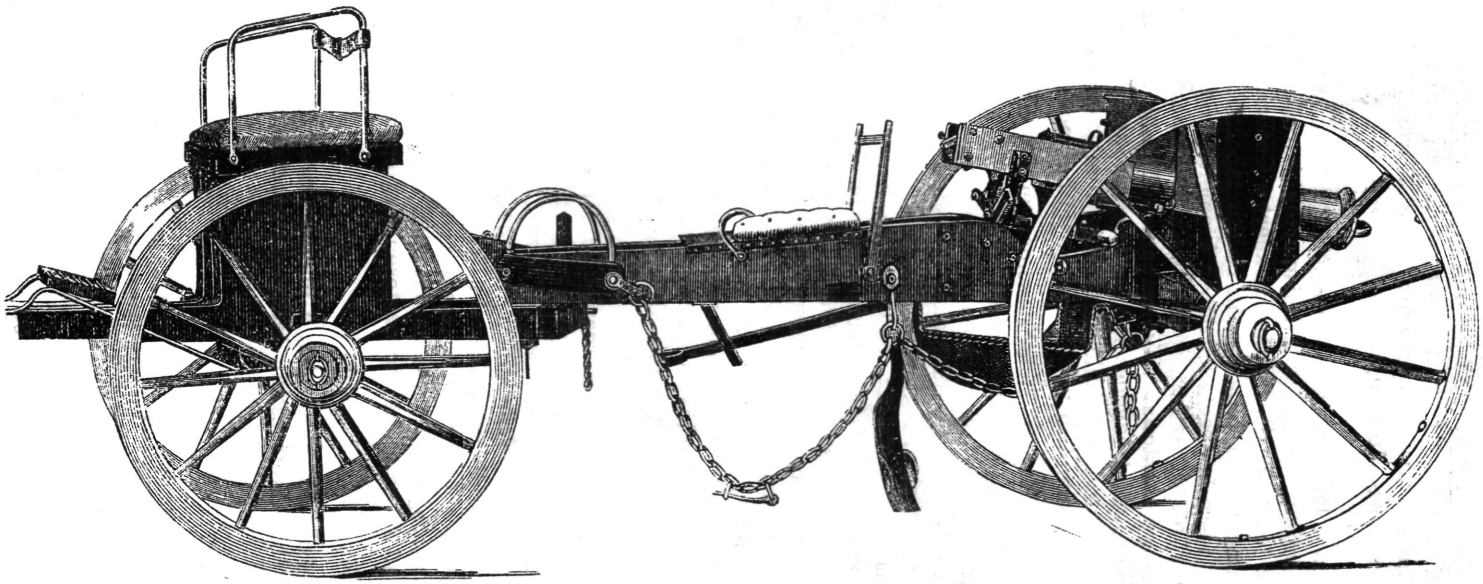

1. ábra. Montigny-szórólöveg menetkész állapotban.
(Bulyovszky Károly: Fegyvertan. Budapest, 1873., 260. o.)

A tábori használatra rendszeresített Montigny-rendszerű fegyver a következő fő részekből állt: a *csövezet*, a *lövegtalp*, a *mozdony* és a *lövegeszközök*. *(L. az 1. számú ábrát! 84. o.)* A csövezet fő alkotórésze a 37 puskacsőből álló ún. esőcsomag, vagy csőköteg volt, az irányzékkal. Az egyes csövek belszerkezete, a töltényűrt kivéve, megegyezett a Werndl-rendszerű gyalogsági puskáéval. Egyesített keresztmetszetük négyszöget alkotott, ezt pedig a külső felületet is képező acélhenger fogta körül, mint burkolat, erre szerelték rá az irányzékot. Az „elsütő művezet" a fegyver zár-, elsütő-, ürítőszerkezetét foglalta magában. A „szórkészülék" célja az volt, hogy sortűz leadásakor a csőcsomag egyidejűleg oldalmozgást végezzen, a célt szélességben pásztázza, a kilőtt lövedékek ne egy viszonylag kis területen csapódjanak be.

A *lövegtalp* „a szórlöveg járműszerű állványa", amely eredetileg a négyfontos tábori ágyúé volt; két 12 küllős vastengelyű kereken mozgott és két tengelyszekrény volt rajta. A csövezet összekapcsolását a lövegtalppal ún. vas csőcsapágy és egy iránycsavar biztosította. A tengelyszekrények azokat a töltőlemezeket fogadták be, amelyeket a „legrohamosabb gyorstűz" esetén, mint a leginkább kéznél lévő töltényeket tüzelték el. (A Montigny-löveg töltése négyszögletes, 37 töltényt befogadó acéllemez, az ún. töltőlemez segítségével történt. Munícióként a 11 mm-es Werndl-puska fekete lőporos töltényét használták, ami meghibásodásokhoz vezetett, mert sokszor beragadt a csőbe, elszakadt a hüvelye. Töltés közben a tüzelést értelemszerűen szüneteltetni kellett.) A tengelyszekrények — melyek 10—10 töltőlemezt fogadtak be — elülső, ellenség felé eső oldalát, valamint két felnyitható ajtószárnyát puskatűz ellen acéllemezekkel borították.

A *mozdony* „a lövegtalppal a szórólöveg szállításához egybekötendő jármű előrész" — a szabályzat megfogalmazása értelmében. Fő részei a mozdonyállvány, a két kerék és a mozdonyszekrény. Megegyezett az 1863 mintájú négyfontos tábori ágyú mozdonyával, a szekrény belső elrendezése azonban más volt. Ez utóbbi 4 töltőlemez-láda (egyenként 8 lemezzel) tárolására volt alkalmas, kívül fekete bádoggal vonták be, ajtaját hátrafelé is ki lehetett nyitni. Tetején 3 szórlövész elhelyezésére vánkossal és oldaltámasszal rendelkezett.

A *lövegeszközök* a harceszköz kezelésére, karbantartására, tisztítására, valamint szét- és összeszerelésére szolgáltak. A bőrrel bevont, vállszíjas és bádog vázzal elátott tarisznyában — amelyet középen két üregre osztottak — 4 töltőlemezt hordtak a „kezelér-szórlövészek". A hüvelyeszsák az ellőtt töltények fémhüvelyeinek befogadására, a vontatókötél a lövegtalp és a löveg mozdonyának összekötésére szolgált. A csövek torkolatait és töltényűreit az ún. torkolat-, illetve töltényűrfedő, az egész csövezetet a szurkos vászonból készült boríték védte a portól, bemocskolódástól. Ezenkívül még a feszítőfa, a hüvelyfogó, a tisztítóvessző, több csavarhúzó, egy vas- és egy fakalapács tartozott a lövegeszközökhöz.

A szórólöveg *lőszerkocsija (2. számú ábra 86. o.)* szintén a négyfontos lövegéhez hasonlított, a fegyver számára megállapított lőszermennyiség nagyobb részét szállították rajta egészen a tűzvonalig. A lőszerkocsi mozdonyból és kocsihátból állt. A kocsi mozdonya a szórlövegéhez hasonló szerkezettel bírt, szükség esetén fel lehetett cserélni a lövegével. Szekrényén ajtó helyett le-föl mozgatható födél volt. A kocsihát szekrényében 10 darab, puskatölténnyel málházott rakasz, 3 tarisznya, a hüvelyeszsák és 2 szerláda fért el. Úgyszintén

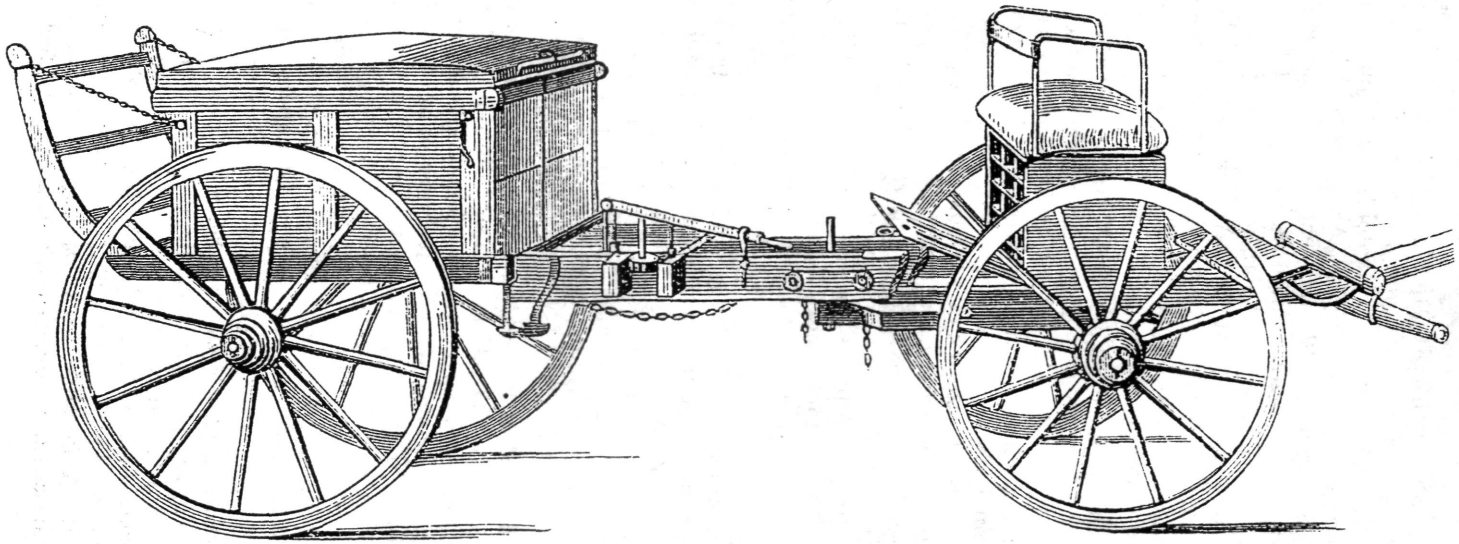

2. ábra. A Montigny-szórólöveg lőszerkocsija.
(Bulyovszky Károly: Fegyvertan. Budapest, 1873., 288. o.)

a kocsihátban helyezkedett el a málhakas — melyben a lovaknak tartottak takarmányt —, a pótkerék hordozására való keréktartó, az emelőrúd, a kilőtt töltőlemezek hüvelyeinek kinyomására rendszeresített kitaszító-készülék és egyéb apróságok.[62]

A „teljes hadi létszámra való lőszerelék" (vagy mai kifejezéssel élve a lőszerjavadalmazás) háború esetén szórólövegenként 16 678 töltény volt, ami az alábbi módon oszlott meg: a löveg mozdonyában kétszer 35 lemez, egyenként 37 tölténnyel, összesen 2590; a tengelyszekrényben kétszer 12 lemez, összesen 888; a lőszerkocsihát szekrényben 10 rakasz, egyenként 1320, összesen 13 200 tölténnyel. Az egész osztagra (4 szórólöveg) 66 712 „lövés" jutott. Ezen felül a lőszerkocsik tartalékként még 52 800 darab, 20 rakaszban málházott töltényt szállítottak, így az osztag teljes lőszerkészlete 119 512 darab — 3230 töltőlemez — volt.[63] Mivel mindig is nagy hangsúlyt helyezett a hadvezetés a legénység alapos kiképzésére a lövészetben, ezért az évente tartott céllövészetek, tábori lőgyakorlatok alkalmával minden csőre 40 töltőlemez, összességében a négy szórólövegre 5920 töltény jutott.[64]

Az évente tartott őszi csapatgyakorlatokra mindezen felül osztagonként még 3000 gyakorló (vak-) töltényt utaltak ki. A forgópisztoly használatának begyakorlására a legénység évente és fejenként 245 éles- valamint 12 gyakorló töltényt kapott.[65] A kilőtt töltények fémhüvelyeit összegyűjtötték, majd azokból kizárólag békehasználatra céllövő és gyakorló muníciót készítettek a pozsonyi lőszergyárban, valamint a Pesten, Kassán, Szegeden, Kolozsvárott, Vukováron felállított honvéd töltényújítási osztályok.

A lőszer pótlását a következő módon oldották meg: a lövegmozdony készletét a kocsimozdonyból, ez utóbbiét a két lőszerkocsi hátsó szekrényéből pótolták azok kiürültéig. A kiürült kocsik visszamentek a dandár lőszertelephez, ahol az osztag tartalék lőszerkocsijainak egyikéből pótolták szükségletüket, majd a tartalék lőszerkocsi a hadosztály, vagy hadtest lőszertelepéhez vonult, ahol újból megrakták.[66]

A Montigny-féle konstrukciónál kétféle tüzelési módot alkalmazhattak, az ún. tömött, vagy tömtüzet és a szórt tüzelést. Tömtűznél a zárszerkezet 37 ütőszege egyszerre csapott rá a csőbe töltött töltényekre, és ekkor a lövedékek a célt egymáshoz közel eső pontok által képezett körben találták el. Szórólövés esetén az elsütőszerkezet az egyes ütőszegeket egyenként, egymás után működtette. Ennek eredményeként a lövedékek a célban jobbról felülről-balra lefelé ív alakban csapódtak be. Ehhez természetesen hozzájárult a szórkészülék működése.[67]

A honvédségnél néhány Gatling-rendszerű szórólöveget is rendszerbe állítottak. Ezt a fegyvert revolverlövegnek is nevezhetnénk, forgópisztolyhoz hasonló működési elve miatt, hiszen csövei egymás után, felváltva tüzeltek. Fő al-

62 A fegyverre vonatkozó bővebb leírást lásd: Utasítás a Montigny-rendszerű ... 1871., valamint *Horváth János* cikkében, (*Haditechnika*, 1990/2.) ahol a Montigny-szórólöveg főbb adatai is szerepelnek. Ezek: csőköteg, zár- és töltőszerkezet tömege = 182 kg; a lövegtalp tömeget = 484,5 kg; lőszerkocsi üresen = 868 kg; lőszerkocsi feltöltve = 1562,2 kg; lövegmozdony üresen = 338,8 kg; lövegkerék átmérője = 134 cm; tengelytáv = 153 cm; csőköteg hossza = 1286,8 mm; cső hossza = 832,5 mm; töltőlemez tömege üresen = 1,3 kg; töltve tölténnyel = 2,54 kg.

63 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 682. o.; *Berkó*: i. m. 102. o.

64 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 682. o.; HL Hfp. 10. doboz, 1873. 1241. sz.

65 Harcászati és felszerelési szabályzat, 1872. 682—683. o.

66 Uo.

67 Utasítás a Montigny-rendszerű ... 1871. 35—36. o.

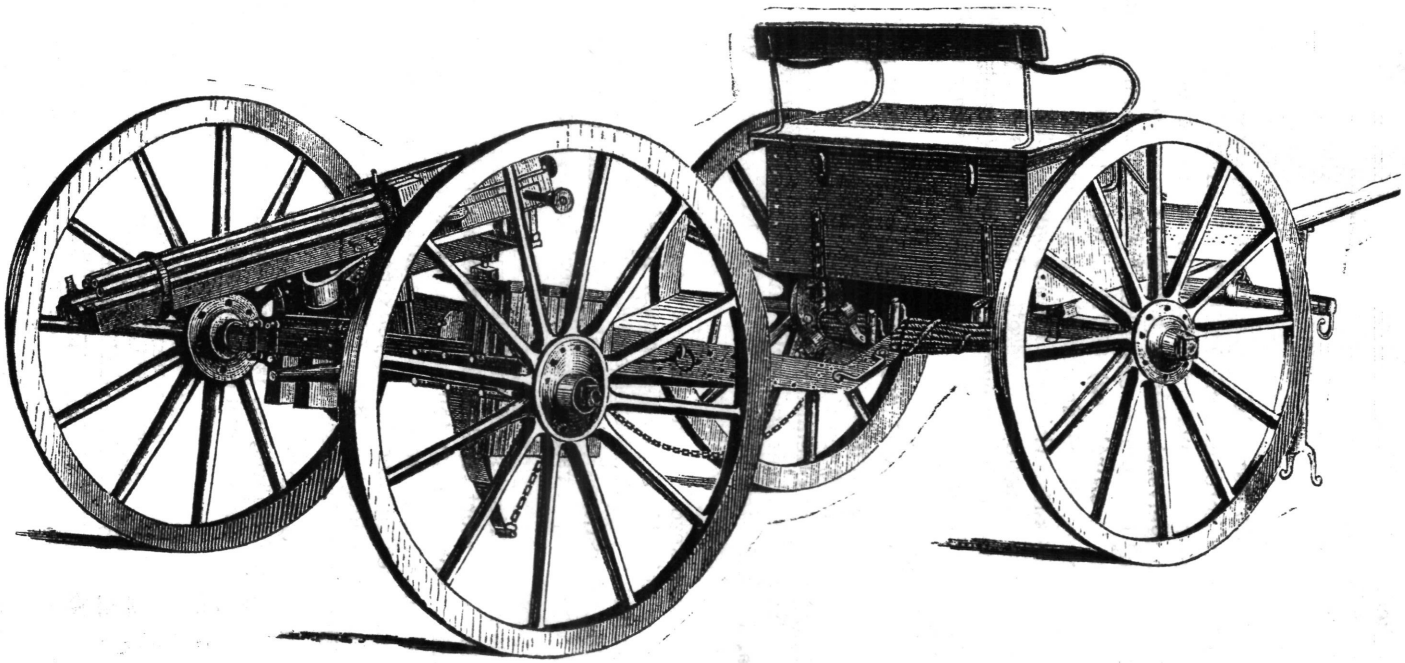

3. ábra. Gatling-rendszerű szórólöveg felkapcsolt mozdonnyal.
(Bulyovszky Károly: Fegyvertan. Budapest, 302. o.)

kotórészei és lőszerkocsija megegyeztek a Montigny-féle fegyverével. (Felépítésüket a *2. és a 3. számú ábrák 86. és 88. o.* mutatják.)

A *csőcsomag* a külfelületén henger alakúra esztergályozott 10 Werndl-rendszerű puskacsőből álló csövezetet, annak összefogására a csőcsomag-keretet, az „elcsattantási és mozgató művezet"-et, valamint a szórkészüléket foglalta magába. Az ún. forgattyú — kurbliszerű kar —szolgált az egész mechanizmus mozgatására. A fegyver töltése töltődob segítségével történt, melyből a töltényvezető tölcséren keresztül a muníció a töltényelosztóba, onnan pedig a csőbe került. A töltődob belül 20 ún. töltőszelencére volt osztva, ezek mindegyikében 20 töltény fért el.

A *lövegtalp* vasból készült, két 12 küllős kerékkel és két tengelyszekrénnyel. Ez utóbbiak egy-egy töltődobot fogadtak be, oldaluk bádogból, fedelük és fenekük fából készült.

Lövegmozdonyának szekrényét deszkákkal 9 fiókra osztották, nyolcba töltődobokat helyeztek, egybe pedig a különböző eszközöket, felszerelést. A szekrény oldalfala bádogból, a többi része fából volt, fedelét fémmel borították.

A rendszeresített *lövegeszközök* a következők voltak: kátrányvászonból készült csőcsomag-boríték, amit szennyeződések ellen húztak a csövezetre és a mozgató-elsütő szerkezetre; tisztítóvessző a furatok tisztítására; összetett csavarhúzó a fegyver szét- és összeszereléséhez; hüvelyfogó a beragadt hüvelyek eltávolítására; hüvelyzsák a hüvelytölcsérből kihulló fémhüvelyek összegyűjtésére.

A Gatling-szórólöveg lőszerjavadalmazása 10 töltődob, azaz 4000 töltény volt; munícióként a 11 mm-es 1867 M. Werndl-puskatöltényt használták.[68]

Ha a két rendszert összevetjük, szembeötlő különbségeket fedezhetük fel szerkezetükben és működésükben. A Montigny-szórólövegnél a következő kezelési műveleteket kellett végrehajtani: a zár nyitása, a töltőlemez behelyezése, a zár bezárása és az elsütés. E műveletsort az ún. zármeltyű mozgatásával vitték végbe és ha hárman végezték, a tüzelés gyorsasága percenként a 370—407 lövést is elérhette. A Gatling-féle fegyvernél, az előbbivel ellentétben, a működtetés a forgattyú tekerésének segítségével történt. A töltények adagolása a töltődobból, azok elosztása és bevezetése a töltényűrbe, a lövés folyamata, a kilőtt hüvelyek eltávolítása önműködően ment végbe. A gerendely — lényegében egy központi tengely, mely áttételen keresztül állt kapcsolatban a forgattyúval — fordulatát 10 lövés követte, mivel minden cső a legalsó helyzetbe kerülve tüzelt. A harceszköz tűzgyorsaságát percenkénti 400 lövés leadásáig növelhették kezelői.

A Gatling-rendszer előnyeit a másikéval szemben röviden így összegezhetjük: kezelése egyszerűbb volt, harc közben a kiszolgáló legénységnek kevesebbet kellett működnie; folyamatosan tüzelhetett töltés közben is; egyszerűbb, ugyanakkor pontosabban kivitelezett konstrukció volt, hiszen jóval kevesebb alkatrészből állt mint a Montigny-löveg; szerkezete kevesebb alkalmat adott a meghibásodásra például a töltények betöltésénél; találati biztonsága és tűzhatása tekintetében is megelőzte a belga rendszerű fegyvert, ami valószínűleg erősebb

68 *Bulyovszky:* i. m. 303—324. o. A Gatling-szórólöveg főbb adatait a *Haditechnika* 1990/2. számában az említett *Horváth*-cikk közli. Ezek: Működő részek, cső és zárrendszer tömege = 227,4 kg; lövegtalp tömege =193,8 kg; a cső hossza = 837 mm; űrmérete =11 mm.

csőszerkezetében rejlett, ezenkívül szórása bármely távolságra nagyobb volt. (L. a *3. sz. táblázatot!)*

3. számú táblázat

Gatling- és Montigny-szórólöveggel végzett összehasonlító lőkísérlet eredményei (Idő: 1 perc)[69]

Lövések száma: Gatling: 300
Montigny: 407

Találatok száma	300	600	900	1200	lépés távolságban
Gatling:	300	300	270	168	
Montigny:	407	400	370	220	

Találati biztonság	300	600	900	1200	lépés távolságban
Gatling:	100%	100%	90%	56%	
Montigny:	100%	98%	90%	50%	

A Montigny-rendszer előnyei az alábbiakban álltak: a harcba egyszerre több tölténnyel (összesen 16 678 darab) vonult fel, míg a Gatling lőszerjavadalmazása csupán 4000 darab volt, további szükségletét a tartalékból kellett fedezni; tűzgyorsaság szempontjából fölébe kerekedett a másik lövegnek, mivel kb. 400 lövést adhatott le 1 perc alatt.

A Gatling rúdirányzékát 100—1200, a Montigny lépcsős keretirányzékát 200—1600 lépés távolságra lehetett állítani; hatásos lőtávolságuk 1200 lépés — a Werndl gyalogsági puskáé kb. 800 lépés — volt, a belga rendszernél azonban pótirányzék segítségével 1800—2000 lépés távolságig lehetséges volt növelni azt, ahol is a lövedékek még elég átütő erővel rendelkeztek, hogy embert és állatot egyaránt harcképtelenné tegyenek.[70]

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia vezetői nem a legmegfelelőbb döntést hozták, amikor a birodalom, illetve a honvédség csapatainak szórólövegekkel való felfegyverzése kérdésében a Montigny- rendszer bevezetésére voksoltak. A fentebb felsorolt előnyöket mérlegelve Európában több állam döntött a Gatling-féle fegyver rendszeresítése mellett, így Anglia, Olaszország, Törökország. Valószínűleg a valamivel nagyobb lőgyorsaság miatt esett a Monarchia katonai szakértőinek választása a Montigny-szórólövegre.

Montigny fegyverét 7 ember szolgálta ki, ezek közül kettő állandóan a lövegnél maradt (kezelők), hárman a muníció hordásával foglalatoskodtak. A lőszerhordók tarisznyájukba 4—4 töltőlemezt raktak fejenként, és a szórlövegnél olyan ütemben váltották egymást, hogy amint az éppen töltő katona utolsó lemezét is kilőtték s azokat tarisznyájába rejtette, a másik lőszerszállító már mögötte állt és felváltotta a töltésben. Szükség esetén a lőszerutánpótlást futó-

69 *Bulyovszky:* i. m. 328. o.; *Haditechnika,* 1990/2., 47. o.
70 *Bulyovszky:* i. m. 325—330. o.; SÜMZ 1871/2., 180., 1872/3. 87. o.; *Haditechnika,* 1990/2., *Horváth*-cikk.

lépésben is végezhették. Az elhasznált muníciót eleinte a lőszerkocsiból, azután a löveg mozdonyából pótolták és csak kivételes esetekben, illetve gyorstűznél lehetett a szórólöveg tengelyszekrényének tartalmát is igénybe venni. Két honvéd folyamatosan a lőszerkocsinál tartózkodott, ahol a töltőlemezek töltögetésével foglalatoskodtak, valamint a már kilőtt lemezekből kellett kitaszítaniuk a hüvelyeket az e célra rendszeresített eszközzel. A lövegnél lévők egyike altiszti rendfokozattal bírt és a fegyver irányzását végezte. Ő vezette és ellenőrizte a többiek ténykedését. A „kezeléreknek" természetesen a lövegnél előforduló összes, illetve minden egyéb műveletet tudniuk kellett végezni; már csak azért is, mert a harcképtelenné vált, vagy elesett lövegkezelőket a lőszerhordozókkal kellett pótolni, s ha az ő helyettesítésük nem volt lehetséges, akkor a fegyver működtetését a megmaradt legénységnek kellett végrehajtania. Szállítás és felvonulás közben a löveg, valamint a lőszerkocsi mozdonyán három-három honvéd ült, a hetedik szórlövész — az altiszt — pedig lóháton vonult ki.[71]

A Gatling-szórólöveg kezelését és kiszolgálását csupán 5 fő végezte. Ketten mindig a lövegnél maradtak, egy honvéd a töltődobok hordozásával foglalkozott, két szórlövész pedig a lőszerkocsinál állandóan a dobokat töltögette. A löveg mozdonyán három, a lőszerkocsién két katonát szállítottak. Az elesettek pótlása hasonlóképpen történt, mint a Montigny-rendszernél.[72]

A szórólövegosztagoknál alkalmazott *tűznemek* az alábbiak voltak: *osztagtűz,* amikor az osztag harcszerűen egymás mellé felállt lövegei az egyik tisztes parancsára jobbról-balra, vagy éppen ellenkező irányban haladva, egymás után tüzeltek. Ezt 800—1200 lépés távolságra alkalmazták álló, vagy mérsékelt mozgásban lévő ellenséges csapatokkal szemben. Ilyenkor általában nem használták a szórkészüléket.

Gyorstűz: csak kivételes esetekben alkalmazták, például ha támadás közben az ellenséghez közel férkőzve meglephették azt; az osztag hirtelen arcból, vagy oldalirányból történő megtámadása esetén; visszavert támadás után, üldözésképpen 500 lépés távolságig. Ilyenkor minden szórlöveggel akkor lőttek kisebb távolságra és nagyobb szórást használva, amikor éppen tűzkész állapotban volt.

Sortűz esetében az osztagparancsnok vezényszavára az összes fegyver egyszerre tüzelt. Főként zárt tömegben, szemből támadó ellenséges csapatok pusztítására alkalmazták, a legnagyobb szórás és mérsékelt tűzgyorsaság mellett. 400—500 lépés távolságról nyitottak tüzet, legpusztítóbb hatását 300 lépésnyire érte el.[73] (Az alkalmazást e helyütt természetesen csak valódi háborús körülmények között és ellenség ellenében kell érteni, hiszen a honvéd szórlövészek alakulataik fennállásának ideje alatt csupán a gyakorlótéren próbálták ki fegyvereik erejét.)

Az osztag — amely 45 lépés szélességű arcvonalat foglalt el — két ún. félosztagra oszlott, két löveggel és a fogataival. Tüzelőállást foglalva a két félosztag egymás mellé állt fel, egy-egy szórlöveg közötti távolság 6 lépés volt. Mindig tartalékot kellett elkülöníteni, amely a 4 lőszerkocsit, 1 altisztet, 8 szórlövészt, a tartalékosokat, valamint a tiszti lovakat tartó legényeket fogta egybe.

71 A magyar királyi honvédség szórólövegeire vonatkozó oktatási szabályzat tervezete. Pest, 1871. 2—48. o.
72 Uo. 51—58. o.
73 Gyakorlati szabályzat, 1872. 25—30. o.

A gyakorlati szabályzat a szórólövegek felállítását sáncok vagy terepdomborulatok mögött javasolta, ahol nem voltak kitéve az ellenséges ágyúk hatásának. Kiemelte, hogy mindig gondoskodni kell a visszavonulás útjának biztosításáról.[74] A szórólövegek mozdonyait, fogatait, a lőszerkocsikat 200—300 lépésnyire hátrébb, nagy térközökkel, az ellenség tüzétől védve, mélyedésekbe, vagy terepтárgyak mögé kellett állítani. Az osztag előre-, illetve visszavonulásakor értelemszerűen követték azt.

A tüzelés megkezdése előtt a tűz vezetésére, a kezelés, a lőszerutánpótlás felügyeletére az osztag parancsnokának egy-egy félosztagparancsnokot kellett kijelölnie, akik veszteség esetén maguk is segítettek a fentebb felsorolt műveletek végzésében. A szabályzat rendelkezése értelmében az osztag parancsnokának olyan helyen kellett állnia, ahonnan belátta az előtte fekvő terepet, lövegeit és azok tűzhatását állandóan szemmel kísérhette, intézkedéseit megtehette. A tűzparancs kiadása előtt több feladat hárult rá, nevezetesen a cél kijelölése, megbecsülni annak távolságát, meghatározni a szórás nagyságát és a tüzelés nemét. Az első lövéseket azután szórás nélkül, a távbecslés helyességének ellenőrzése céljából tették. A szórólövegosztagot általában szóban kiadott parancsokkal, vagy megállapított kardjelekkel irányította parancsnoka; más fegyvernemekhez való beosztás esetén és kiképzés közben trombitajelekkel is vezényelhető volt.

A szórólövegek elvben a gyalogságot, lovasságot bárhová követhették, de ezt befolyásolták a domborzati adottságok, valamint az igáslovak kitartóképessége. Mozdulataik nagyon kötve voltak a terep minőségéhez; az árkokat, lejtőket, mocsarakat és egyéb akadályokat mindig lépésben haladva és oszlopba fejlődve „nagy körültekintéssel" kellett leküzdeniük, úgy, hogy a félosztagparancsnokok és a tisztesek az osztag előtt lovagoltak.[75]

A szórólöveg-alakulat különböző menetütemben (lépésben, ügetésben, vágtában) mozgott, de ügetésnél gyorsabbban — tekintettel a löveg nagy súlyára — csak kivételes esetekben és rövid távon, például felfejlődéseknél, ellenséges tűz hatása alatt. Rendes körülmények között a meneteket és az általános harcászati mozdulatokat (kanyarodás, nyitódás-zárkózás stb.) lépésben hajtotta végre az osztag.

Egy osztagot menetoszloppá és félosztagoszloppá lehetett alakítani. Az első esetben az egyes járművek 5, a másodikban 10 lépésnyire haladtak egymás után. Lőszerkocsijaik is ilyen távolságra követték a szórólövegeket. Menetoszlopot csak menetek közben, szűk közlekedési útvonalak — szorosok, gázlók, hidak — leküzdésekor alkalmaztak. Félosztagoszlopot, mint hadi alakzatot akkor alakítottak, ha az osztag vonalba történő felfejlődése és úgy végrehajtott menete tér hiányában, vagy átszegdelt terep miatt nem volt megvalósítható.[76]

Néhány év alatt igazolódni látszott, hogy a szórólövegek fenntartására béke-időben fordított költség nincs arányban egy jövőbeli háborús konfliktusban az alkalmazásuktól várható eredménnyel. Valószínűsíthető, hogy a porosz-francia háború konkrét harctéri tapasztalatait is figyelembe véve határozták el legfelsőbb szinten a honvédség szórólöveg-osztályainak felszámolását. Kilátásba

74 Uo. 33—34. o.
75 Uo. 38—40. o.
76 Uo. 11—21. o.

helyezték viszont alkalmazásukat helyi védelmi eszközök gyanánt. Megszüntetésük hivatalos indoklása így hangzott: szórólövész szolgálatra már elegendő honvédet képeztek ki, az alakulatok további fenntartása tehát felesleges.[77]

Ferenc József császár és király 1875. augusztus 15-én Laxenburgban kelt parancsával rendelte el a szórólövegosztályok feloszlatását. Egy 1875. szeptember 11-i honvédelmi miniszteri utasítás értelmében leszerelésüket a kerületi parancsnokságoknak október hó végéig kellett végrehajtaniuk. Ez az alábbi módon ment végbe: az osztályok tényleges állományában lévő tisztek közül egy főhadnagyot osztottak be azokhoz a gyalogzászlóaljakhoz, amelyek állomáshelyén addig a szórólövész-osztályok tartózkodtak. Ezt a tisztet létszámfelettiként tartották nyilván és a zászlóaljnál teljesítendő szolgálatán kívül megbízták a felszámolás után az osztály iratainak, lövegeinek, járműveinek, valamint egyéb felszerelésének elhelyezésével és karbantartásával, természetesen a gyalogsági alakulatok parancsnokának felügyelete mellett.

Rajta kívül az osztály többi tényleges és szabadságolt állományú tisztjét a gyalogsághoz, illetve lovassághoz — eredeti fegyvernemükhöz — osztották be. Ők esetlegesen egy saját tulajdonukat képező hátasló után kárpótlási igénnyel léphettek fel.

A legénységet eredeti zászlóaljukhoz helyezték vissza és még abban az évben, legkésőbb október végéig, szabadságolták. Mivel korábban az osztályok legénységének egyes korosztályai nem részesültek a nyolcheti újoncképzésben, ezért e honvédek áthelyezési okmányain feltüntették azt és a rendes évi fegyvergyakorlatok alkalmával az oktatást utólag pótolták. A pótdíjas altiszteket a kerületi parancsnokság a szükségletnek megfelelően osztotta be a csapatokhoz, ott 1875 végéig létszámon felüliekként szerepeltek. Az áthelyezett, a szórólöveg-alakulatoknál kiképzett legénységről az egységeknél névszerinti jegyzéket vezettek.

Az osztályok kereténél található hátas- és hámoslovak közül a „paripának alkalmasakat" a kerületben állomásozó lovassághoz 1875 októberében helyezték át. Ezeket az állatokat november végéig az illető lovasszázadoknál „szám fölöttiként" tartották nyilván, mivel csak a december 1-jével összeállított pótlovazási keretbe számítottak bele. A keret többi lovát a kincstár javára október hó folyamán elárverezték, a vállalkozóknál lévő hátas- és hámoslovak pedig azon lovasosztály állományába kerültek át, amelyek kiegészítő területén a vállalkozók laktak.

Az osztály lövegeit, járműveit, gazdasági irományait, pénzkészletét, ruházati és egyéb felszerelését az állomáshelyén lévő zászlóalj-kezelőbizottság vette át leltárilag és a továbbiakban a külön beosztott tiszt gondozására bízta. Végül az osztályok legénységi, iroda-, raktárépületeinek, istállóinak, felszerelésének értékesítésére, hasznosítására a parancsnokságok javaslatot terjesztettek fel a minisztériumba.[78]

Az alakulatok feloszlása után először az összes szórólöveget Aradon gyűjtötték össze, majd innen Lugosra végül Budapestre, a Ludovika Akadémiára kerültek, ahonnan később a honvéd központi fegyvertárba szállították át a fegyvereket. Az annak idején beszerzésükre és fenntartásukra fordított tetemes költség, ami kizárólag a magyar kincstárat terhelte, feleslegesen kiadott összegnek

77 *Berkó:* i. m. 102—103. o.; *Szurmay:* i. m. 64. o.
78 HL Hfp. 24. doboz, 1875. 2041. sz.

bizonyult. A honvédség „harmadik fegyverneme", háromévi fennállás után, megszűnt létezni.[79]

A fennmaradt iratanyag bizonysága szerint a szórólövegek nem tűntek el véglegesen a honvédség fegyvertárából, sőt még felhasználásukat is tervbe vették a későbbiekben. Néhányat 1890-ig megerődített helyeken, várakban állítottak fel, majd géppuskákkal váltották fel mindkét típust.[80]

1878-ban, elsősorban Andrássy Gyula gróf, közös külügyminiszter erőteljes fellépésének következtében, a Balkánon folyó orosz-török háborúba való beavatkozás lehetősége merült fel, Törökország oldalán. Ennek kapcsán a kolozsvári VI. honvédkerület parancsnoksága mozgósítás esetén összeállítandó szórólövegosztagokról tett jelentést a honvéd főparancsnokságnak. Egy esetleges orosz támadás elhárítására tett intézkedések részeként, a nagyszebeni hadparancsnokságnak 12 szórólöveget kívántak rendelkezésére bocsátani. Felhasználásukat, párosával beosztva, a vöröstoronyi-, törcsvári-, tömösi-, opánci-, ojtozi- és gyimesi-szoros védelmében tervezték.[81]

1887-ben a bolgár uralkodóválasztás miatt alakult ki konfliktus az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország között. Orosz részről a szász Koburg Ferdinándot az osztrákok emberének tekintették és személyében saját terveik keresztezését látták. Diplomáciai eszközök igénybe vétele helyett Galicia határán csapatösszevonásokat hajtottak végre. Magyar részről, mint néhány évvel korábban, ismét az Oroszország elleni háborút sürgették. Ebben a helyzetben — az ugyanebben az évben megfogalmazott rendelkezés szerint — a honvédség Montigny-rendszerű szórólövegeit a közös hadsereg vezetőségének alárendelve alkalmazták volna. A szegedi, illetve kassai székhelyű II. és III. honvédkerületbeli csaptoknál az 1887-es évben szórólövegek kezeléséhez értő honvédeket tartottak vissza, akik a császári és királyi tábori, illetve vártüzérség tartalékába tartoztak. Mozgósítás esetén őket —hasonlóan a többi „különleges" fegyvernem állományában szereplő legénységhez — a közös hadsereg tüzérségéhez és intézeteihez kellett, hogy berendeljék.[82]

Képletesen szólva a honvédség szórólövegeinek csillaga rövid tündöklés után leáldozott, az új sorozatlövő fegyver, a géppuska megjelenésével véglegesen háttérbe szorultak. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében már 1888 folyamán bevezették a Maxim-rendszerű gépfegyvert, a magyar királyi honvédségnél pedig 1908-ban állították fel a géppuskás osztagokat. E harceszköz azonban már egy új fejezetet nyitott a honvéd alakulatok történetében.

79 *Berkó:* i. m. 103. o.; *Papp Mihály:* i. m. 140. o.
80 *Haditechnika,* 1990/2., *Horváth*-cikk.
81 HL Hfp. 49. doboz, 1878. 780. sz.
82 HL Hfp. 175. doboz, 1887. 707. sz.

Tibor Balla

THE MITRAILLEUSE-UNITS OF THE ROYAL HUNGARIAN HONVÉD ARMY

Summary

The Royal Hungarian Honvéd Army was organized in 1868 and the mitrailleuse-units, introduced, in 1872, served as substitutes for artillery.

The author surveys the history of the development of this weapon together with its war use and refers to the limits of its applicability, too.

The study treats the problems concerning the organization of the mitrailleuse-units within the Royal Hungarian Honvéd Army; their structure and dislocation; the training of the officers and the rank and file, their equipment, and recites the construction and technical data of the introduced weapon. Finally the author shows the motives of the liquidation of the mitrailleuse-units in the Royal Hungarian Honvéd Army and the possibilites of their later use.

Tibor Balla

L'HISTOIRE DES UNITÉS DE MITRAILLEUSES DU HONVED ROYAL HONGROIS

Résumé

Les mitrailleuses utilisées systématiquement à partir de 1872 à l'intérieur du Honved Royal Hongrois, formé en 1868, servaient à remplacer l'artillerie qui manquait.

L'auteur donne un résumé sur l'histoire de l'évolution de cette arme, sur son emploi de guerre, mais il montre également les limites de son applicabilité.

L'auteur présente les problèmes qui se sont posés en relation avec l'organisation des unités formées au Honved, il présente leur composition, leur position territoriale, la formation et l'armement des officiers et de la troupe, le système et les données techniques des mitrailleuses mises en système. Finalement, l'auteur fiat mention des causes de la suppression de ces unités et des méthodes de l'applicabilité ultérieure des mitrailleuses.

Tibor Balla

DIE GESCHICHTE DER MITRAILLEUSEN-VERBÄNDE DER KÖNIGLICH UNGARISCHEN HONVÉDARMEE

Resümee

In der 1868 zustandegekommenen Königlich Ungarischen Honvéd-armee wurde die fehlende Artillerie durch die 1872 eingeführten Mitrailleusen-Verbände ersetzt.

In vorliegendem Aufsatz gibt der Autor einen Überblick über die Entwicklungsgeschichte dieser Waffe, ihre Anwendung im Krieg, weist aber zugleich auch auf die Beschränktheit ihrer Verwendbarkeit hin.

Der Autor behandelt die Problematik der Organisierung der Verbände innerhalb der Honvédarmee, ihre orgonisatorische Gliederung, die Dislokation, die Ausbildung und Ausrüstung der Offiziere und der Mannschaft, die Struktur sowie die technische Beschaffenheit der systematisch aufgestellten Mitrailleusen. Schließlich geht er auf die Ursachen der Auflösung der Verbände und die Möglichkeiten der späteren Verwendung der Mitrailleusen ein.

Тибор Балла

ИСТОРИЯ ФУГАСНЫХ ЧАСТЕЙ ВЕНГЕРСКОЙ КОРОЛЕВСКОЙ АРМИИ

Резюме

Фугасные снаряды, принятые на вооружение в 1872 году в Венгерской Королевской Армии, сформированной в 1868 году, были призваны восполнить недостающую артиллерию.

Автор статьи даёт обзор истории совершенствования оружия и его военного применения, одновременно указывая на барьеры его использования.

Автор показывает проблемы, возникшие в связи с формированием фугасных отрядов в армии, характеризуя при этом их штатно-организационное членение, территориальное размещение, подготовку офицерского и рядового состава, их снаряжение, а также конструкцию и технические данные фугасных снарядов, принятых на вооружение. В заключение статьи автор упоминает о причинах упразднения этих отрядов и об изменениях, происшедших в дальнейшем применении фугасов.

KÖZLEMÉNYEK

ILEANA CĂZAN

A TÖRÖK-MAGYAR BÉKETÁRGYALÁSOK ÉS AZ 1468. ÉVI FEGYVERSZÜNET KÖZÉP- ÉS DÉLKELET-EURÓPAI POLITIKAI ÖSSZEFÜGGÉSEI

Corvin Mátyás alakja, III. Frigyes német császárné mellett, meghatározó volt Közép- és Délkelet-Európa történetében a XV. század második felében, nagy mértékben befolyásolva a kor nemzetközi kapcsolatait. Mátyás uralmának ereje a magyar állam határain messze túl is hatott és összekapcsolódott a délkelet- és közép-európai politikai erőkkel Itáliáig és a Német Birodalomig, emellett kapcsolatokat ápolt jóval tovább is, Moszkvával, Grúziával, a Krími Kánsággal és Perzsiával.

A nagy király uralkodása olyan pillanatban kezdődött, amikor Magyarországot hatalmas szomszédok fenyegették, amelyek a korona, sőt az egész királyság megszerzésére törekedtek. A Nándorfehérvár ostromát visszaverő Hunyadi János dicsőséges napjai után II. Mohamed szultán újra támadásba lendült a Balkánon, ezúttal több sikerrel. 1458 és 1460 között meghódította Dél-Moreát. 1461-ben elesett Trapezunt és az utolsó bizánci császár tragikus módon fejezte be életét Konstantinápolyban.[1] A következő évben Bosznia és Hercegovina végleg elveszítette függetlenségét, utolsó királyukat megölték, a szultán pedig Horvátország és Szlavónia felé indult.[2] Ugyanakkor a szemben lévő határnál a Habsburgok is eltervezték politikai cselekvésük irányait: Európa középső területeit a jövendő Ausztriai Ház, az első európai császári dinasztia politikai és gazdasági magjává kívánták tenni. A tervezett politikai rendszerben Magyarország nélkülözhetetlen pillérré vált, ezt a tényt III. Frigyes császár is jól tudta, aki egyébként 1464-ig jogtalanul magánál tartotta a magyar koronát,[3] s igen rövid időre még a magyar trónra is megválasztották.

Ilyen körülmények között lehetetlen volt, hogy Magyarország harcot folytasson Szent István, vagy Nagy Lajos koronája tartományainak visszahódításáért, hiszen 1462—1464 körül arra kényszerült, hogy fenntartsa a viszonylagos erőegyensúlyt a Török Birodalom felé eső határon. Ezért lemondott Dalmácia visszaszerzéséről — amelyet Velence 1411-ben foglalt el —, így közeledve katonai szövetség kötése céljából régi ellenfeléhez, melyet szintén fenyegetett a törökök terjeszkedése és ennek velejárója, az égei-tengeri, sőt a „nella Terra ferme" birtokok elvesztése. 1463-ban a legfőbb fenyegető veszély közelebb hozta egymáshoz a két hatalmat, egyelőre megszüntetve minden korábbi ellen-

1 *G. Brătianu:* Marea Neagră. II. k. Bukarest, 1988. 278—279. o.
2 *D. Varga:* Hungary in Greatness and Decline. Budapest, 1982. 97. o.
3 Igen gazdag a történeti irodalom a Szent István koronájának visszaadásával kapcsolatos, Corvin Mátyás király és III. Frigyes császár közötti konfliktusra vonatkozóan. Csak egyet említünk a legújabb elemzések közül, amely új megvilágításba helyezi a két uralkodó közötti konfliktust, nevezetesen: *K. Nehring:* Mathias Corvinus, Kaiser Friderich III und das Reich. München, 1975. 85. o. és kk.

ségeskedést. Velence, a pápaságtól támogatva — amely minden eredmény nélkül törökellenes keresztes hadjáratot hirdetett —, hosszú és költséges harcra készült (1463—1479). 1463. szeptember 12-én Pétervároadon írták alá azt a szerződést, amelyben Velence kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy a török elleni harcban 14 gályával és jelentős szárazföldi erőkkel vesz részt.[4] Magyarország pedig villámháborút indított Bosznia északi részén, megtámadva és meghódítva a török erődök kulcspontját, Jajcát, 30 egyéb erősséggel együtt. Ám Mátyás offenzívája egy év múlva megállt és Zvornik ostromáról lemondott. A döntő hadművelet megindításától egyébként a király és a szultán egyformán vonakodott, mindkettőnek az volt a meggyőződése, hogy nincs elegendő erő a birtokában az ellenség végleges megsemmisítéséhez.[5] A következő évek folyamán azonban a Balkánon a Török Birodalom hátrányára változott a helyzet a Szkander bég által vezetett albánok ellenállása következtében, akik Kruja erősségének negyedik ostromát is visszaverték (1466—1467). A legendás albán hős halála után Velence vállalta át az említett erőd ellenőrzését, más erődítményekével együtt. Ebben a háborúban a törökök szándéka az volt, hogy lehetetlenné tegyék a Velencei Köztársaság uralmát az Égei-tengeren, s e cél érdekében minden rendelkezésükre álló erőt összpontosítottak. Ezen kívül az 1467-es év a kisázsiai Karamania emírjével folytatott ellenségeskedések kezdetének éve is; ez a konfliktus később majd kiszélesedik egy új politikai erőnek, Uzun Haszán türkmén emírnek, Transoxiánia és Perzsia meghódítójának bekapcsolódásával.[6]

Mindezen okból II. Mohamed szultán nem kívánta és nem tudta folytatni a harcot a Dunánál Magyarország ellen. Mátyás király pedig 1467—1468-ban, kihasználva Csehország problémájának II. Pál pápa által történt újraélesztését — a pápa 1466-ban kiátkozta Podjebrád Györgyöt, mint „eretneket, esküszegőt és szentségtörések végrehajtóját"[7] —, hozzákezdett egy nagyratörő terv megvalósításához; ennek lényege egy „dunai királyság" létrehozása volt, amely gazdasági szempontból egymást kiegészítő királyságokat és tartományokat foglalt volna egységes gazdasági és politikai rendszerbe: Magyarországot, Csehországot (Sziléziával és Morvaországgal együtt) és később Ausztriát.[8]

Egy ilyen nagyszabású politikai akció nyilvánvalóan nem lett volna megvalósítható, ha Corvin Mátyás nem biztosította volna magát a balkáni fronton. 1468-ban így késztetnek új közös politikai érdekek két szemben álló államot az ellenségeskedés felfüggesztésére, hogy a harcot más irányban folytathassák.

A következőkben olyan érveket próbálunk meg bemutatni, amelyek azt támasztják alá, hogy 1468-ban Mátyás és a Török Birodalom fegyverszüneti megállapodást kötött. Mint feltételezésről, néhány helyen futólag említést tesznek erről a „békéről", azonban az elengedhetetlen tudományos dokumentáció nélkül. Az a meggyőződésünk, hogy létezett egy ilyen titkos megállapodás, egyrészt az egykorú dokumentumok tanúságán, másrészt a történelmi események logikáján alapul. A források beható tanulmányozása alátámasztja azt a feltételezést, hogy létezett egy titkos fegyverszünet, amelyet a Török Birodalom

4 *Ch. de Coeckelberghe de Dutzele:* Histoire de l'Empire d'Autriche depuis les temps les plus reculés. Vienne, 1847—1851. IV. k. 200. o.
5 *L. Elekes:* La politica estera di Re Matia e gli stati italiani nello secondo mota del secolo XV. In: Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento. Budapest, 1975. 249. o.
6 *G. Brătianu:* i. m. 285. o.
7 *R. Kralik:* Histoire de Vienne depuis l'Empire Romain jusqu'à nos jours. Paris, 1932. 127—129. o.
8 *Fr. Eckhardt:* Histoire de la Hongrie. Paris. 1932. 47. o.

és a Magyar Királyság 1468-ban kötött egymással. A béke, vagy az ellenségeskedés felfüggesztése a déli határnál lehetővé tette volna Magyarország számára, hogy minden erejét Közép-Európa irányába összpontosítsa, ez szükséges feltétel volt a „dunai birodalom" megálmodott tervének megvalósításához, melynek első fázisát a cseh korona megszerzése jelenthette.[9] Számos jel utal a megkezdett tárgyalásokra és a fegyverszünet megkötésére, de ezeket eddig nem vizsgálták meg figyelmesen.

Az események szemtanúi, Velence és Milánó követei, figyelemmel kísérték a Portával való tárgyalások alakulását és hetente tájékoztattak azokról. 1468 januárjában Gerardus de Collis milánói követ azt írta Velencéről, hogy a török hírvivő látogatása Nagyváradon[10] csak álhír volt, amit azért terjesztettek, hogy a pápát Itáliában a béke aláírására ösztönözzék (1467 óta Velence ismét hadiállapotban volt — 1468 májusáig — Milánóval, Nápollyal és Firenzével).[11] Ugyanabban a hónapban a realistább és érzékenyebb Velence világos választ kért Mátyás követeitől arra a kérdésre, hogy a király felbontotta-e a régi szövetségi szerződéseket más, újakért (ide értve az Aragóniai Ferdinánddal, Nápoly királyával kötöttet is).[12] Ugyanakkor az itáliai harcok miatt Velence hajlandóságot mutatott arra, hogy békét kössön a törökökkel Corvin Mátyás király közvetítésével.

1468 februárjában ugyanez a Gerardus de Collis két részletes jelentést küldött Milánóba.[13] Galeazo Maria Sforza herceget közvetlenül érintette a velencei katonai helyzet, mert az — mint az imént említettük — hadiállapotban állt Milánóval, Nápollyal és Firenzével: egy, a törökökkel való békekötés jelentős velencei égei-tengeri és albániai haderőt tett volna szabaddá. A két jelentés részletesen bemutatja a Balkánon és a Dunánál kialakult politikai helyzetet. Gerardus de Collis úgy vélte, hogy belső nehézségek, az erdélyi szász városok és a székelyek lázadása miatt Mátyás király nem tudta tovább folytatni a harcot a törökök ellen, a béke a „levegőben lóg". Állítólag már egy török követ is megjelent volna Szendrő erődjének parancsnoka részéről — ez a Nárdorfehérvár közelében lévő stratégiai pont török uralom alatt állt —, hogy fegyverszünetet kössön („et quello Ambassatore del Capitanio del Smedreo chera venuto per far treuga solum con queli de Belgrado")[14] s még az általános béke megkötésére is kísérletet tett. A milánói kiküldött azonban úgy ítélte meg, hogy a török próbálkozások egyelőre nem járnak sikerrel. Gerardus de Collis továbbra is pontos információkat közvetített a moreai és az albániai katonai és politikai helyzetről, ahol Szkander bég halála után a velenceiek néhány fontos stratégiai pontot szereztek (Kruja, Szkutari). Uzun Haszán, „ynimico del Turcho" Trapezuntnál való beavatkozását is említi: ezt a várost mint az utolsó bizánci császár örököse követelte (Despinát vette feleségül, Kalo Ioannesnek, Komnénosz Dávid fivérének és elődjének leányát).[15]

Egyre több a béketárgyalásokra vonatkozó hír, és az ügyben egyre több az érdekelt fél: mindez azt mutatja, hogy nem egyszerű szóbeszédről van szó,

9 *I. Barta—I. Berend—P. Hanák:* Histoire de la Hongrie, des origines à nos jours. Budapest, 1974. 128—129. o.
10 Monumenta Hungariae Historica (a továbbiakban: Mon. Hun. Hist.) Acta extera, IV. k. 90—91. o.
11 Histoire universelle, II. k., De l'Islam à la Réforme. (Coord.: *R. Grousset et Bm. Léonard*) Paris, 1964. 574—575. o.
12 Mon.Hun. Hist., Acta extera, IV. k., 89. o.
13 Uo. 93—94., 95—96. o.
14. Uo. 93. o.
15 Uo. 95.o.

hanem valóban történtek megbeszélések és ezek nem csak az itáliai államok képviselőit, de Lengyelország királyát is foglalkoztatták. Az 1468 márciusában IV. Kázmér által Moldvában elrendelt vizsgálatokról készült beszámolókban[16] — a vizsgálatra azért került sor, hogy feltárják az igazságot Mátyás 1467 decemberi hadjáratának eredményére vonatkozóan[17] — egy olyan hírt találunk, amely megegyezik a korábbi információkkal. A lengyel hírvivő megerősítette a Nagy István által küldött részletes levél tartalmát, de Lengyelország számára nyugtalanító híreket is közölt; nevezetesen azt, hogy Mátyás új támadásától tartanak Moldvában, és hadjáratától félnek Halics területén is („huius namque timoris in foribus sunt indicia, rex etenim Hungariae... pretendit sibi ex hoc ignominiam fuisse per Stephanum wovevodam irrogaram, ad quam ulciscendum intencionemque suam, quam preconceparat prosequendam, fertur sine dubio comminari)[18] Ezért — erősítette meg a lengyel hírnök — békét kötött a szultánnal, ez utóbbi követei útján. (... sed eciam Russie consequenter de periculo formidandum foret... quia idem rex Hungariae cum imperatore Theurcorum per medium sui locumtenentis, qui hactenus in Hungariae soleniter advenisse famatur, amiciciam, affinitatem et pacem perpetuam fertur de certo practicare).[19] Ehhez jönnek még a mendemondák a békefeltételekről, amelyek a lengyel informátor számára hihetetlennek tűnnek. A szóbeszéd szerint a szultán feleségül ajánlotta volna Mátyás számára egyik leányát, ugyanakkor a király hozományul megkapta volna az összes, valaha Magyarországhoz tartozott, de a törökök által később elfoglalt területet, ezen felül Bulgáriát és „felső" Moldvát (ezzel a névvel a Havasalföldet jelölték), felmentve azt a Portának való adófizetési kötelezettség alól.[20] A lengyel hírnök amiatti félelme, hogy Magyarország egy ilyen szövetségessel és egy ilyen területi bázissal Lengyelország számára félelmetes ellenséggé válik, teljesen jogos volt.

Ami eleinte csak szóbeszéd volt, az itáliaiak elbeszéléseiben bizonysággá lett. Március 14-én, 16-án, 26-án és 27-én az a Gerardus de Collis, aki januárban még gyanakvónak tűnt, egyre biztosabbá vált a hírek valódiságát illetően. Március 14-én kijelentette, hogy egy titkos béke, amelyet már megkötöttek, nem maradhatott volna ilyen sokáig titokban („alcuni altri tengano fermo, che la pace de esso Turcho sia facta... questo non me pare gia verisimile, perche non si poria celare tanto tempo"),[21] de két hete Mátyás egy követe (Leonardo Cocho) a Portához küldetett a célból, hogy a béke érdekében közvetítsen mind Magyarország mind Velence számára. Március 16-án azt a hírt közölte Milánóval, hogy egy török küldött két napig Mátyásnál tartózkodott.[22] Március 26-án a hírek még egyértelműbbek. Mátyást Firenze és a Szent Liga szövetségesének tekinti, aki már konfliktusban állt Velencével — ez a hír emlékeztet a Signoria 1468 januári levelére, amelyben felvilágosítást kért a szövetségek állását illetően. Ezúttal

16 *S. Papacostea:* Un épisode de la rivalité polono-hongroise au XVe siècle: la campagne de Mathias Corvin en Moldavie 1467, à la lumière d'une source inédite. In: *Revue Roumaine d'Histoire, 1969/6.* A törökökkel való tárgyalások szövegét lásd a függelékben, a Métrique de la Couronne nyomán.

17 *S. Timon:* Epitome chronologica rerum Hungaricarum a nativitate divi Stephani primi regis apostolici. Claudiopolis, 1764. 150. o. Az információt szintén közli: Chronica Hungarorum finita Budae Anno Domini MCCCCLXXIII (fac simile), Budapest, 1973., a De coronatione regis Mathiae c .fejezet és *A. Bonfini:* Rerum Ungaricarum. Decades quator cum dimidia. Bp., 1941.

18 *S. Papacostea:* i. m. 8.o. (részlet).

19 Uo. 11. o.

20 Uo. 12. o.

21 Mon. Hun. Hist. Acta extera, IV. k., 74—75. o.

22 Uo. 76. o.

a törökökkel való béke már nem csupán szóbeszéd, hanem valós lehetőség („Item ano pur suspecto, chel prefato Re de Ungaria sia secretamente acordato con le Turche et facto treuga con esso . . ."),[23] ha még nem is bizonyosság. Március 27-én Gerardus de Collis még reménykedett abban, hogy pontatlan információk birtokába jutott, amelyeket talán maguk a törökök terjesztettek a békekötésről. A március 27-ei jelentés terjedelmes. Eszerint a török követ megérkezett volna Nagyváradra „400 lóval" s megpróbál megállapodni a békefeltételekről mind Magyarországgal, mind Velencével, de Mátyás király állítólag azt válaszolta volna neki, nincs felhatalmazása, hogy a Velencei Köztársaság nevében tárgyaljon. Magyarország királya ugyanakkor bizakodónak tűnt a közös meghatalmazott, a Konstantinápolyban tartózkodó Leonardo Boldu által kezdett tárgyalásokat illetően.[24] Megemlítette Gerardus de Collis ezen kívül, hogy olyan információk vannak a birtokában, amelyek „olyan valakitől származnak, aki frissen érkezett Magyarországról" és aki Nagyváradon tartózkodva látta „a királyt és a szultán követét", akik megbeszéléseket kezdtek volna területek cseréjéről: Jajcát, amelyet Mátyás 1464-ben vett be, Szendrőért. Ez a csere Collis szerint lehetetlenség volt, nem azért, mert a törökök nem szerették volna megszerezni Jajcát, hanem mert Szendrő erődje túlzottan jól meg volt erősítve és túl közel esett Nándorfehérvárhoz („Smedreo passo fortissimo sopro lo Danubio, ma non he verisimile, perche la Smedreo he terra fortissima et ha borgi, *che fano piu de tremilia fuchi poy he uno stecho ne l'ochio a Belgrado*").[25] Ugyanez a Velencéből küldött levél tartalmazta azt is, hogy három velencei küldött azt a nyugtalanító hírt hozta, miszerint a törököknek az az „ördögi szándéka" lenne, hogy „elválasszák egymástól Magyarország királyát és a Signoriát", hogy könnyebben valósíthassák meg terveiket. Ez a hír egybevág azzal a rövid részlettel, amelyben maga Bonfini is foglalkozik a török által hol Velencével, hol Magyarországgal a havasalföldi fejedelem (valószínűleg Szép Radu) közvetítésével kezdett tárgyalásokkal. Világos, hogy az ázsiai front miatt a szultán megpróbált a *naponta érkező követek útján* — ahogyan Bonfini mondta — („internuncii quoque quotidie mitterbantur") békét, vagy fegyverszüneti megállapodást kötni, akár Velencével, akár Mátyással („in Achaia interim Turcus agens ut initum Venetorum cum Mathia fedus rescinderet, nunc Venetos, nunc Panonem cum indutis, tum pace sollicitavit, quin Mathiam per maioris Valachie regulum, quem vaivodam apellant, sepe temptavit, *optimas pacis condiciones obtulit*").[26] Ezúttal a törökök által ajánlott igen előnyös békefeltételekről szóló hír megerősítést nyer. Bonfini, aki nem ismeri el nyíltan a Mátyással kötött megegyezést, úgy véli ebben a részben, hogy a megbeszéléseket valójában csak egyfajta hadicselnek kell felfognunk, ami a szövetségesek legalább egyikének semlegesítésére szolgált, mivel egy két fronton, több ellenséggel szemben folytatott háború eleve kudarcra volt ítélve. Egyébként azon állítása, hogy ha a törökök egyetlen irányba összpontosították volna erőiket, vagyis Ázsia felé, akkor akciójuk eredményesebb lett volna, tökéletesen igaz („vires quasque maximas sola discordia enervari„).[27]

A török-magyar tárgyalások tényét megerősíti az az 1468. április 10-én kelt levél, amelyben a római magyar követet tájékoztatják a törökökkel való békekötés

23 Uo. 77. o.
24 Uo. 79. o.
25 Uo. 80. o.
26 *A. Bonfini:* Rerum Ungaricarum. I. m. IV. k., 1. rész., 19. o.
27 Uo.

lehetőségéről, mert a császár és Lengyelország királya semmiféle segítséget nem nyújtott a cseh eretnekség elleni harcban.[28]

1468 májusában a Signoria utasításokat küldött Francesco Diedo-nak, a Mátyás mellett tartózkodó követnek, információkat kérve tőle a törökökkel kezdett tárgyalások eredményéről, a Magyarország királya által folytatottakról éppúgy, mint a Velence részéről Leonardo Boldu, Scutari (Albánia) városának kapitánya által kezdettekről. Május 12-én ugyanezt a Francesco Diedo-t bízták meg azzal, hogy tájékoztassa Velencét egy esetleges török-magyar „béke", vagy fegyverszünet feltételeiről, ezen kívül felhatalmazást kapott arra, hogy békét is kössön Velence nevében.[29]

1468 júliusától kezdve a Magyarország és a Porta közötti titkos béke már bizonyosságnak tűnt Velencében. Bár a feltételek nem voltak ismertek, a következmények nyilvánvalóak voltak. Június 24-én Galeazzo Sforzát arról tájékoztatták, hogy Mátyás meggyőzte a pápát, (már nem készült a törökellenes háborúra), hogy hagyja jóvá a csehországi háborút,[30] igazolja azt, mint eretnekek elleni harcot. 1468. július 2-án az első Csehországban felégetett város híre Velencébe érkezett.[31]

Augusztus 10-én nyugtalanító hír érkezett Milánóba. Magyarország királya, aki hadban állt Csehországgal, titokban fegyverszünetet kötött a törökkel („che secretamenta habia treuga con lo Turcho"), nem a pápa tudta nélkül, s így — ugyanazon Gerardus de Collis szerint — a török elleni fronton a helyzet reménytelenné vált.[32]

Szeptemberben azt a tényt, hogy a törökök támadásai a Dunánál kímélték Magyarországot, úgy értékelték, mint a béke, vagy fegyverszünet megkötésének jelét („alo paese del Re de Ungaria dicti turchi non fano oltrajo alcuno, il perche se judicha habij treuga con esso turcho").[33] Látjuk, hogy a „treuga" és a „pax, pace" szavakat egyaránt használják.

Bár — mint a fentiekben bemutattuk — 1468-ban bőségesen vannak a török-magyar tárgyalásokkal és megegyezésekkel kapcsolatos hírek, eddig csak Bonfini határozott kijelentését vettük figyelembe, amely minden tárgyalási kísérlet visszautasításáról szól. Ha ezeket vizsgálatnak vetjük alá, arra a következtetésre jutunk, hogy sor került tárgyalásokra a törökökkel, Velencével közösen és külön is. Eredményül egy titkos szerződés született, amelyet — minden adat szerint — 1468 májusában — júniusában kötöttek, ez egyfajta különbéke volt Magyarország és a Török Birodalom között. A lengyel források által nyújtott adatokból, Bonfini és Gerardus de Collis munkáiból kitűnik, hogy a törökök hajlottak arra, hogy helyi engedményeket tegyenek annak érdekében, hogy biztosítsák a békét a Dunánál és hogy teljes egészében megtartsák a megszerzett pozíciókat. A törökök felkínálták mindezeket az engedményeket, hogy megszilárdítsák helyzetüket a Balkánon és hogy összpontosítsák erőiket arra a hosszú offen-

28 Epistolae Mathiae Corvini Regis Ungariae ad Pontifices, Imperatores, Reges, Principes, Aliosque illustres viros. Claudiopolis, 1765. II. k., 20—2:. o.
29 Mon. Hun. Hist. Acta extera, IV. k., 83. o.
30 Uo. 84. o.
31 Uo. 85. o. A „cseh háborúkról" l. még *K. Nehring:* i. m.; *W. Fraknói,* Mathias Corvinus, König von Ungarn. Freiburg, 1891. 129—136. o.
32 Mon. Hun. Hist. Acta extera, IV. k., 86. o.
33 Uo. 87. o.

zívára, amelyet ekkor indítottak Kisázsiában[34] (összecsapás Karamániáért és Uzun Haszán akciója).

Mátyás, aki elhatározta, hogy ezúttal Csehországban kezd egy újabb háborút, mind gazdasági, mind politikai okokból szívesen fogadta a törökök békeajánlatait. Hogy az európai diplomáciai szabályok szerint békét nem kötöttek, azt egyrészt a keresztényekkel való bármifajta tárgyalásokkal kapcsolatos török felfogással, másrészt a titkos szerződés Velencére nézve hátrányos voltával magyarázhatjuk. Mindamellett létrejött egy fegyverszünet, amelyet követek útján kötöttek, s amely tartalmazta azt a kölcsönös kötelezettséget, hogy valószínűleg öt éves időtartamra fenntartják a békét a határon. Ennek a megegyezésnek a tartalmát annak a részletnek a segítségével rekonstruáljuk, amelyet Bonfini illesztett bele abba a beszédbe, amelyet Mátyás az új háború megindoklása céljából tartott.[35] Nem az érvelésnek az itáliai polgári humanizmusra jellemző módját emeljük ki, sem azt, amilyen módon az államérdek problémáját tárgyalja, amely felette áll a közerkölcsnek és még a keresztény erkölcsnek is. A tisztán ideológiai szemponton felül, amely azt célozta, hogy igazolja egy európai háború elindítását és a török elleni harc mellőzését, feltűnnek az általunk tárgyalt fegyverszünet feltételei is. A háborút Csehországban azonnali szükségszerűségnek tekinti, mivel a huszita eretnekek — a szöveg szerint — a törököknél is rosszabbak, hiszen megrontják az igazi hívők lelkét („hoc bellum necessitate magis, quam voluntate suscipere cogamur, cum Turcico perniciosus esse videatur. Turci preter obsequium et tributa nil aliud exposcunt . . . Corporum non animorum imperium querunt; Bohemica eresis . . . ut contrariis semper fluctuat opinionibus").[36] Ezért lehet a törökökkel tárgyalni, és Bonifini elmondja, milyen jó fogadtatásban részesültek a török békefeltételeket hozó követek. Hogy az utókor szemében ne kisebbítse annak a képét, aki a kereszténység védelmezőjének tüntette fel magát, Bonfini nem jelenti ki nyíltan, hogy Mátyás hajlandó volt tárgyalásokba bocsátkozni, de világosan állítja, hogy a megbeszélésen jelen volt Vlad Tepes is, akit kifejezetten azért vittek oda, hogy ráijesszenek a törökökre és tiszteletet keltsenek bennük. A király, mondja ugyanez a szöveg, elődei hagyományának megfelelően, nem volt hajlandó békét kötni a törökökkel, hiszen ez királyi méltóságának hanyatlásával járt volna, *de elfogadott egy de facto fegyverszünetet,* amelyet szóban tárgyaltak meg — mondja Bonfini — és amely valószínűleg titkosan került megerősítésre a következő feltételek között: a felek fenntartják a békét a határon („si secum illi bene vixerunt") és felfüggesztenek mindenfajta fosztogatást és erőszakos cselekedetet („si iniuriis abstinuerunt, vim et rapinas inhibuerunt").[37] A megegyezés addig tartott, mint ahogyan erre Mátyás is számított, ameddig az a Portának hasznos volt. Miután az ázsiai fronton sikerült felülkerekedniük,[38] 1473-ban a törökök új erőkkel tértek vissza Európába. De addig Mátyás is tökéletesen kihasználta a felkínált haladékot, egész életére megszerezve a Csehország ki-

34 *L. Tardy:* Il ruolo di Venezia nei rapporti persiani e georgiani dell'Ungheria in Rapporti Veneto-Ungheresi. Budapest, 1975. 248. o. és kk.
35 *A. Bonfini:* i. m. 21. o.
36 Uo.
37 Uo. 25. o.
38 *G. Brătianu:* i. m. 286. o.

rálya tiszteletbeli címet, valamint Szilézia és Morvaország tényleges uralmát, a királyi kincstár számára olyannyira szükséges ezüsttartalékokkal.[39]

Az állíthatjuk tehát, hogy a „cseh háborúk" nem pusztán költséges és hiábavaló kalandok voltak — mint ahogyan azt egyes történészek állították,[40] — amelyek Mátyásnak abból az ambíciójából fakadtak, hogy megszerezze a német császári koronát,[41] hanem inkább egy világos szellemű ember döntései a politikai és gazdasági helyzet megoldásával kapcsolatban, amely Magyarországot elszigetelődéssel fenyegette. Egy olyan államszervezet, amely Európának éppen a közepén helyezkedik el, s amelynek a fővárosa Bécs (1485 után megvalósított terv), félelmetes politikai erővé vált a Habsburgok, törökök vagy a Jagellók versengésében.[42] Magyarországnak gazdasági szempontból is feltétlenül új megoldásokat kellett keresnie ahhoz, hogy orvosolja súlyos pénzügyi válságát. Mátyásnak sikerült mesterségesen fékeznie ezt a válságot, felkínálva Magyarország kereskedőinek és kézműveseinek a Német Császárság szabad megközelítését Csehországon keresztül, kötelezve Bécset és Boroszlót az „árumegállító jogukról" („Stapelrecht") való lemondásra, ami gátolta a magyar kereskedelmet.[43] Ennek az új piacnak a megnyílása annál is inkább szükséges volt, mert a dalmát tengerpart és a Duna deltája végleg elveszett (az 1467-es, Nagy Istvánnal, Moldva fejedelmével támadt konfliktusnak valószínűleg Chilia visszaszerzése is az indítéka volt, de kudarccal végződött).

Ami a Török Birodalmat illeti, a Magyarországgal kötött 1468-as fegyverszünet nyújtotta haladék lehetővé tette számára, hogy hosszú támadást indítson az Égei-tengeren, amelynek eredményeképpen a hegemónia Velencéről a Török Birodalomra száll át; megszerezték Euboia szigetét is, a legfontosabb és a legnagyobb égei-tengeri velencei gyarmattal, Negropontéval (1470).

Oly sok ellentmondásos esemény forgatagában a román államok, abban az állandó küzdelmükben, amelyet azért folytattak, hogy a török veszélyt saját határaiktól elhárítsák, hol ellenségesek Corvin Mátyás királlyal szemben, hol a szövetségesei, attól függően, hogy pillanatnyi érdekeik egybeesenek-e a szomszéd királyságéival, vagy sem. Nagy István 1467-ben visszaverte a magyar támadást és 1470-ig ellenséges viszonyt tartott fenn Magyarországgal szemben. A kapcsolatokat csak fokozatosan vették fel újra, először gazdasági-kereskedelmi téren (1471—1473),[44] majd követváltás útján, s végül törökellenes szövetségi szerződés megkötésére került sor 1475-ben.[45]

39 1474-ben, a Jagelló Ulászlóval kötött béke olyan eredményt hozott, ami teljesen egyedülálló volt a kor politikatörténetében. A két uralkodó kölcsönösen elismerte a másikat megillető Csehország királya címet, a terület tényleges uralmát pedig megosztották egymás között. *S. Timon:* Epitome . . . i. m. 160—162 .o.; *Chr. Parschitius:* Tabella Hungariae ducum et regum Christianorum in qua eorum ortus et occasus, regnorum accensiones et avulsiones, provinciarum incrementa ac decrementa . . . brevi penicillo delineatur. Wittenbergae, 1702., 899—1. o.; *L. Bourgeois:* La Hongrie. H. n., é. n. 21—22. o.

40 *L. Leger:* Histoire de l'Autriche-Hongrie depuis les origines jusqu'à l'année 1878. Paris, 1879. 231., *N. Iorga:* Originea si dezvoltarea statului ausriae. Bucarest, 1938. 61. o.; *Jean de Boldenyi:* La Hongrie ancienne et moderne. Paris, 1851. 110. o.

41 *W. Fraknói:* i. m. 201. o. és kk.

42 *R. Kralik:* i. m. 132. o. Az egyik legújabb elemzés a Habsburgok és a Jagellók közép-európai érdekeltségeivel kapcsolatban *M. Biskup* műve: Die Rivalität zwischen Jagiellonen und Habsburgen um die Böhmische und die Ungarische Krone im 15. und Anfang des 16. Jahrhunderts. In: *Osterreischische Osthefte,* Jahr 32., Wien, 1990. Heft 2.

43 *I. Barta—I. Berend—P. Hanák:* i. m. 128—129. o.

44 „Hurmuzaki" iratok, XV. k., I., Bucarest, 1911. 77—78. o.

45 Uo. II. k., I., Bucarest, 1891. 8—9.

Havasalföldön Szép Radu fejedelmet, aki uralkodása kezdetétől (1462) jószomszédi kapcsolatokat próbált fenntartani Magyarországgal, bár trónralépését a törökök támogatták, Mátyás végül cserben hagyta.[46] Ennek oka talán abban rejlik, hogy a havasalföldi fejedelem kísérletet tett arra, hogy visszaszerezze saját magának Chiliát.[47] De ehhez a kísérlethez a törököknek is közük lehetett, akiknek az volt az érdekük, hogy a Fekete-tengert és a Duna deltáját „török tengerré" alakítsák. Az 1471—1473-as, kisebb jelentőségű moldva-havasalföldi konfliktus egy, II. Mohamed által indított új, Kaffa, Mangoup és a Krím félsziget elleni támadással összefüggésben történt és a Moldvával szövetséges (1475) Magyarország érdekeit sértve új török-magyar háborúba, nevezetesen az 1475—1476-os hadjáratokba torkollt.

Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy Corvin Mátyás 1468-ban titkos egyezményt írt alá a törökökkel. E szerződés lehetővé tette a két fél számára, hogy hátukat biztosítsák egy olyan pillanatban, amikor nagyobb politikai érdekek azt igényelték, hogy a katonai erőket más frontokra irányítsák. A következmény Magyarország számára a „cseh háborúk" megindítása volt, a Török Birodalom számára pedig az égei-tengeri hegemónia megszerzése és az ázsiai front ellenőrzése. Abban a pillanatban azonban, amikor a törökök támadást indítottak a Fekete-tengeren és a Duna deltájánál, Magyarország, újra fenyegetve érezvén magát, ismét ellenségeskedést kezd a Török Birodalommal szemben és ezt majdnem egy évtizeden keresztül folytatja (1483-ig).

46 *I. Bogdan:* Documente si regeste privind relatiile Tării Românesti cu Brasovul si Ungria în secolul XV—XVI. Bucarest, 1902. 74. o.

47 *N. Iorga:* Istoria lui Stefan cel Mare. Bucarest, 1985. 123—124. o.; l. még *S. Papacostea:* Inceputurile politicii comerciale a Tării Românesti si Moldovei (secolele XIV—XVI). Drum si stat. In: Geneza statului în Evul mediu românesc. Cluj-Napoca, 1988. 176. o.

RÁKÓCZY ROZÁLIA

BIHAR VÁRMEGYE KATONATARTÁSI RENDELETE 1804

„Az Oberstnek[1] comperal[2] magának 3 a cselédjének pedig 2 Szoba, egy Konyha, egy Kamara, egy Nyergeknek való Kamara, Szekér-ßzin, 8 Lóra való Ißtálló, az Udvaron Kút" — határozza meg az ezred lakásjárandóságát az első paragrafus. De ez csak abban az esetben, ha a „Stativáns Katonaság[3] in Plano[4] van dislocálva",[5] mert egyébként más a „Kvártélybeli[6] Competencia".[7]

1960 óta a Hadtörténeti Múzeum tulajdona az a 32 oldalas füzet, amely Gottlieb Antal nagyon tisztán metszett betűivel, finom lapfejdíszeivel 1804-ben jelent meg. A kis kiadvány szépsége és ritkasága megérdemli, hogy közreadjuk.

A könyvecske nyomdásza, Gottlieb — vagy ahogyan ő maga ezen a kiadványon írja, Gottlib — Antal, ismeretlen helyen született 1760-ban és 1823-ban halt meg Vácott. 1782-től 1790-ig Patzkó Ferenc Ágoston[8] pesti nyomdájában volt művezető. 1790 és 1792 közötti működése ismeretlen. 1792-ben önálló nyomdai és kiadói tevékenységbe kezdett. 1800-ig Vácott 129 kiadványa jelent meg. 1803-ban átvette Gutmann János Pál nagyváradi nyomdáját, majd még ebben az évben Máramarosszigeten állított fel önálló nyomdát. Máramarosi előneve, amelyet kiadványain időnként használt, valószínű innét származik. A név azonban csak megkülönböztető jelző lehet és nem nemesi előnév. A rendelkezésünkre álló források szerint nemességet nem kapott.[9] Működését kiadványai alapján 1817-ig tudjuk nyomon követni.[10] Bihar vármegye katonatartási rendeletének kinyomtatása, azaz a hivatalos közlemény kiadása fontos mozzanat volt/lehetett a városban éppen csak megtelepedett nyomdász életében. Ennek megfelelően szépen és tisztán dolgozott.

A gyönyörű nyomtatvány belső címlapján a teljes cím *„A' Magazinális Commißßariusok[11] Inßtructiója[12] Mely egyßersmind a Stativáns Katonaság Intertentióját[13] foglalya magában. Megjelent Nagy-Váradon, Máramarosi Gottlib*

1 oberst = ezredes
2 comperal = jár (vkinek vmi), megilleti
3 stativans katonaság (stativans militia) = tanyázó, szállásoló katonaság
4 in plano = terv szerint
5 dislocálva = elhelyezve (dislocatio militiae = katonaság elhelyezése)
6 kvártély, quártély (quartier) = szállás, szálláshely
7 competencia, competal, competens = illetékesség, ami vkit megillet, megfelelő, járadék, járandóság
8 *Patzkó Ferenc Ágoston* (?—1790 körül) az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi Magyar Hírmondó nyomdásza, Pesten is működött.
9 Magyar nemes családok (szerk: *Kempelen Béla*) 4. k., Bp., 1912.; Nemes családok Pest vármegyében (szerk.: *Kőszeghi Sándor*) Bp., 1899. Ez a mű ugyan említ egy Gottlieb-családot, de a hivatkozott dátum (címerpecsét) kizárja az azonosságot. Acta Politica ex 1730. Nr. 27. I. m. 116 o.; Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal (szerk.:*Nagy Iván*) 4. k. Pest, 1858.; Királyi könyvek: Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, cím, címer, előnév és honosság adományozásoknak 1527—1867. (Szerk.: *Illéssy János, Pettkó Béla*) Bp., 1895.
10 Könyvein, kiadványain Homobonus, Gottlib, Gottlieb, s időnként e két utóbbi előtt a Máramarosi névváltozat szerepel. Működésének adataira vonatkozóan több ellentmondás is fellelhető a szakirodalomban, a mi szempontunkból azonban ez figyelmen kívül hagyható, mint pl. az, hogy 1817-ig, vagy 1823-ig volt-e nyomdája Vácott. V. ö.: A magyar irodalom történetének bibliográfiája. 2. k,. 1772—1849. (Szerk.: *Varga Kálmán, V. Windisch Éva*) Bp., 1975. 188. o.
Gottlieb Antal kiadványai a váci nyomdatermékeket gyűjtő Pest megyei Könyvtár és Dokumentációs Központ állományában találhatók a legteljesebb számban.
11 magazinális commissárius = elhelyezési biztos, raktári megbízott
12 instructio = utasítás
13 intertentio = élelmezés, tartás, ellátás

Antalnál 1804-ben." Azaz, a könyvecske a raktári megbízottak utasítása, amely a szálláson lévő katonaság ellátását írja le.[14]

A magazinális commissarius fontos helyet foglalt el a vármegye szervezetében. A hadiadó fizetésének egyik formája a megfelelő számú gyalogos és lovas katona eltartása volt. Az evvel járó adminisztráció ellátására — annak megkönnyítésére — III. Károly az 1723. évi második dekrétumával elrendelte az országos biztosi hivatal felállítását, amelynek igazgatóját a tanácsosokból és mágnásokból „Ő legszentségesebb királyi felsége fogja kinevezni, s ezen kívül az ország mind a négy vidékéből, vagy kerületéből négy nemzeti biztost nevez a nemesek rendéből".[15]

Az országos biztosi hivatal katonaügyekben kompetens, ellátással, illetve az állandó hadsereg fenntartásával foglalkozó, ahhoz szükséges intézménye — a hadbiztosság, hadi commissariatus — katonai ügyekben az Udvari Haditanács, polgári vonatkozású részében viszont a helytartótanács alárendeltségében működött. Élén a főhadbiztos állott. Igazgatta és felügyelte az országos biztosi hivatal — a commissariatus — működését. Közvetlen alárendeltségébe tartozott a négy nemzeti biztos — commissarius nationalis — a négy districtus élén, s ezek felügyelték a megyénként működő biztosokat — commissarius, magazinalis commissarius —, akik a megye által kiválasztott nemesek voltak ugyan, de az uralkodó nevezte ki őket. A districtusok között Bihar vármegye a Tiszántúli kerületekhez tartozott, Nagyvárad székhellyel.[16]

A nemesi vármegye által jelölt, de mégis az uralkodó kinevezési jogától függő, működését a vármegyei hatáskör alól többé-kevésbé kivonó élelmezési-elhelyezési biztostól Bihar vármegye külön esküvést követelt. Az esküformában a katonaság ellátására kötelezettek érdekeit tartották szem előtt, alapjában véve védve a vármegyét a kifosztástól.

A fontos posztot betöltő élelmezési-elhelyezési biztosnak hivatalba lépésekor esküvel kellett fogadnia, hogy becsületesen dolgozik, mert „noha ugyan a Magazinalis Commißßariusok a kezek alá adminißtrált[17] Naturálékról[18] s egyéb Eßzközökről számot adni tartoznak, ßzükséges tsak ugyan, hogy valamint más Magißtraturalis Tißtek.[19] úgy ők is Hivataloknak rendes és hűséges folytatására, Hit letétel által is kötelezteßsenek. Az Esküvés Formulája ez:

14 A könyvecske helyesírását híven idézzük. Kivételt képez ez alól a névelőknél használt ' jel: a korábban általánosan szereplő *az* határozott névelő helyett a nyomdász következetesen *a'* formát használt a megfelelő helyen: a' stativáns katonaság. A főnevek német eredetű helyesírását és a ß használatát megtartottuk.

15 Corpus Juris Hungarici: Magyar törvénytár: 1657—1740. évi törvénycikkek. Bp., 1900. (a továbbiakban: CJH). Az 1723. évi 100. tc. Az ország biztosi hivatalról, 643. o.

16 Az 1723. évi 30. tc. A kerületi táblák helyéről. CJH 1657—1740. évi tc., 593. o.
A districtus az ország területének a fő folyók szerinti felosztása volt, a fenti tc. által rögzítetten.
Dunáninneni kerület: Pozsony, Nyitra, Trecsén, Bars, Nógrád, Hont, Pest, Esztergom, Zólyom, Túrócz, Liptó, Árva vármegyék: Nagyszombat szabad királyi város székhellyel.
Dunántúli kerület: Sopron, Vas, Zala, Komárom, Somogy, Győr, Fejér, Veszprém, Moson, Tolna, Baranya vármegyék: Kőszeg szabad és királyi város székhellyel.
Tiszáninneni kerület: Abaúj, Zemplén, Sáros, Ung, Szepes, Gömör, Heves és Külső Szolnok, Borsod és Torna vármegyék: Eperjes szabad és királyi város székhellyel.
Tiszántúli kerület: Szatmár, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, *Bihar* (kiemelés tőlem — R. R.), Csanád, Csongrád („hová a nagyobb kényelem okáért Bács és Bodrog megye is sorozandó lenne") és ahová a többi, be nem kebelezett megyék is, mihelyt a bekebelezés meg történik, tartozni fognak. E kerület székhelye korábban Debrecen volt, e rendelet hatályba lépése óta azonban Nagyvárad szabad és királyi város.

17 administratio, administrált = kezelés, itt: adott, bocsátott

18 naturálék = termények, termesztvények

19 magistratuális tisztek = az elöljáróság tisztségviselői, itt: a vármegye magasabb állású tisztviselői

A'
MAGAZINALIS
COMMISSARIUSOK'
INSTRUCTIOJA.

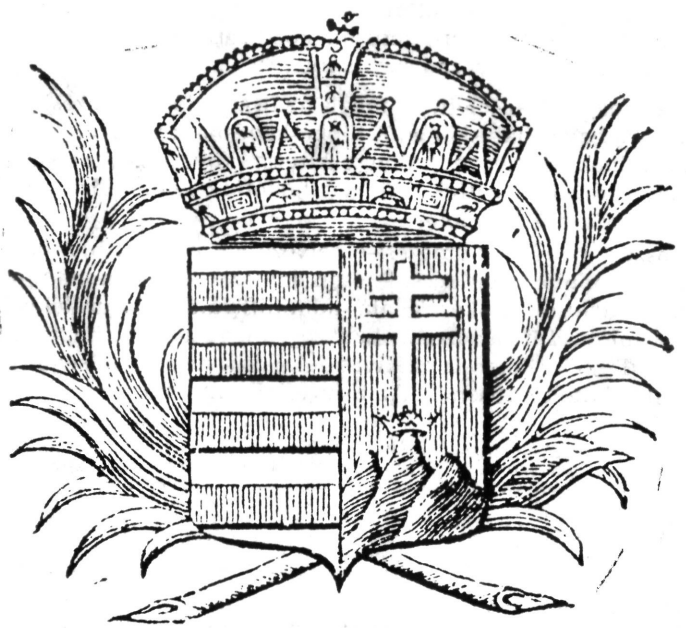

NAGY-VÁRADON,
Máramarosi Gottlíb Antalnál. 1804.

Én N. N. esküßzöm az élő Ißtenre, ki Atya, Fiú, Szent Lélek egy bizonyos örök Ißten, *Boldogságos Szűz Mária, és minden Szentekre,* hogy én azokat a Naturálékat, a melyeket a Helységek a Tettes Ns[20] Vármegye, vagy a V. Ispány[21] Urak által ki adandó repartitió[22] ßerént a gondviselésem alá bizott Magazinumba ßzállítani fognak, a ki rendelt mértékben, és meg határozott Napokon a ßzegény adó fizető Népek Hoßzßzas tartoztatása, vagy akármi néven levő vexája[23] nélkül bé fogom szedni, s azokat nem tsak a magam Számadásaiba s Diariumomba,[24] de a Naturáléket ßzállító Helység Libellusába[25] is mindjárt az adminißztratiókor bé írom. Arra is ßzorgalmatosan vigyázni fogok, hogy a gondvißelésem alá bizott Naturálék s a katonaság ßzámára adminißztrált egyéb Eßzközök az én vigyázatlanságom miatt elne romolyanak. Mindenekről pedig, melyek gondvißelésem alá bizattatni fognak, minden Eßztendőnek végével, két Hónap alatt rendes Számadásomat a Tettes Ns. Vármegye Rationum Exactorának[26] bé fogom adni. Isten engem úgy segéljen.

Ahol tehát a Magazinális Commißßariusok a Hitet még le nem tették vólna, ezt a Járásbéli Fő-Szolga-Bíró[27] előtt le tenni tartoznak."

Vagyis, a hadbiztos urak kötelesek voltak elszámolni, a vármegye utasítása alapján — legalább évente egyszer — a jobbágyságtól beszedett mindazon természetbeni járandóságokkal, amelyeket a nagyságos és tekintetes vármegye, valamint az ispán urak rendelkezései szerint, megadott helyre és időben összehordtak.

Az esküszövegből világosan látszik, hogy a vármegye két dologra nagyon vigyázott. Elsősorban arra, hogy kizárólag katolikus vallású nemesúr nyerhesse el a hivatalt, ezt a „Boldogságos Szűz Máriára" vonatkozó esküforma, amely az eredeti szövegben is kurzív kiemeléssel szerepel, pontosan mutatja. És nagyon vigyázott arra, hogy az általa jelölt, de az uralkodó által kinevezett tisztségviselő nemesurat elszámolási kötelezettségénél fogva — esküvel— a teljesen csak vármegyei választástól függő másik tisztségviselő nemesúr alá rendelje.

Ha Magyarországot idegen hadak fenyegették, államalapító Szent István királyunk törvényei óta Budavár törökök alóli felszabadításáig — illetőleg azt követően pontosan az 1715. évi 8. törvénycikk életbe lépéséig — a harcoló sereget alapvetően a hadrakelt nemsség és a jobbágytelkek után számított és kiállított portális katonaság jelentette. Ez nem volt állandó hadsereg, az országlakosokat esetenként szólították fegyverbe. A hadügy fejlődése, a több és nagyobb kiterjedésű háború, a XVII. században már szinte az egész Európát mozgósító, török elleni felszabadító hadjárat új követelményeket állított az uralkodók és kormányzatok elé.

Mivel az esetlegesen összehívott katonaság működése nem bizonyult eléggé hatékonynak, fel kellett állítani egy olyan hadsereget, amely bármely időpontban és bárhol, az uralkodó céljának, az ország érdekének megfelelően, rendelkezésre állt. Ezt az állandó katonaságot Nyugat-Európában már az 1660-as évek

20 Tettes Ns. = tekintetes nemes; a vármegye kötelezően használt állandó jelzője
21 V. Ispány = viceispán, alispán
22 repartitio = felosztás, kivetés
23 vexa, vexatio = rossz bánásmód, zaklatás
24 diarium = napi élelmiszeradag, itt: annak naprakész nyilvántartása
25 libellus = adókönyv; libellus contributionalis = hadi adókönyv
26 rationum exactor = a rendszeres számadásokat felülvizsgáló számvevő, gazdászati tiszt
27 főszolgabíró = a közigazgatásban, jogszolgáltatásban, adóügyekben eljáró — általában négy — megyei, választott nemesi tisztségviselő elöljárója, a rangidős szolgabíró

8. §. Ha azonban valaki rágalmazva, vagy hamis módon, vagy gonosz akarattal vádol valakit, vagy bosszuból és ártási szándékból igazak gyanánt kétes dolgokat állit, a vádoltat artatlannak találván, ugyanaz a bíróság (mely az ügy kapcsolatánál fogva a vádlóra nézve is illetékes), azt tetszés szerinti, de mindenesetre szigorubb büntetéssel, vagy a körülményekhez képest, forbát büntetésével is sujthassa.

9. §. Ha pedig valaki, a fejedelem iránt tartozó tiszta hüségből, s a netalán félős baj megakadályozása végett, egyszerüen azt jelentené, hogy valakiről valami rosszat hallott, vagy törvény szerint terhelő jelenségeket vett észre, sa mit egyébiránt is megtenni köteles jobbágyi kötelességből, s a büntetés kikerülése végett is, az esetre, ha jövőben kiderülne, hogy arról valami tudomása volt), de a tettet nem állitotta s annak bizonyitását magára nem vette: semmi büntetés alá nem esik.(1)

8. CZIKKELY.

A felkelésről és adozásról.

Minthogy a nemesek, es mindazok, kiket a törvény(2) Magyarországon ez elnevezés alatt összefoglal (bármely tisztségü, méltóságu s állásu személyek legyenek) az ország védelmére katonáskodni,(3) tehát személyesen felkelni s illetőleg saját bandériumaikat előállitani és kiinditani tartoznak:

1. §. Ezt Ő császári és királyi szent felsége, valahányszor szükségesnek itéli, az ekkorig erre nézve alkotott törvények értelmében, mostantól jövőre is megkivánhatja s követelheti.

2. §. Minthogy azonban csupán ezzel ezen országot elegendőképen megvédelmezni nem lehetne, sőt inkább minden eshetőségre erősebb és úgy benszülöttekből, mint külföldiekből álló rendes katonaságot kell tartani, mely kétségtelen, hogy zsold nélkül fenn nem állhat, ezt pedig adózás nélkül beszerezni nem lehet: ezért az erre szükséges segélyek és adók dolgában a karokkal országgyülésileg (hova tudomás szerint különben is tartozik) kell határozni.

3. §. Ha pedig a véletlen ellenséges betörésnek rendkivüli esete merülne fel, vagy a változó s előre nem látható rögtönös háboru tekintete az ilyen fontos ügy tárgyalásának rendes módozatát s alakját nem engedné: ily esetekben ugyanazon karok és rendek nemcsak tanácsosnak, hanem szükségesnek is találták, hogy a nádorispánt és az ország primását, meg a főpapokat, bárókat, a királyi itélő táblát, a megyéket és szabad királyi városokat, a mennyire lehet, s minél nagyobb számban az országban, s nem azon kivül, összehivják.

4. §. Kik megvizsgálván az ily véletlen szükség okát, s azt az ország hasznára és szükségére elegendőnek ismervén s találván: az ily adókivetés dolgában (s nem az ország egyéb ügyeiben is) tanácskozhassanak és határozhassanak.(4)

9. CZIKKELY.

Az eddig elkobzott javak jelen állapotukban maradjanak, a panaszkodó károsultakat azonban meg kell hallgatni s felségsértés vagy árulás bünében a fiuk részéi is elveszszenek.(5)

Az eddig végrehajtott elkobzásokat mostani állapotukban kell hagyni.

1. §. A kik mindazáltal mégis, ha ez okból különös megkárosodásukat panaszolnák s panaszuk méltányosságát bebizonyitanák, Ő császári és királyi felsége beleegyezésével megállapitották, hogy számukra az 1687: 7. t. cz. értelmében is, igazságot szolgáltassanak.

2. §. Hogy pedig a részeik elvesztéséből fiaikra is kiterjedő büntetés félelméből az atyák a felségsértés bünétől még jobban elrettenjenek, semmint akkor, ha a büntetés csak őket érné, s ezt az atkos és undoritó gonoszságot annál inkább elkerüljék, s a közjóllét és béke, melynek sértetlennek kell lennie, állandó maradjon: elhatározták, hogy az ilyen felségsértés vagy árulás bünébe eső atyának, ha őt felségsértési bünben találták s a törvény rendes utján elmarasztalták, minden ingó és ingatlan, habár ősi javait mint, a melyek teljes valódi uralma alatt állanak és különben is némely esetekben, a fiuk részeire nézve is elidegenithetők, minden koru s rendü fiak s atyai és anyai ágbeli rokonok kizárásával, a királyi fiscus foglalja el; (épen tartván azonban s előre levonván a mások jogát s kölcsön adott pénzt, és a hüségben megmaradottak hasonló jogait).(6)

3. §. De az atya bünébe nem keveredett gyermekekre, nem ugyan a törvény parancsából, hanem királyi kegyelemből, érdemeikhez

---

(1) V. ö. Hk. II. R. 12., 44., 54. cz.: 1527: I., 1715: IX. és XLIX. t. cz., 1723: V. és IX., 1741: XXVI., 1790: LVI. t. cz.; 1878: V. t. cz 126. §.; l. még Praxis Crim. I. R. 45. cz. utolsó §. és II. R. 87. cz. 6., 7. §§. *M.*

(2) V. ö. Hk. I. R. 9. cz. II. R. 4. cz.

(3) V. ö. Hk. I. R. 9. cz.

(4) V. ö. 1681: XII. és XLVI. t. cz. jegyzeteivel; 1504. I., 1659: XII., 1662: XXII. és XXIII., 1723: VI., 1741: XXII. és LXIII., 1790: XIX. és LIX. t. cz. *M.*

(5) Igy a már elkobzott Rákóczy s Beresényi-féle javak s egyéb felkelők jószágai.

(6) V. ö. Szent István II. k. 35. fej; 1723: IX. t. cz. *M.*

közepéig felállították, Magyarországon azonban csak 1715-ben született meg az erre vonatkozó törvény.[28]

Az 1712-ben összeült országgyűlés hosszas tárgyalások után alkotta meg az állandó hadseregről szóló cikkelyt. Ez nem jelentett azonban önálló magyar hadsereget, csak magyar legények besorolását és egységenkénti betagolását az egyébként is több nép fiaiból rekrutálódott császári-királyi ármádiába.[29]

A fenntartással kapcsolatos kérdések viszont annyiban változtak, hogy míg korábban a magyarok a saját nemesi felkelésük, valamint a portális katonaság költségeit fedezték, most, nagyobbra nyitva pénztárcájukat, az egész Habsburg-birodalom hadseregének költségeihez is hozzá kellett járulniok.

Az 1715. évi törvénycikk hatályba lépését azonban megelőzte, hogy már 1688 óta magyar egységeket is betagoltak az 1649 óta fennálló császári-királyi állandó hadseregbe, ennek költségeit azonban addig nem a magyar országgyűlés, hanem az örökös tartományok gyűlései fedezték.

A hadsereg ellátása több tényezőből tevődött össze és más elbírálás alá esett télen, nyáron, gyakorlat, vagy pihenő esetén. A mai megszokott laktanyák, a várak, erődítmények szállásul szolgáló épületrészein kívül, még nem épültek meg ebben a korban. A lakásproblémákat úgy oldották meg, hogy összeírták, vagy a vármegyével összeíratták a katonaság elszállásolásra alkalmas épületeket. Mindezt pontos utasításokat tartalmazó központi rendelkezések alapján, felsorolva a kivételeket is, amennyiben nem vehették igénybe — még tiszti szálláshely részére sem — a paplakot, az orvos házát, a nemesi udvarházat, a községházát, az ispotályt és a templomot.

A hadsereg nem ingyen élvezte a szolgáltatásokat: rendeletben meghatározott összeget fizetett a szállásért, ellátásért. Végső soron az adózó azt kapta vissza a beszállásolt hadfin keresztül a kincstártól, amit az korábban beszedett tőle az éppen megfelelő országgyűlési határozat megfelelő cikkelye alapján. Csak esetleg inflálódó pénzben, változó árakon.

Mindez hasonló módon ment végbe a nagy birodalom egész területén, így Erdélyben és a Részeken is egyaránt. Itt is jelentkezett a XVII. század nagy felszabadító háborúinak hatása. Budavár — 1686 — után Erdélyt is elérték a keresztény hadak, a „kár és pusztulás mindennap árad".[30]

„1687 után a fejedelmi kormányzat fulladozva küzd az adóelosztás és a katonaélelmezés megoldhatatlan feladataival".[31]

Az erdélyi szolgáltatások alapja az 1609-től kivetett fejadó volt, amely azonban nem vette figyelembe a vagyoni állapotokat. Ezen módosított a Diploma Leopoldinum, amely szerint a katonaság ellátására 40 ezer köböl[32] gabonát kellett, meghatározott ár ellenében, beszolgáltatni. Ez azonban a gyakorlatban másként történt, mert amit a hadsereg maga körül felélt, mindig több volt a

28 A felkelésről és adózásról. III. Károly 1715. évi I. dekrétumának 8. cikkelye (egyéb irásmód szerint az 1715. évi 8. tc.) CJH 1657—1740. évi törvénycikkek, 441. o. Teljes szövegét l. a mellékletben, 110. o.

29 *Dr. Zachar József* köszönettel fogadott, szíves lektori kiegészítése.

30 Erdély története (Második kötet: 1606-tól 1830-ig). (Szerk.: *Makkai László, Szász Zoltán*) Bp., 1987. 617—1185. o. — Második kiad. — Bethlen Miklós levele 1686. Bethlen Miklós emlékiratban fordult a császárhoz, feltárva a beszállásolt katonaság pusztításait. Erdély ugyanis vállalta az 1686-os balázsfalvi egyezmény szerint, hogy 700 ezer német forintot fizet, valamint élelemmel és takarmánnyal egész télen ellátja a hadsereget. 875—876. o. (A továbbiakban: Erdély... k.)

31 Uo.

32 köböl = régi űrmérték, változó értékekkel. Erdélyben a köböl 64 bécsi pint, kb. 90,5 liter. 1 köböl megfelelt egy pozsonyi mérőnek is: 62,5 liter, de egy pesti mérőnek is: 93,7 liter. A szemes takarmányokat többnyire mérővel, általában a pozsonyival mérték.

meghatározottnál és a lakosságnak mindig többe került, mint amennyit érte kapott.

A XVIII. században, a Rákóczi-szabadságharc bukása — a béke helyreállta — után a gyakorlatban módosult adók helyett az erdélyi adózásnak vissza kellett volna térnie a Diploma Leopoldinumban meghatározott összeghez. De életben volt az ekkor már irreális fejadó és a teherviselés sem volt arányos az egyes natiók és az egyes porták között. Az adó terheit az is növelte, hogy az álladóan, avagy a gyakorlatoktól függően változóan, de folyamatosan jelen lévő katonaság a hadiadó egy részét természetben vette igénybe.

Békétlenséget is növelő hatással volt Erdélyben az, hogy ott kizárólag idegen ezredek állomásoztak. Mivel a hagyományos személyes felkelés a Rákóczi-szabadságharc idején megbukott, az 1715. évi 8. tc. ellenére a székelyeket inkább leszerelték, jóllehet a törvény kimondta, hogy „a nemesek és mindazok, akiket a törvény Magyarországon ez elnevezés alatt összefoglal (bármely tisztségű, méltóságú s állású személyek legyenek) az ország védelmére katonáskodni, tehát személyesen felkelni és illetőleg saját bandériumaikat előállítani és kiindítani tartoznak: ezt ő császári és királyi felsége valahányszor szükségesnek ítéli, az ekkorig erre nézve alkotott törvények értelmében mostantól jövőre is megkívánhatja s követelheti".[33]

De ha a nemesi felkelés intézménye önmagában feszültségeket okozott háború idején (magyarok és székelyek mindkét oldali, egymással szemben álló seregben), a polgári lakosság és a katonaság együttélése sem volt súrlódások híján, még békeidőben sem. Jóllehet a katonaságnak szabályok közé szorítottan kellett volna élnie, azokat alig, vagy csak kevéssé tartották be.

A súrlódások legfőbb forrása természetesen a hadiadó, illetve annak természetben szolgáltatandó része volt. 1671-től az elszállásolt katonaság ellátásának terhét porció[34] formájában vetették ki. A porció — az emberre, illetve lóra méretezett napi „hadiadag" — mértékét a főhadbiztosság, a megyékre nézve a főhadbiztos állapította meg, tovább pedig a megyei hadbiztos osztotta. Az állandó hadsereg felállításával egyidőben megállapították egy katona napi adagját. Ez: egy font[35] hús, két font kenyér, egy itce[36] bor, vagy sör, só, szükség szerint tűzifa, gyertya és természetesen ágy.[37] A ló egy napi adagja hat font zab, hat font széna és heti három csomó[38] szalma volt. A hivatalos ellenértéket beszámították a hadiadóba. Ez azonban mindig kevesebb volt, mint a napi ár. A különbség az adózó vesztesége lett. A fizetendő hivatalos árat II. József újra szabályozta, evvel a deperdita[39] összege csökkent ugyan, de nem szűnt meg. Az

33 CJH 1657—1740. évi törvénycikkek. Bevezetés, 441. o.
34 portio = adag
35 font = 0,56 kg, általában, de vidékenként változhatott
36 itce (icce) = 0,8 liter, de ez is változhatott
37 összefoglaló néven salgamum = hálópénz, szálláspénz
38 csomó = a kötél legalább akkora hossza, hogy csomót lehessen kötni rá. Ez természetesen függött a kötél vastagságától, amit nem határoztak meg. Szalma-, szénakötegnél magából az anyagból, amit össze akartak csomózni, csavarták a kötelet. Vékony kötél, kis csomó — kevés szalma, vastag kötél, nagy csomó — több szalma.
39 deperdita = veszteség, árveszteség, amelynek összege sokszor egészen megközelítette a hadiadót

adózásnak ez a rendszere — s vele a katonatartás íly módja — a XIX. század második feléig fennállt.[40]

A XIX. század elején már rég nincs szó „a fejedelmi kor békésebb időszakaiban uralkodó jelenségről: a végvári őrség városi tulajdonszerzéséről és nem cívódásmentes, de mégiscsak törvények szerinti együttélésről a polgári lakossággal, vagy más végvárak puskás állományának szabad paraszti sorsáról. Most hosszabb ideig meg nem állapodó, a polgári életbe be nem illeszkedő zsoldos katonaság él együtt a polgári lakossággal, kevésbé tisztelve annak jogrendjét".[41]

Minden bizonnyal a súrlódások elkerülése, a feszültségek oldása érdekében határoztak úgy a megyék, hogy az alaprendelet kitételeit, illetve annak hézagait kitöltve, utasításokat adnak ki a területükön elszállásolt katonák tartásának ügyéről. Az 1715. évi alaprendelet nem határozott meg összeget, csak kimondta, hogy mivel egyedül a személyes felkeléssel nem lehet az országot megvédeni, ezért „minden eshetőségre erősebb egy úgy bennszülöttekből, mint külföldiekből álló rendes katonaságot kell tartani, mely kétségtelen, hogy zsold nélkül fenn nem állhat, ezt pedig adózás nélkül beszerezni nem lehet: ezért az erre szükséges segélyek és adók dolgában a karokkal országgyűlésileg (hová tudomás szerint különben is tartozik) kell határozni".[42]

A megyegyűlések figyelembe kellett, hogy vegyék mind a szolgáltatás, mind az utána fizetendő összegek tekintetében a központi utasításokat. Ilyen központi utasítás alapján készülhetett Bihar vármegye közgyűlésére előterjesztésként a mennyiségi értelmezés, amelyet azután, jóváhagyását követően, kinyomtatni rendeltek.

A füzetke szerzője, összeállítója, kiadója, kibocsátója, a szöveg gondozója nem más, mint „Fő Jegyző és Tábla Bíró Domokos Lőrinc". Mivégre a sok meghatározás az egyszerű író (mai szakismereteink szerint összeállító) helyett, aki nemes Bihar vármegye megbízásából dolgozott, amint azt az utolsó mondat bizonyítja is: „fel olvastatott és jóra hagyatott az Dec. 14-kén 1803-dik Eßztend. V. Olasziban[43] tartott különös gyűlésben". Valószínű, hogy az előterjesztés is Domokos Lőrinc munkája, amelynek megtárgyalására rendkívüli — különös — gyűlést hívtak össze, ahol a fent idézett sorok szerint meghallgatták és jóváhagyták az összeállítást. Az is lehetséges azonban, hogy Domokos táblabíró úrnak még az összeállításban sem volt része, hiszen meglehetősen magas állást töltött be ahhoz, hogy az érdemi munkát beosztottaira testálhassa, s ő maga mint az egész művelet ellenőrzője s felelőse nyomtattathassa az utolsó szövegoldalra, hogy „ki adta".

Már az évszázad végén, az alig két emeberöltővel utána következők sem tudtak közös nevezőre jutni Domokos Lőrinc szerzőségét illetően. A tudós antikvá-

40 Magyar állam- és jogtörténet (szerk.: *Csizmadia Andor, Kovács Kálmán, Asztalos László*) Bp., 1990. 183—187. o.

Már a kézirat nyomdába adásának idején jutott kezembe a *Honvédségi Közlöny* 1938. évi május 16-i száma, amely ez alábbi rendeletet közli: az 1938. évi átvonulási élelmezési térítések összege a m. kir. honvédség legénységi állományú egyéneinek átvonulása alkalmával a szállásadók részéről kiszolgáltatott étkezés fejében személyenként és naponként 55 fillér. Hogy mi módon élt tovább a katonatartás eme formája, szándékaim szerint még egy más közleményben visszatérek.

41 Erdély 2. k., 1005. o.

42 CJH 1657—1740. évi törvénycikkek, 441. o. 2. §.

43 V. Olaszi= Váradolaszi, Nagyvárad-Olaszi, mezőváros Nagyvárad közvetlen közelében. Repertorium aller Oerter ung Gegenstände... (von *Johann von Lipszky*... herausgegebenen Charte der Königreich Ungarn...) Ofen,1808. 426. o. 1850-ben már Nagyvárad egyik kerülete, ma Románia.

rius és bibliográfus, Petrik Géza nem említi szerzőként, nem sorolja fel ezt a munkát a megjelent Domokos-művek között. Csak három, önálló füzetet ismertet a Magyarország bibliographiája első kötetében: Tekintetes nemes Békés vármegyének tűz ellen való rendelései (Debrecen, 1800), Rendelések a cseléd tartásáról (Nagyvárad, 1805) és Táborba szálló nemesi sereg hadi törvénye (Nagyvárad. 1809).[44]

A második, alapul vehető feldolgozás Szinnyei József munkája viszont azt állítja, hogy zala-kapolcsi Domokos Lőrinc megyei főjegyző maga írta a könyvecskét. A jeles szerzőről a Magyar írók élete és munkái 2. kötetéből[45] megtudhatunk annyit, hogy 1761-ben született Debrecenben, az ottani híres kollégium növendéke volt, jogi és államtudományi tanulmányokat folytatott, joggyakornoki idejének letöltése után Bihar vármegye aljegyzője, később Csanád, Csongrád és Békés megyék főjegyzője, majd visszatért Biharba. Volt több ízben országgyűlési követ is. Az általa jegyzett könyvek címei alapján tevékeny részt vett a közigazgatási életben. 1825-ben halt meg Debrecenben. Koporsója felett Szoboszlai Pap István debreceni prédikátor mondott gyászbeszédet.[46]

Maga a Domokos család, mint zalakapolcsi előneve mutatja, a Dunántúlról származott Debrecenbe. Az 1526-tól levezetett leszármazási táblázat szerint ősei között akadt testőr, nagyvázsonyi várkapitány, ezredes. A család Márton nevű tagja már Bihar vármegye táblabírája volt. Fia, Lajos, Debrecen város neves főbírája lett, és Kenessey Katával kötött házasságából született negyedik gyermekként Lőrinc. Nagy Iván[47] az apa születési és halálozási évét feltünteti (1728—1803), de Lőrincét nem. Róla csak annyit ír, hogy előbb Békes (sic!), utóbb Bihar vármegyének főjegyzője volt. Ezt a tisztségét 1803-tól töltötte be. A család az Ér mellett fekvő, Nagyváradhoz közeli Kóly községben szerzett birtokot. A falu mellett áll (állt) Domokos Lőrinc bihar megyei főjegyző és táblabíró síremléke.[48] Gyermekei nem maradtak. Életét ezek szerint minden bizonnyal hivatali működésének szentelte, rendeleteket állított össze és magyarázta

44 *Domokos Lőrintz.* Tekintetes nemes Békés vármegyének tűz ellen való rendelései, mellyek . . . szoross megtartás végett kiadattattak az említett vármegyének március 17-én az 1806. eszt. Gyulán tartatott közönséges gyüléséből. 8-r. 32 l. Debrecenben, 1800. A bibliográfia hibásan közli a közgyűlés évét. A teljes cím helyesen az Országos Széchenyi Könyvtár 208.465 jelzetű példánya alapján:

Tekintetes nemes Békés vármegyének tűz ellen való rendelései, mellyek a Nagy Méltóságú Királyi Helytartó Magyar Tanátsnak több rendbéli parancsolataiból szedegettettek és az helybéli környülállásokhoz s szokásokhoz alkalmaztatván, ßzoros megtartás végett kiadattak az említett Tekintetes Nemes Vármegyének Március 17-kén az 1800-dik eßztendőben Gyulán tartatott közönséges gyüléséből főjegyző Domokos Lőrinc által. — Debrecenben, nyomtatt. 1800-dik Eßztendőben. A teljes címlap tükrözi azt is, hogy Domokos nem szerző.

A Petrik által felsorolt további művek:

Rendelések a cseléd tartásáról 8-r. 12 l. Nagy-Váradon, 1805. Máramarosi Gottlieb Antalnál.

Táborba szálló nemesi sereg hadi törvénye. 8-r. 16 l. Nagy-Váradon, 1809. Nyomt. N. Szigethy Mihály bet. (Magyarország bibliographiája: I/2. k. [Összeáll.: *Petrik Géza]* Bp., 1970. OSZK hasonmás kiad., 559. o.) Ezek szerint Gottlieb Antal 1809-ben már nem működött Nagyváradon.

A fenti bibliográfia kiegészítő kötete, amely a nyomdák telephelyeit és tulajdonosait sorolja fel, még csak 1800-ig készült el, így Gottlieb Antalnak csak korábbi éveit kísérelhetjük figyelemmel. L. még a 10. sz. jegyzetet.

Magyarország bibliographiája 1712—1860.: VI. k., Mutatók, 1712—1800. — Bp. OSZK kiad,, 1972. 567. o.

45 Magyar írók élete és munkái (Írta *Szinnyei József*) II. k., Bp., 1893. A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének utánnyomás sorozata Bp., 1980—1981. 1008—1009. hasáb.

46 Szoboszlai Pap István az elhangzott gyászbeszédet ki is nyomtatta. Érdem-oszlop, mellyet . . . Domokos Lőrinc . . . sok rendbeli jeles érdemeiből öszverakott és . . . halotti elmélkedésben . . . megmutogattatott . . . *Szoboszlai Pap István.* Debrecen, Tóth F. nyomdája,1825. 16 o. OSZK 296.039.

47 Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal: Harmadik kötet (szerk.: *Nagy Iván)* Pest, 1858. 556—557. o.

48 Magyarország vármegyéi és városai (Magyarország monografiája) Bihar vármegye és Nagyvárad (Szerk: *Borovszky Samu)* Bp., (1901). 102. o.

azokat, s a kor szokásának megfelelően szerzőként tüntette fel magát, vagy még e nélkül is úgy tartották számon.

Amíg Petrik cím szerint sem ismeri, Szinnyei címvariánssal ugyan, de leírja füzetünket: „Instructiója Bihar vármegyének a magazinális commissariusoknak szóló. Nagyvárad, 1804". Lelőhelyet nem ad. Petrik a másik három mű esetében jelzi a Magyar Nemzeti Múzeumot, ami jelen esetben a jogutód Országos Széchenyi Könyvtár. Ott ma már a jelen forrásközlésben szereplő Instructio is megtalálható a 210.216 jelzet alatt a mi általunk ismert és közölt címmel. Szinnyei az Akadémiai Könyvtár céduláiból dolgozott, ott esetleg láthatott példányt, vagy a régi címfelvételi szabályok szerint készült leírást: a könyv besorolásának alapja az első alanyesetben álló főnév. Német eredetű szabályzatot[49] tekintve, a birtokos szerkezetből kiemelten, az Instructio lesz az első szó. A füzet azonban, sajnos, nem található meg az Akadémiai Könyvtárban,[50] sőt egyetlen másik, Domokos szerzőségével jelölt mű sem, csak a gyászbeszéd Domokos Lőrinc úr felett.[51]

Távol álljon a szándék, hogy Domokos Lőrinc érdemeit kisebbítsük, hiszen irányelveket, rendeleteket összeállítani, magyarázni, esetleg népszerűsíteni korántsem olyan könnyű. De munkáját mégsem tekinthetjük önálló irodalmi alkotásnak. Mindazonáltal a főjegyző úr ez irányú munkásságáról közelebbit akkor tudhatnánk meg, ha ismernénk a megyegyűlések jegyzőkönyveit, tudnánk, mikor és melyik összejövetel határozta el az utasítás kiadását és milyen módon bízta meg főtisztjét a könyv körüli munkálatokkal, vagy magával a megírással.

Bihar vármegye levéltára Debrecenben található. A XIX. századi anyagból a nemesi vármegye közgyűlésének iratai nyolc önálló csoportra osztva kutathatók, ebből bennünket a II. Hadi- és házadók, valamint a III. Katonai ügyek érdekelhetnek, ahová a nemesi felkelésen kívül a beszállásolás, menetirányítás is tartozott. Az egyes közgyűlések iratait rendben sorolták, keletkezési idejük alapján, megkülönböztetés nélkül a rendkívüli és a rendes közgyűlésekét. A megtekintett forrás tanúsága szerint az 1803. december 14-i rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve — remélhetőleg hiánytalanul — megtalálható Debrecenben. Mivel a kéziratot ezen a rendkívüli közgyűlésen olvasták fel, a teljes jegyzőkönyv átnézése nyomán fény derülhet a ma még kérdéses részletekre is. (Szinnyei címvariánsára, sajnos, még ennek alapján sem remélhetjük.)[52]

A könyvecske kiadása fontos volt, hiszen a katonaság akkori létének alapjait jelentő rendelkezéseket tartalmazta. Egyúttal védelmet is jelentett a szolgáltatásokra kötelezettek számára, hiszen határt húzott az esetlegesen jelentkező mértéktelen követelések útjába. A mindkét fél számára jogokat és kötelességeket rögzítő előírás segédlet gyanánt szerepelt, amint azt az előszó is rög-

49 Müncheni vagy porosz instrukció. A magyar könyvtárak 1952-től tértek át új címfelvételi rendre. Szinnyei leírása azonban így sem ad kielégítő magyarázatot. Az eredeti címlapon ugyanis — de még a belső címlapon sem — nem szerepel a Bihar vármegye. Ez egy vagy azóta elveszített példány (címlapvariáns), vagy Szinnyei önkényes címfelvétele.

50 Az Akadémiai Könyvtár munkatársainak szíves szóbeli tájékoztatása, amelyet ezúton is köszönök.

51 L. a 46. sz. jegyzetet.

52 Helytörténeti források 1848-ig a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban (szerk.: *Komoróczy György*) Debrecen, 1972. Kézirat. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei 3. szám.: uo. Bihar vármegye nemesi közgyűlésének iratai 1631—1848 (szerk.: *Komoróczy György*) 30—40 o.; uo. Az iratok leírása: V. A. 1/a Közgyűlési jegyzőkönyvek és tartozékaik 1631—1848 (*Nagy Gyuláné*) 40—43. o.; uo. 75. k. 1803. dec. 14. rendkívüli gyűlés. 41. o. Eddig még nem adódott alkalom személyesen kutatni Debrecenben.

zíti: „A Magazinális Commißßarius e ßerént a Hitet[53] le tévén, lehetetlen, hogy Hivatalát jól folytathaßa, ha tsak azt nem tudja, mi a Katonaság kompetenciája; a tehát a következendőkben határoztatik meg: Primo a kvártély," — s ebből megállapíthatjuk az első bekezdésben idézettek nyomán, — hogy Váradolasziban, Nagyváradon, s talán még más Bihar megyei helységben is, állt olyan lakóház, amelyben négy, vagy öt, esetleg még annál is több szoba volt. Mert amint leírtuk, az ezredesnek három szoba, cselédjének még két szoba járt, ellenben a „Generálisnak[54] nints meg határozva Quártélybeli Competenciája különben, hanem hogy az Helynek környül állása ßerént illendő Quártélya légyen". S ez minden bizonnyal felette állt az ezredes szállásának.

Egy ezredben, amelyet ugyan nem egy helységben szállásoltak el, amennyiben minden hely be volt töltve, elsősorban szolgált az ezredes, az alezredes és az őrnagy. És amint az ezredesnek, közvetlen alárendeltjének, az Oberstleitinantnak[55] a c. pont szerint „competál magának 3 a Cselédjének 1 Szoba, 1 Konyha, egy Kamra, Szekér-ßin, 8 lóra való Ißtáló, Udvaron Kút", a d. pont szerint a „Fő Strása-Meßternek[56] magának 3 a Cselédjének 1 Szoba, 1 Konyha, egy Kamra, Szekér-ßzín,[57] 8 lóra való Ißtálló, az Udvaron Kút". S mivel az általános rendelkezés szerint a nemesi udvarházakat, paplakokat, orvosi, tanítói és jegyzői lakásokat nem lehetett igénybe venni, maradt a feltételezés, hogy az ezred magasabb beosztású tisztjei a módos kereskedő- és iparosházakban voltak elszállásolva.

Az alacsonyabb beosztású tiszteknek, századosoknak, főhadnagyoknak, segédtisztnek, hadbírónak, meg orvosnak is külön szállás kellett. „A Svadronos Kapitánynak[58] magának 2, a Cselédjének 1 Szoba, egy Konyha, egy Kamara, Szekérßzín, 5 lóra való Ißtálló, egy Depositórium,[59] amelybe a Svadron Nyergei s egyéb Bútorai conserváltatnak,[60] Árestomnak[61] és a Strásának[62] egy külön Szoba, egy mellette levő Kis Konyhával". Két szoba járt a második kapitánynak is, de már a hadnagyoknak s lejjebb való tiszteknek csak egy-egy külön szoba, s különkülön a tisztiszolgáknak is. Ilyen, alacsonyabb beosztású tiszt összesen 32 szolgált egy gyalogezredben.[63]

„A Fő Hadnagynak magának 1 a Cselédjének egy Szoba, 1 Konyha, egy Kamara, Szekér-ßzín, 3 lóra való Ißtálló. Az Al-Hadnagynak és Adjutánsának[64] magának 1 a Cselédjének 1 Szoba, 1 Konyha, egy Kamara, Szekér-ßzín, 3 Lóra való Ißtálló. Az Auditornak[65] a Quártélybeli Competenciája az a mi a Fő-Hadnagyé 2 Lóra való Ißtállóval. A Regementz Pater[66] Competenciája az, a mi az Al-Hadnagyé, 2 Lóra való Ißtállóval. A Rechnungs-Führernek,[67] és a Regementz-

53 hit = itt: eskü, esküvés
54 generális = tábornok
55 Oberstleitinant, mai helyesírással Oberstleutnant = alezredes
56 Fő Strása-Mester, főstrázsamester = őrnagy
57 szekér-szín = nyitott, csak tetővel, vagy féltetővel ellátott kocsiállás
58 svadron (svadrony) = ekkor: lovasszázad; kapitány = egyes hadseregekben külön rendfokozat, ma általában a százados; svadronos kapitány = a lovasszázad kapitányi rendfokozatú parancsnoka
59 depo = raktár; depositum = letét; depositorium = itt közraktár a század számára
60 conserval = itt: megőriz
61 árestom (áristom) = börtön
62 strása (strázsa) = őr, őrség, őrhely is
63 Schematismus der kaiserlichen königlichen Armee für das Jahr 1804. Wien, in der Militärischen Buchhandlung, 1803. 384. o. A megjelent kötetek mindig az előző évi állapotot tükrözték.
64 adjutáns = segédtiszt
65 auditor = hadbíró
66 regement (regiment) = ezred; Regementz Pater = ezredkáplán
67 Rechnungs-Führer (Rechnungsführer) = ezred számvevő tiszt. L. még a 26. jegyzetet: rationum exactor = számvevő

Chyrurgußának[68] competál magának 1 a Cselédjének 1 Szoba, egy Konyha, egy Kamara, Szekér-ßín, 2 Lóra való Ißtálló."

Az altiszteknek, azaz „Strása-Meßtereknek, Kaplároknak.[69] Foureroknak,[70] Trombitásoknak, Regement-Kovátsának, Svadronyok Chyrurgusainak,[71] a Militare Regulamentum[72] szerént ugyan külön Quártély nem competál, és ők a Quártély-tartó Gazdákkal egy Szobában tartoznának lenni, de a Vármegye a Katonasággal való Hármóniának fenn tartására, minthogy különben is a Strása-Meßtereknek és Fouriroknak Irásokkal kelletik bánni, nem ellenzi, hogy a hol lehet, külön Szoba adódjon nékiek."

Az instrukció egyaránt vonatkozott a gyalogságra és a lovasságra, avval az eltéréssel, hogy a „Gyalogságnál lévő Tißzteknek ugyan ezen Quártélybéli Competenciájok vagyon, a mi felyebb a Lovas Tißzteknek ki tetetődött azzal a külömbséggel, hogy a Gyalog-Tißteknek Ißtálló, és ahhoz tartozó más épület nem competál."

A leírások alapján szép és tágas szálláshelyet kapott egy-egy ezred tisztikara, ám az utolsó pont minderre rácáfol: „Ha pedig egy vagy más Helyen úgy történnék, hogy nem volnának vagy elegendő, vagy olyas Quártély Házak, hogy minden tißtnek competens Quártély adódhasson az ilyen eßetben ßzűkebb Quártéllyal is tartozik meg elégedni a regulamentum szerént."

A kvártélyok berendezéséről a vármegye tartozott gondoskodni a 2. pontban foglalt instrukció szerint. „Minden Tißti Quártélyhoz ád a Vármegye, minden Szobába egy Nyoszoját,[73] egy Fenyő-fa Aßztalt, és 4 Fenyő-fa Kar-ßzéket; s e mellett minden Tißzti Quártély-Házhoz egy Fenyő-fa Pohár-ßzéket, egy Konyha-Aßztalt, egy étel-hordó Táblát, a Szobákba pedig Fogast, és az Ißtállókba egy Lapátot, Seprűt, egy Fa-villát, és egy itató Désát."

A tiszt uraknak a fent előszámlált holmin kívül már semmi sem járt, sem ruhának való almáriom, sem ágynemű, sem konyhaedények. Ezeket maguk tartoztak beszerezni. Ellenben az őrmestertől lefelé egészen a közemberig előírta a rendelkezés a teljes „stafirungot", méghozzá részletesen, kezelési utasítással együtt. Mindenkit megilletett a vármegye költségén egy nyoszolya szalmazsákkal, két lepedővel, két pokróccal és egy párnával úgy, hogy a párnának két huzata legyen, „ez a két Párna-haj és két Lepedő pedig azért adódik, hogy minden Hónapban mosni és változtatni leheßsen; a Lepedő és Párna-haj mosást pedig a Quártély-tartó Gazda tartozik meg tenni, ahol pedig különös Quártélyban[74] és nem a Quártély-tartó Gazdáknál vagynak a Quártélyosok, ottan a Domeßtica Caßsa[75] költségén ki fog mosattatni. Ezenkívül azon Katonák ßzámára, a kik nem a Quártély-tartó Gazdánál, hanem a Vármegye Épületeiben vagynak Quártélyban, ád a Vármegye minden ßzobára 1 gyertyatartót, 1 alkalmas nagyságú vizes korsót, és két a Cameradßchafthoz[76] alkalmaztatandó főző-

68 Regementz-Chyrurgus (regiment kirurgus) = az ezredes seborvosa
69 Strása-Mester (strázsamester) = őrmester; Kaplár (káplár) = tizedes
70 Fourer (furir) = szállásmester, élelmezési altiszt
71 Svadronyok Chyrurgusa = lovasszázad sebésze (felcser)
72 Militare Regulamentum = hadi szabályzat
73 nyoszoja (nyoszolya) = ágy
74 különös Quartély = külön szállás
75 Domestica Cassa = házi pénztár
76 Cameradschaft (Kameradschaft) = pajtásság, pajtások (bajtársak) együttese, itt: a legkisebb katonaközösség, amely egy öregkatonából és két újoncból állott.

fazekat, és egy nagyobb, s egy kißsebb tserép tálat, minden katonára egy tserép tányért, és Eßztendőre 12 ßzoba ßeprűt; ha pedig az illyen közönséges Quártély-Házban nem Cameradßchaftban-való quártélyosok, hanem tsak egy, vagy más Prima-planißta[77] vólna (Prima-planißtának ezek értendők: Strásameßterek, Chyrurgusok, Fourierok, Kovácsok, Sattlerek,[78] Trombitások) akkor az illyen külön lévő Prima-planißta számára ád a Vármegye egy vizes-korsót, 2 főzőfazekat, 2 tálat, 2 cserép-tányért, és 6 ßzoba seprűt, de azon katonákat, a ki a quártély-tartó Gazdánál vagynak, az ilyenekkel a quártély-tartó Gazda tartozik provideálni.[79]

Lovas ezredeknél különös gondot fordítottak az állatok elhelyezésére, ellátására. A „Quártélybéli Inßtructio" az istállók felszereléséről is intézkedik. „A mi az istálló-béli requißitumokat[80] illeti: ha az istállóban két vagy 3 ló vagyon, ezen esetbenn adódik Eßtendőre 2 lapát, 2 fa-villa, egy rosta, 1 lámpás, 1 itató fa-désa, és 6 seprű; ha pedig több lovak vagynak egy istállóban, mint nevezetesen Deretskén,[81] abban az esetben a felyebb kitett Competenciához képest, tartaßson meg a proportio.[82] Egyébaránt minden istállóhoz adódik 1 abrakos láda, de sák az abrak hordásához egy átalyában nem fog adódni."

A második pontban felsorolt mindezen holmikat, házi bútorokat, ágybéli portékákat és lapátokat, gyertyákat, a 60 személyre felszerelendő ezredbeli fő-ispotály[83] berendezését, megőrzését, jó karban tartását a vármegye bármikor ellenőrizhette. Beszerzéséről a vármegye költségére részben a megyei tisztviselőknek, részben azonban a szállást nyújtó községeknek kellett gondoskodniok, „főképpen azért, mert magoknak a Helyiségeknek jobb gondjok lehet reá; mellyik katona, miképpen conßerválja a holmiját.

Egyéb eránt most mindjárt ezen Inßtructiónak ki-adásával a járás-béli Szolga-Bíró maga mellé vévén a Magazinális Commißsariust, a hol katonaság fekßzik, az ilyen Házi-bútorokat conßcribálya,[84] az Inventariumot[85] pedig 3 Exemplárba[86] kéßitvén el, a Svadron Commendansával[87] ßubßcribáltaßsa,[88] az egyik Exemplár adódjon a Svadron Commendánsának, a másik a Magazinális Commißsáriusnak, a harmadik pedig a Vármegyének referáltaßsék.[89] Még előre praenotálván[90] itten az is, hogy ez a Conßcriptió és Inventatió minden Eßztendőben Januáriusnak első hetibe reiteráltassék.[91] Továbbá ezek a házi eßközök a következendő meg-határozáßsal adódnak: a nyoßzolyák, aßztalok, és karßzékek 10

77 Prima-planista = a szemlekönyv (mustrakönyv) első lapján szereplő ezredbeli tisztek. Itt: a szöveg szerint zárójelben értelmezett alsóbb beosztású és kisebb rendfokozatú tisztek, altisztek; prima plana = a mustrakönyv első lapja; v. ö. mustern = szemlél
78 Sattler = nyerges, nyeregkészítő; v. ö. Sattel = nyereg
79 provideál = gondoskodik
80 requisitum (rekvizitum) = kellék, a szükséges dolog, itt: felszerelés
81 Deretske, Derecske = Debrecenhez közeli mezőváros az egykori Bihar megyében, Hajdú megye határán. „Van itt ... egy megyei magtár az itt tanyázni szokott lovasság részére". Magyarország geographiai szótára. 1. k. *(Fényes Elek)* Pest, 1854. 252. o. Ha már az Instrukció hivatkozik Derecskére, feltehetően megfelelő méretű istállók is álltak itt a század elején.
82 proportio = arány, viszony; itt: az arányosan járandó mennyiség
83 ispotály = betegszoba, gyengélkedő; fő-ispotály = a letelepedett katonaság számára berendezett közkórház
84 conscribál = összeír
85 Inventárium = leltár
86 Exemplár = példány
87 Svadron Commendansa (Commandant) = a lovasszázad parancsnoka
88 subscribál = aláír
89 referáltassék = itt: küldjék el; referál = beszámol
90 praenotal = itt: előír; praenotatio = feljegyzés
91 reiterál = ismétel

Eßztendőre — a pokrótzok 6 Eßtendőre, a lepedők és párna-hajak 2 Eßztendőre — a cserép edények 1 Eßztendőre".

Az ellátásban az egyik legfontosabb a kenyér volt, megelőzve a majd hasonló fontosságú sót. Az instrukcióban a szállás, fa és gyertyaellátmány felsorolása után a kenyér és só következik. „A Tißteknek (Officiroknak) nem lévén kenyérbeli Competenciájok, ebben a vármegyében már rég ólta meg lévén határozva, hogy az in Plano dislocált katonaságnak a kenyér helyett búza adódjon olly formában, hogy a katonáknak a kenyeret a quártély-tartó gazdák tartoznak megsütni, minden 30. és reßpective[92] 31. portió kenyérért 1 p. m.[93] megrostált kenyérnek való élet, ahhoz 2 ff[94] só és 1/4 öl[95] fa adódik a quártélytartó gazdának."

A vármegyének gondja volt rá, hogy az együttélés békességes legyen, szigorúbban fogta a katonaságot, egyszersmind engedményeket is tett a mértékek, mennyiségek megállapításánál. Különösen vonatkozott ez a lovasságra. Mivel a lovas katonának, még a saját személye előtt is, a legfontosabb a lova volt, a megye itt kedveskedett a katonaságnak. „A ßzéna portió eránt tsak az a Jegyzés tétetik, hogy noha Regulamentum ßzerént a ßzéna portióknak, tsak 8 fontosoknak kellene lenni, a Vármegye mindazonáltal a Stativáns katonasággal való Hármóniának, jobban lehető fenn tartása miatt reá áll, hogy a katonaságnak adandó ßzéna portiók, a köteleket is bele ßzámolván 10 fontosok legyenek."[96]

A szigorúságot a tisztekkel szemben próbálták érvényesíteni, elejét kívánták venni a jogtalan követeléseknek. Nem kérhettek kertet, vagy pincét a tisztek. Továbbá nem járt gyógyszer és felszerelés a patikának, sem berendezés a lovagló iskoláknak, ezért „a járás-béli Magißtratuális Tißztségnek,[97] úgy a Magasinális Commißsáriusoknak is pro directione[98] tudtokra adatik, hogy az efféle költségekkel sem a Domeßtica Caßsa, ßem a contribuens[99] nép nem terheltethetik, mert a mi a katonai Ispotályoknál való Patikákat illeti, az ehhez járuló költségeket maga az Aerarium ßupportálya,[100] a lovagló Oskolák eránt pedig a Vármegyének csak az a köteleßsége, hogy ha a katonai Status[101] valahol lovagló Oskolát akarna tsináltatni, a katonaság requißitiójára,[102] a Magißtratuális Tißztség által aßßißtentiát adaßson.

Itt meg-jegyeztetik, hogy az Adßißtentiát[103] úgy kell érteni: hogy a járásbéli Tißzt tartozik ott ahol lovagló Oskola szükséges, requirálni[104] a Földes Uraságot, hogy közel a Helység mellett a nyomuson[105] alkalmatos helyet mutaßson; és hogy ha a katonaság által requiráltatik vagy a lovagló Oskolához meg-kivántató materiáknak meg-ßzerzése, vagy munkások ßzereztetése, vagy a lovagló Oskola planérozása, vagy követsel való meg-hordása végett, mind ezekben egyet értőleg

92 respective = illetve
93 p. m. = pozsonyi mérő, régi űrmérték: 62,498 liter. Főként szemes termények mértékegysége volt. L. még a 32. sz. jegyzetet is. Elet = gabona.
94 ff = font, 0,56 kg
95 öl (fa, vagy egyéb) rakás mérésére szolgál, váltakozó értékben. Ma is ismert és vidéken használt mértékegysége a 2x2x1 m-es farakás.
96 széna portió, kötél = l. csomó, 38. sz. jegyzet
97 Magistratuális tisztség = a tanácsbéli tisztviselők együttese. L. még a 19. sz. jegyzetet.
98 pro direktione = az igazgatás útján, itt: közvetlenül (directio = igazgatás)
99 contribuens = adózó
100 az aerarium supportálja = a kincstár biztosítja
101 Status = rend, itt: a katonai közigazgatás
102 requisito = megkeresés, kereset, igénytámasztás
103 adsistencia, assistencia = segéderő
104 requirál (rekvirál) = hatóságilag térítés ellenében igénybe vesz
105 nyomus (nomus) = vidék, kerület

punctumban említett kenyér' mennyisége határozza meg.

7mo Széna, és Zab.

A' Generalisnak van	12.	ló-portiója
Az Oberſternek	8.	dto.
Az Oberstlieutenantnak	8.	dto.
A' Majornak	8.	dto.
A' Svadron Kapitányának	5.	dto.
A' Második Kapitánynak	5.	dto.
A' Fő Hadnagynak	3.	dto.
Az Al-Hadnagynak	3.	dto.
Az Auditornak	2.	dto.
A' Regement Paternek	2.	dto.
A' Rgmt Chyrurgusnak	2.	dto.
Az Adjutánsnak	2.	dto.

A' ſzéna portió eránt csak az a' Jegyzés tétetik, hogy noha a' Regulamentum ſzerént a' ſzéna portióknak, csak 8. fontosoknak kellene lenni, a' Vármegye mindazonáltal a' ſtativans katonasággal való Hármóniának, jobban lehető fenn tartása miatt reá áll, hogy a' katonaságnak adandó ſzéna portiók, a' kötéleket-is bele ſzámlálván 10. fontosok legyenek.

8vo Szalma.

Mennyi ſzalmát kelleſsen a' katonaság-

a Helység elöljáróival ßegedelemmel legyen, úgy mindazáltal, hogy mind a materiálek mind a munkások illendően ki fizeteßsenek alkú ßerént a katonaság által."

Tekintettel arra, hogy az így, természetben beszedett ellátmány hatóságilag meghatározott értéke beszámított az adóba, fontos volt a pontos kimutatások készítése. Az instrukció második része ez iránt intézkedik. „Meg-lévén már határozva, mi a katonaság Competenciája, következik az Adminißtratiónak és Magazinális Commißsáriusok ßzámadásainak módja, melly ebből áll: I-mo.[106] Hogy az repartitió és az Adminißtratió mindenkor annak rende ßerént, s fogyatkozás nélkül eßsen-meg, ßzükséges, hogy a Provinciális Commißsárius az ezen Vármegyében dislocált katonaságnak effectivus Státusát[107] a Vármegyének mindenkor két héttel az Adminißtratió előtt tudtára adja, úgy pl. ok[108] pro Januario a katonaság Státusát a Prov. Commißsáriátus[109] a Vármegyének usque 15-am Decembris[110] meg-küldje. Ezt V. Ispány Urak vévén, azonnal ki-fogják küldeni a concernens[111] járás-béli Fő-Szolga Bíróknak, olly véggel, hogy a szerént a repartitiót meg-tegyék, s egyßzersmind azt V. Ispány Uraknak is referályák."

Igen pontos meghatározások szerepelnek az elszámolási követelmények felsorolásakor, s az addig talált hiányosságok megszüntetésére, a helytelenségek megjobbítására is felhívják az egyes tisztségviselőket. Amennyiben példának okáért az ellátásra kötelezett helységnek nincsenek számadáskönyvei, terménynyilvántartásai, akkor külön papírosra kell három példányban kiállítani az átvételi elismervényt, de ezt csak egyszer szabad megtenni, egyetlen egyszer! A hiányosságokról a járási szolgabírák azonnal értesítendők, akiknek tiszte, hogy megszüntessék azt, avagy a hanyagul eljáró községbeli bírákat megbüntessék.

A katonaság ilyen formájú tartása, eltartása meglehetős terhet jelentett a lakosság számára, különösen az állandó ezredek felállításáig. A XVIII. század második évtizedétől kezdve azonban a különböző instrukciókban is rögzített mennyiségi és minőségi előírások, a bár változó létszámú, de többnyire állandóan az egyes településeken lévő katonaság életvitele javulást hoztak a korábbi kapcsolatokban. Jóllehet, laktanyák híján továbbra is szükség volt „Quártélytartó Gazdákra", de a kiadott rendelkezéseknek is köszönhetően rendszeressé, rendezetté vált a katonaság és lakosság kapcsolata szemben a korábbi gyakor-

106 I-mo (primo) =először
107 effectivus státus = (elhelyezés szerinti) valódi helyzet
108 pl. ok = példának okáért
109 prov. (provinciális) commissariatus = tartománybiztosság, a vármegyei hadbiztosi hivatal
110 pro Januario ... usque 15-am Decembris = január előtt még, december 15-ig
111 concernens = illetékes

B A' Számadásnak Formulárja az B. alaatt ide rekeſztett Tabella ſzerént légyen kéſzítve.

IX-no Minthogy ennekutánna minden két Hónap' végivel Bimeſtralis Computusok fognak Váradon tartatni, a' Magazinalis Commiſſariusok minden két Hónap végivel a' katonaság' particularis quietantiáit, akarmelly néven nevezendő Naturálékról, a' Helyben lévő katonaság Commendánsa által, egy Generalis Quietantziával felváltattyák, 's azt magok a' Computus előtt egy nappal a' Vármegye Rationum Exactorához Váradra béviſzik.

X-mo Ha a' katonaság réſzéről valami Exceſſus adná elő magát, azt a' Commiſſarius, a' Computusra ne halaſzſza, hanem mihelyt az Exceſſus történik; Járás-béli Fő Szolga Biró Urnak, azonnal referálya, a' ki is azt a' helyben lévő katonaság Commendánsával egyet értvén, inveſtigálni fogja, 's a' Computusra tsak akkor téſzen eránta relatiót, ha a' panaſz a' helyben való Inveſtigatió alkalmatoſságával nem complanálódhatna. Fel olvastatott és jóra hagyatott az Dec. 14-kén 1803-dik Eſztend. V. Olaſziban tartatott különös Gyülésben.

Ki adta Fő Jegyző és Tábla Biró
Domokos Lőrintz.

lattal, amikor a katonaság téli, vagy nyári szállásán addig tartózkodott, amíg mindent fölélt maga körül. Néha még tovább is.[112]

A Habsburg-birodalom hadereje Galiciától Itáliáig hasonló rendszerben élt. Könyvecskénk megjelenésének évében, 1804-ben Nagyvárad központtal a császári-királyi 37. gyalogezred állomásozott. A tiszti névtár szerint ebben az esztendőben éppen 63 gyalogezred, 12 huszárezred, 23 egyéb lovasezred és 21, különböző rendeltetésű más alakulat — határőrség, tüzérség — ette a beszállásolási rendeletek szerint a birodalom kenyerét.[113]

112 A katonaság és polgári lakosság jobb kapcsolatát — vagy legalábbis az arra való törekvést — tükrözi Domokos Lőrincnek a 44. jegyzetben leírt, tűzrendészeti utasításokkal foglalkozó füzete utolsó paragrafusa: „55-ször. Ezen Rendelések a Quártélyozó Militiával is közöltessenek mindenkor, hogy a mennyiben illik, az Hadi-emberek is alkalmaztatthassák ezekhez magokat, és a ßzükség úgy hozván magával ßegedelemmel is lehessenek a veßzedelemben forgóknak."

113 Schematismus der kaiserlichen königlichen Armee für das Jahr 1805. Wien, in der Cath. Gräfferschein-Buchhandlung, 1804. 417. o.

PRIBELSZKI JÁNOS

KAZINCZY LAJOS A SZABADSÁGHARCBAN

Ha az 1848/49-es szabadságharc utáni megtorlás kerül szóba, általában október hatodika áldozatai jutnak eszünkbe, Pedig Haynaunak mások is áldozatul estek. Így Aradon még Ormai Norbert, Kazinczy Lajos és Hauk Lajos is.[1] Dolgozatunkban Kazinczy Lajosnak, a tizenötödik aradi vértanúnak katonai pályáját kívántuk feldolgozni.

Ez a pálya nem volt látványos, hiszen hőse nem irányított döntő csatákat, nem volt országosan ünnepelt hős. De a szabadságharcban játszott szerepe miatt — különösen a nyári hónapok miatt — „kiérdemelte" az aradi vésztörvényszék halálos ítéletét.

A Kazinczyval foglalkozó szakirodalom meglehetősen szegényes. Pásztor Emil kismonográfiáján[2] és a Katona Tamás válogatta dokumentumgyűjtemény[3] Kazinczyra vonatkozó oldalain kívül nem is igen említhetünk mást. Természetesen a szabadságharccal foglalkozó szakmunkákban időnként előfordul a neve. Ám ezek rendszerint mások pályafutásával, más történésekkel kapcsolatban említik. Egy-egy utalásból tudhatjuk meg, hogy Ivánka segédtisztje volt,[4] hogy októberben hidakat állított helyre a Lajtán,[5] hogy novemberben utászzászlóaljat szervezett;[6] azt, hogy részt vett Perczel január végi és Dembinski február eleji hadműveleteiben.[7] Már bővebb információink vannak a tavaszi hadjárat második szakaszában betöltött szerepéről — különösen a nagysallói csata kapcsán említik gyakran nevét. Csallóközi kitérőjéről szóló említést nem ismerünk. A legbővebb utalások a nyári hónapokra vonatkoznak. Ez természetesen érthető, hiszen Kazinczy ekkor válik önálló parancsnokká, számottevő katonai erő irányítójává.

A különböző évfordulós megemlékezésekben[8] — főleg szülőföldjén — általában megemlékeznek róla, azonban ezek nemigen mennek túl a szokásos sztereotip dicséreteken.

A Kazinczy Lajos katonai pályájára vonatkozó eredeti dokumentumanyag viszonylag szegényes; a feltételezhető iratanyag mintegy 30—40%-a ismert. Az iratok legnagyobb része a Hadtörténelmi Levéltárban, az Országos Levéltárban és az MTA Kézirattárban található. Valószínűleg Bécsben és a vidéki levéltárakban is föllelhető még jó néhány dokumentum, ez azonban további kutatást érdemel.

1 *Ormai (Auffenberg) Norbert* honvéd ezredes (1813—1849), a honvéd vadászezredek megszervezője. *Hauk Lajos* honvéd alezredes (1799—1850), a bécsi felkelés egyik irányítója, majd bánáti bányavidéki helyőrségparancsnok.
2 *Pásztor Emil:* A tizenötödik aradi vértanú. Budapest, 1979.
3 Az aradi vértanúk I—II. (Szerk.: *Katona Tamás)* Budapest, 1983.
4 *Ivánka Imre:* Négyhavi szolgálatom a magyar hadseregben 1848 június végétől október végéig. Budapest, 1881.
5 *Görgey Artúr:* Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. I—II. k., Budapest, 1988.
6 *Koltai Vidos Géza:* A honvédség műszaki szolgálata. *Magyar Katonai Szemle,* 1939j10.
7 *Borus József:* Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Budapest, 1975.
8 Pl. *Váczy János:* Jelentés Széphalomról. *Akadémiai Értesítő,* 1911., uő.: Kazinczy Lajos. Adalékok Zemlén vármegye történetéhez, 1914.

A magyar felvilágosodás egyik legnagyobb alakjának, Kazinczy Ferencnek 1820. október 20-án született hetedik gyermeke. A fiút, nagyapja[9] emlékére, a Lajos névre keresztelték. Az ifjú Kazinczy életének első szakaszát erősen meghatározta a családi háttér. A „kis Laló" anyjára, Török Sophie-ra hasonlított. Lajos „arcza egészen Sophie" — írja egy levelében apja.[10] Lajos már egész kicsiny gyermek korában elkezdett ismerkedni a betűkkel. Hatesztendősen versbe szedett levelet ír — apja segítségével — édesanyjának. Az anyanyelv elsajátítása után a latin következett. Apja büszkén írja egyik levelében: „Lajos esztendő előtt még nem ismeré a' betűket: most olvas, ír és tudja a' négy Conjugátiót..."[11]

A huszas évek végén a Kazinczy család teljesen elszegényedett. „... áldott emlékű atyám élete utolsó éveiben súlyos anyagi körülmények közé jutott, nemcsak szellemi munkásságát fordította a magyar irodalom felvirágoztatására, de arra anyagilag is sokat áldozott..." — írja később Eugénia,[12] Kazinczy Lajos legidősebb nővére. Oly nagy volt a szegénység, hogy „kisebb gyermekei gyakran egymás cipőit hordták, mert nem jutott pénz mindegyiknek külön cipőre."[13] Az anyagi nehézségek ellenére a kilenc éves Lajos fiútestvérei után a Sárospataki Kollégiumba került.

Az 1831 közepén Felső-Magyarországon tomboló kolera augusztusban elérte Széphalmot is. Az apa és a fiú is megbetegedett, de a gyermeket sikerült kigyógyítani. Kazinczy Ferenc azonban a járvány áldozata lett.

Az apa halálával még nehezebb napok köszöntöttek a családra. Lajos Sárospataki taníttatásának költségeit jórészt nagybátyja, Vay Ádám fedezte, néhány év múlva pedig gróf Teleki József[14] vállalta azokat magára. Az ő támogatásával és segítésével került a 9. huszárezredhez kadétnak, majd innen Tullnba, az utásziskolába. A tullni utász kollégium a birodalom egyik legjobb katonai szakiskolája volt, jónéhány magyar ifjú tanult itt. A velük kötött ismeretség a későbbiekben erősen befolyásolta Kazinczy Lajos pályáját. Többek között itt ismerkedett meg Görgei Artúrral. A már agg tábornok így emlékezett erre vissza: „... mindnyájan szerettük, mint komoly törekvésű iskolatársat és derék jó pajtást..."[15] De például innen datálódik ismeretsége Ivánka Imrével is. A pionir iskolában szerzett ismereteket 1848 végén majd jól tudja hasznosítani. Négy évi tanulás után, miután minden vizsgáját sikeresen letette, visszakerült huszárezredéhez. A fiatal kadét továbbra is Teleki gróf anyagi támogatásából élt. „Eddig vólt segéd pénzed ezután is meg fog járni tőllem mind addig a'mig magadat arra érdemtelenné nem teszed."[16] 1840 nyarának végén nevezik ki hadnaggyá. Kinevezése után rövid időt családja körében tölt, majd visszatér ezredéhez, Csehországba. E rövid, magyarországi tartózkodása szolgáltatja az egyetlen információt, mit magánéletéről tudunk. Csehországba való visszaté-

9 *Gr. Török Lajos* (1748—1810) köznemesi ellenzéki politikus, Kazinczy Lajos édesanyjának, Török Sophie-nak az atyja.
10 *Kazinczy Ferenc* levelezése. I—XXIII. k., XVIII. k., 4134. levél. (A továbbiakban: K. F. Lev.)
11 K. F. Lev., XXI. k., 5003. levél.
12 *Becske Bálint:* A széphalmi Kazinczy-mauzóleumban ... *Akadémiai Értesítő,* 1909. 507. o.
13 *Pásztor E.:* i. m. 16. o.
14 *gr. Teleki József* (1790—1855), a sárospataki Református Kollégium főgondnoka, a Magyar Tudós Társaság elnöke.
15 Görgey Artúr levelét közli *Pásztor E.:* i. m. 151—152. o.
16 Az MTA Kéziratának Levelestárában, a levelet teljes terjedelmében közli *Pásztor E.:* i. m. 27—28. o.

rése után levelet írt anyjának, melyben egy Fáni nevű hölgyről tesz említést, kinek oldalán „boldog napokat töltöttem, nem törődtem az ismeretlen jövővel, hisz mellettem volt egy tiszta lélek, aki forrón szeretett engem."[17] Anyja, kihez mindennél jobban kötődött, 1842 februárjában meghalt. Kazinczy ekkor már Bécsben élt. A császárvárosban ismerkedett meg későbbi hadtestparancsnokával, Klapka Györggyel. A szabadságharcot túlélt tábornok így emlékezik vissza: „Kazinczy Lajos (...) már a szabadságharc előtt barátom és bajtársam volt, mert együtt szolgáltunk, ő a IX. huszárezrednél én pedig a magyar testőrségnél Bécsben. Sokszor találkoztunk társaságokban és az udvarnál is..."[18] Kazinczy Bécsben ezredparancsnokának, Liechtenstein hercegnek lett a segédtisztje. A hercegi pártfogó és atyja neve miatt közismert személyiség volt a birodalom szívében.

A császári haditörvényszék előtt tett vallomásából[19] tudjuk, hogy 1846-ban léptették elő főhadnaggyá. Néhány hónap múlva azonban, tiszti állásáról lemondva, kilépett a hadseregből. Kilépésének pontos okait nem ismerjük, de feltételezhető, hogy politikai nézetei mellett (miről Pásztor Emil ír) ehhez eladósodottsága is hozzájárult. Már korábbi leveleiben is gyakran szerepel, hogy pénzre lenne szüksége, mert adósságai vannak. Bár, mint írja, a katonáknál mindig fennáll a pénzhiány. Koholt emlékirata is tetemes adósságot említ.[20] S így, hogy tartozásait rendezze, eladta tiszti rangját. (A korban ez nem volt ritkaság.) Kilépésének körülményei miatt később kellemetlenségei is lesznek, hiszen 48 nyarán a nádor csak több heti vizsgálat után hajlandó kinevezni.

Hazajövetele után Zemplén vármegye tiszteletbeli szolgabírájává nevezik ki. Ennél jelentősebb vármegyei állást nem kapott. A következő évben Petőfivel együtt a megye táblabírási közé választották.[21]

Az önkéntes parancsőrtiszttől az önálló hadosztályparancsnokig

1848 tavasza és nyara addig soha nem látott gyors változást hozott Magyarország életében. Az áprilisi törvények, illetve azok gyakorlati megvalósítása óriási mozgást indított el az országban. A megnyíló lehetőségek között a hazafiak tenni akartak hazájukért, ki-ki a maga képességeinek, illetve képzettségének megfelelő területen. A volt tisztek az újonnan szervezkedő nemzetőrségbe és az első honvédzászlóaljakban jelentkeztek. Május 16-án jelent meg Batthyány felhívása, hogy jelentkezzenek az önkéntesek az első tíz honvédzászlóaljba.

Az első jelentkezők között volt Kazinczy Lajos is. Először a Szabolcs megyei Kisvárdán jelentkezett. Az itt alakított nemzetőrséget ő tanította katonai gyakorlatra. Miután megindult a reguláris egységek szervezése, a kilépett huszárfőhadnagy kérte Batthyány miniszterelnök, helyettes hadügyminiszternél tiszti rangja visszaállítását. Kérte azt is, hogy lovas egységhez kerüljön, ugyanis bízott abban, hogy hamarosan lovasságot is fel fognak állítani.[22]

17 Uo. 28. o.
18 A levelet ismerteti *Lukács István*: Jegyzet egy Klapka-levélről. *Vigilia*, 1975. 153—154. o.
19 Az aradi vértanúk. I. m. II. k., 306. o.
20 *Kazinczy Lajos* honvéd-tábornok élete (írta ő maga aradvári fogságában 1849. szept. 1-től okt. 24-ig), Adalékok Zemplén vármegye történetéhez, 1906. Az emlékirat hamis voltát Pásztor Emil bizonyította.
21 *Pásztor E.*: i. m. 29. o.
22 Az aradi vértanúk. I. m. II. k., 306. o.

Kazinczy be sem várta kérelme pozitív elbírálását, hanem legott leutazott a Délvidékre, a szerbek elleni harc színhelyére. Itt már június első fele óta ropogtak a fegyverek, hiszen a szerbek nyíltan ellenszegültek a magyar kormánynak. Felajánlotta szolgálatait a sereg vezérének, Bechtold altábornagynak. Kazinczy és Bechtold már korábbról ismerték egymást, s talán ez is közrejátszott abban, hogy az altábornagy parancsőrtisztjévé nevezte ki.[23]

Ezalatt Budán a nádor vizsgálatot indított azt tisztázandó, hogy Kazinczy kinevezése nem ütközik-e jogi és etikai akadályokba. Miután a vizsgálat tisztázta a kilépés körülményeit, István főherceg átiratot intézett Batthyányhoz. Ebben hozzájárult ahhoz, hogy Kazinczyt kinevezzék az önkéntesekhez. Mint írja, Kazinczyról a vizsgálat kiderítette, hogy „mindig igen jelesen szolgált, és ezen túl is igen jó hasznát lehetne venni. Ha tehát valami jó alkalom adódik, és Méltóságod őt mégegyszer honvédi illő tiszti állomásra javaslatba kívánná hozni, részemről a kinevezésre már most készen nyilatkozom."[24] E levél következményeként augusztus 27-én főhadnagyi rangban kinevezik a váci nemzetőrség parancsnokának, Ivánka Imrének segédtisztjévé.[25] (Az ország területén négy mozgó nemzetőrtábort állítottak föl. Ezek központjai Pápán, Vácott, Szolnokon és Aradon voltak.) Szeptember 13-ától már századosi rangban látja el a segédtiszti teendőket.[26]

A hevenyészett kilépést követően a mintegy 4500 főből álló és négy hatfontos ágyúval rendelkező egység elindult, hogy csatlakozzon a magyar főseregheZ. A Délvidék felé vonuló hadtest már Enyingnél járt, amikor parancsot kaptak, hogy Székesfehérvár-Pákozd irányába vonuljanak vissza, s ez utóbbi mellett foglaljanak el állásokat.[27] A szeptember 29-i pákozdi csatában a váci nemzetőrök is részt vettek, és így átestek a tűzkeresztségen. Ivánka csapatait a centrumban állították föl. A 8/10-ed részben önkéntesekből álló magyar csapatok megállták a helyüket, visszaverték Jellasics túlerőben lévő, már-már Budát veszélyeztető seregét. A csata után a két vezér háromnapos fegyverszünetet kötött, s ezt a bán arra használta fel, hogy seregeivel Bécs felé elvonuljon.

A pákozdi csata után Kazinczy Pestre utazott, hogy betegségét gyógykezeltesse. Felgyógyulása után ismét bevonult alakulatához, mely ekkor már az osztrák határ menti Parendorf környékén táborozott. A Jellasicsot üldöző magyar sereg előved alakulatait Ivánka vezette. A Lajtához érve a magyar sereg vezetői között éles vitákra került sor. A határ átlépésének kérdése felszínre hozta a tisztek közötti ellentéteket. A császárhű tisztek elvi okok miatt, a radikálisok pedig azért tiltakoztak, mert a honvédnek a hont kell védenie, nem pedig idegen földön hullatnia vérét. A határátlépést szorgalmazó Ivánka összetűzésbe is került Móga fővezérrel. Alakulatának parancsnokságát hamarosan Görgei Artúr vette át. A defenzív magyar sereg a Lajta jobb partján táborozott. A korábban lerombolt hidakat helyre kellett állítani ahhoz, hogy csapataink át tudjanak kelni a folyón. Ezt a feladatot egy kisszámú, hevenyészve összeállított utászcsapattal Kazinczy Lajos hajtotta végre,[28] (a magyar sereg ekkor még nem

23 Uo.
24 Országos Levéltár (OL) N 31 István min. 24. cs. 2042.
25 *Ivánka:* i. m. 13. o.; Kazinczy kinevezése: OL Nádori min. 1848:2438, megjelent a *Közlöny* 1848. szept. 15-i számában.
26 *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49. Budapest, 1987. 191. o.
27 *Ivánka:* i. m. 17. o.
28 *Görgey A.:* i. m. I .k., 198. o.

rendelkezett szervezett utászcsapatokkal). Miután a kis csapat a hidat helyreállította, a magyar sereg elindulhatott Bécs felé, majd a vezetés bizonytalansága miatt ismét visszatért korábbi állásaiba. A harmadszori átkelés után jutottak honvédeink Schwechat alá, ahol azonban már osztrák állások fogadták őket.

A csata után Kazinczy, kinek ekkor már Görgei az elöljárója, nyargonci feladatot is ellát. Móga parancsára a következő szövegű, írott levelet viszi el Kossuthoz. „... van szerencsém Elnök Urnak teljes tisztelettel tudatára adni, miszerint Önt Csányi kormánybiztos úr s 'a többi katonai egyének tanácskozás végett ide helybe még az éjjel várják..."[29] Ezen az enzersdorfi haditanácson mond le Móga altábornagy a magyar sereg fővezéri tisztéről. Itt ajánlja fel Kossuth ezt a pozíciót Görgeinek, kit a következő nap ki is nevez.

A vesztett összeütközés után a magyar sereg Pozsony-Győr irányába vonult vissza. Pozsonyban Kazinczy új feladatot kap. Egy utászzászlóaljat kell szerveznie. A magyar hadak eleddig nem rendelkeztek szervezett utászcsapatokkal, ezt láthattuk a Lajta-hidak helyreállításánál is. A műszaki csapatok létrehozását előirányzó hadügyminiszteri rendelet ugyan már szeptember 5-én megjelent, de csak október végén, november elején indult meg az új csapattestek megszervezése. Ezek felállítása azoknak a tiszteknek lett a feladata, akiknek ilyen képzettsége volt. Kazinczy is közéjük tartozott. Pesten állították fel az első utászzászlóaljat Szodtfried Nándor vezetésével, majd Kazinczy lesz az, aki megszervezi a másodikat és a harmadikat.[30]

November 19-én Kazinczy levélben fordul Csány László kormánybiztoshoz, hogy zászlóalja felszerelési igényeit teljesítsék. Az iratból kitűnik, hogy ekkor mintegy 1250 főből állt az utászzászlóalj. A kérelem vonatkozik a ruházatra éppúgy, mint a műszaki felszerelésre, vagy a fegyverzetre.[31]

A Pozsonyban felállított zászlóaljjal Győrbe vonult, hogy a város körül sáncokat emeljenek a közeledő osztrák hadak elé. November 21-én egy nyomtatott felhívás is megjelenik, amely felszólítja a műszaki képzettségű egyéneket, hogy lépjenek be az utászok közé. A felhívást Kazinczy Lajos, az utászkar parancsnoka írta alá.[32]

Kazinczyt november 28-án (16-i ranggal és illetménnyel) nevezi ki a hadügyminiszter őrnaggyá.[33] November közepén Görgei egyik jelentése 4 század utászt jelez Győrben. Itt ismerkedik meg Kazinczy az egyik későbbi aradi vértanúval, Lázár Vilmossal. „... mint százados lettem beosztva az utászcsapatokhoz, melyeket a parancsnokul kinevezett Kazinczy őrnagy Győrbe szervezett..." — vallja a császári hadbíróság előtt tíz hónap múlva Lázár.[34]

A győri és az azt követő események egyik szereplő szemtanúja Matolai Etele. Az ő visszaemlékezései sok fontos adalékot őriztek meg számunkra. Mint írja „... az első utászezred második zászlóalja ásókkal és egyéb utászi eszközökkel felszerelve, s amelyekkel már nem csekély munkákat is végzett; de még fegyvere nem volt; sőt még fel sem volt esketve."[35] A zászlóaljat karácsony első napján, a püspöki templom melletti réten eskették fel. Az utászok Szabadhegy

29 OL H2 OHB 66. cs. 238—9 f.
30 L. a 6. sz. jegyzetet.
31 OL H 103., Csány László kormánybiztos 8. dob., iktatott beadványok, 743. sz.
32 Az OL-ban. Közli: *Spira György—Rózsa János:* Negyvennyolc a kortársak szemével. Budapest, 1973. 804. ábra, továbbá *Pásztor Emil:* i. m. 69. o.
33 L. a 27. sz. jegyzetet.
34 Az aradi vértanúk. I. m. II. k., 196. o.
35 *Matolai Etele:* Visszaemlékezéseim honvéd életemre. Sátoraljaújhely, 1883. 40. o.

mellett emelték a sáncokat, mikor megindult az osztrák támadás. A fegyvertelen zászlóalj Budára indult. Matolai emlékezete szerint 26-án, vagy 27-én indultak Győrből, és a dermesztő téli hidegben a Bábolna-Nagyigmánd-Budaörs útvonalon érkeztek meg 30-án, vagy 31-én Budára. A zászlóaljat itt felfegyverezték, feladata pedig az lett, hogy a visszavonuló magyar erők számára átjárót készítsen a befagyott Dunán. Kazinczy már korábban, Győrben is kért fegyvereket az OHB-től, de akkor még nem kapott. Kossuth meg is jegyzi ezt egy Csánynak írt levelében: „Kazinczy ide küld fegyverért — nincs. Hát hova lettek a győri fegyverek?"[36] Az utászzászlóalj feladatáról pedig egy másik levele tanúskodik, melyet Duschek Ferencnek címzett: „A dunai átjárás könnyítésére, mostani harcmunkálataink tekintetéből szükséges a jégen utakat készíteni, s ezek létesítésével Kazinczy őrnagy úr maga meg is bízatott."[37] Az elkészült átjárókon, illetve a még nem teljesen kész Lánchídon a sereg át is vonult a Duna bal partjára január első napjaiban.

A január másodikai haditanács úgy döntött, hogy a Feldunai Hadtest néhány alakulatát a Perczel vezette Közép-Tiszai Hadtesthez csatolják. Kazinczy őrnagy és utászai így kerültek Perczel parancsnoksága alá. E hadtest feladata a Tiszántúl és a kormány védelme volt. Perczel, miután magához vonta Répásy tartalék alakulatait is, január negyedikén elhagyta Pestet. Cegléd-Szolnok, majd Törökszentmiklós volt a hadtest útja.

Matolai szerint itt az utászzászlóaljakban egy kis lázadás-féle tört ki. Az történt ugyanis, ahogy Matolai írja, hogy Kazinczy át akarta szervezni csapatait. A két utászzászlóaljból egy utász- és vadászzászlóaljat kívánt létrehozni. A tisztikar tiltakozása következtében ez a terv meghiúsult. Emiatt Kazinczy már másnap el is hagyta az utászokat, és mint huszár alezredes az első huszárezred parancsnokságát vette át. Matolai, és őt idézve Pásztor Emil, itt téved. Ugyanis Kazinczy csak március 10-én vette át a Császár-huszárok parancsnokságát.[38] Ellenben valóban ekkor nevezik ki alezredessé, s lesz egy dandár parancsnoka Perczel hadtestében. „... hozzáfogtam két utász zászlóaljból egy zászlóalj Porosz herceg gyalogságból, egy honvédzászlóaljból, az első huszárezred három osztályából és három ütegéből álló dandárom megszervezéséhez és felszereléséhez..."[39] Itt Kazinczy minden bizonnyal túloz, hiszen csapatainak létszáma a Szolnok elleni támadás során is csak 2440 gyalogosból, 400 lovasból és egy tizenkét fontos ütegből állt.[40]

Perczel először Szolnokon kívánt megállni, de miután beállt a Tisza, jobbnak látta az Ujváros-Nádudvar-Karcag vonalra visszavonulni. Ugyanis innen a teljes Szolnok és Polgár közötti Tisza-szakaszt ellenőrizhette. Windisch-Grätz Perczel szemmeltartására a két üteggel megerősített Ottinger-lovasdandárt küldte Szolnokra, s a magyarok megfigyelésén túlmenőleg feladatául adta a vasútvonal helyreállítását is.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány, mely meglepetéssel értesült Perczel ilyen nagymérvű visszavonulásáról, nem tartotta biztonságosnak, hogy a szolnoki Tisza-híd az ellenség birtokában van, ezért Kossuth január 17-én utasította Perczelt, hogy foglalja azt vissza.

36 *Kossuth Lajos* összes munkái (KLÖM) XIII. k., 918. o.
37 KLÖM XIII. k., 936. o.
38 OL H 75 1849:5783.
39 Az aradi vértanúk. I. m. II. k., 307. o.
40 *Borus:* i. m. 94. o.

A magyarok haditerve igen egyszerű volt: a Zagyva felől átkarolni az ellenséget, és utána megverni azt. Az átkarolást a Kazinczy-dandárnak kellett végrehajtania. A közel háromezer főből álló és hat tizenkétfontos ágyúval megerősített csapat feladata az volt, hogy Kunhegyestől Tiszabőre vonuljon, majd keljen át a Tiszán, s nyomuljon a Zagyva felé. Közben a Hertelendy-hadosztály szemből megtámadja a Tisza-hidat. Ottinger értesülve a magyar hadmozdulatok egy részéről, megtette a védelmi intézkedéseket, és erősítést kért Budáról.

A rossz időjárási viszonyok közepette, a nagy ködben, a Kazinczy-dandár eltévedt, így a magyar támadás nem volt egyidejű, s emiatt Ottinger Abony felé kicsúszott a harapófogóból. A városon kívül elfoglalt állásaiból az időközben beérkezett Kazinczy-dandár szorította ki.

Perczel teljesítette az OHB parancsát, de úgy döntött, hogy folytatja előrenyomulását. Rövid pihenő után a Kazinczy-dandárt Törtelre, Hertelendy csapatait pedig Abonyba irányította. A következő feladat Cegléd elfoglalása volt. Január 25-ére Perczel a következő parancsot adta: „25-én Czegléd leszend elfoglallandó. E végre Hertelendi alezredes Abonyból 25-én reggel tíz órakor megindult, és Czeglédet homlokban támadja meg (...) Kazinczy alezredes Törtelről szinte tíz órakor indul (...), míg Hertelendi homlokban a Szolnoki országútról teszi feladatát, addig ő a Kőrösi út felé kanyarodva fog működni. De nem úgy mint Szolnoknál! — Hanem pontosan kis kanyarodással és rohanással."[41]

Az elégtelen osztrák felderítés a magyaroknak kedvezett. Ottinger 24-én úgy tudta, hogy a magyarok még mindig Szolnokon vannak, és így nem is várt támadást. Ezért csak jelentéktelen erősítést kért.

A jól működő magyar tüzérség hamar eldöntötte a ceglédi csatát. Ottinger a Jellasicsnak küldött jelentésében külön kitért a tizenkétfontos magyar ütegre. A vereség után az osztrákok egészen Albertirsáig vonultak vissza. Most már Budán is felismerték a helyzetet, így az I. osztrák hadtest jó részét Albertirsa irányába indították. Sőt, Windisch-Grätz utasította a Görgeit üldöző Csorichot (II. hadtest), hogy két dandárt azonnal indítson Pestre. Más elérhető alakulatokat is a fővárosok körzetébe rendeltek.

Perczel jó érzékű és sikeres támadása erős mozgást indított meg a császári hadtestek között. Mindenütt a magyar főerők támadására készültek. Windisch-Grätz erőinek Cegléd irányába való koncentrálása megkönnyítette mind Görgei, mind Klapka dolgát.

A sikeres akció után az Országos Honvédelmi Bizottmány utasította Perczelt, hogy vonuljon vissza, hiszen a Tokaj és Szolnok közötti Tisza szakaszon az ellenség átkelhet, és Debrecen ellen vonulhat. Ezen túlmenőleg megparancsolták neki, hogy egy hadosztályt indítson a tiszafüredi híd biztosítására.[42]

Még január 23-án megérkezett a sereghez — tanácsadói minőségben — gr. Dembinski Henrik, kinek jelenléte az erőszakos Perczel környezetében nem sok jóval biztatott. A visszavonulás és az erők szétaprózása miatt Perczel és Dembinski összeveszett, minek következtében az előbbi lemondott állásáról, és elutazott Szolnokról. A hadtest vezetését Répásy Mihály vette át. Ezzel egy időben több személyi változás is történt. Kazinczy Lajost is ekkor nevezték ki hadosztályparancsnokká.

41 Hadtörténelmi Levéltár (HL) 1848/49-es anyaga 10/441/a
42 KLÖM XLV. k., 210. o.

Ezután a 4000 gyalogosból, 500 lovasból és 12 ágyúból[43] álló Kazinczy-hadosztály, Dembinski parancsnoksága alatt, Kunhegyesen és Madarason át, elindult Tiszafüred-Polgár felé. Január 30-án Klapka kérte Dembinskit, hogy Kazinczy alezredes hadosztályát azonnal irányítsa Tokajba. Dembinski ezt elutasította, így a hadosztály nem vett részt a tokaji ütközetben, hanem Polgárnál átkelt a Tiszán, és Miskolc felé manőverezett, majd ismét visszatért a balpartra, és csak február 4-én Rakamazon csatlakozott Klapkához.

Az így mintegy 12 00 főre növekedett Felső-Tiszai Hadtest már alkalmassá vált arra, hogy eredményesen vegye fel a harcot a Kassa felé húzódó Schlikkel szemben. A Szepesség felől egyébként Kassa felé nyomult előre Görgei is. Így két tűz közé lehetett volna szorítani az ellenséget. Ám Dembinski meg volt győződve, hogy Schlik Görgei elől Kassáról Miskolc irányába fog visszahúzódni, így az Avas alji várost jelölte ki menetcélul. Klapka és Dembinski vitája eredményeként (t.i., hogy Schlik milyen irányba fog visszavonulni) Klapka hadtestével Schliket követte, míg a Kazinczy-hadosztály Szerencsen és Gesztelyen át Miskolcra vonult Dembinski irányítása alatt. Február 8-ára Schlik előtt is világossá vált, hogy igen könnyen bekeríthetik, ezért úgy döntött, hogy a Sepsi-Torna-Tornaalja-Rimaszombat vonalon vonul vissza és így keres kapcsolatot a főseregggel. Dembinski, értesülve az ellenség ilyen irányú terveiről, ráeszmélt, hogy Miskolc tájékán nem lesz ütközet, s így a Kazinczy-hadosztállyal elindult Schlik után Sajószentpéterre, majd onnan Putnokig nyomult előre. Itt értesült arról, hogy az ellenség a közeli Tornaalján táborozik. Azonban a Kazinczy-hadosztályt gyengének érezvén (25 gyalog század, 7 lovas század, 12 löveg) nem mert támadni, hanem segítséget kért a szintén Schliket üldöző Görgei-hadtestbeli Piller-hadosztálytól. Választ nem kapva mégiscsak a Kazinczy-hadosztállyal támadta meg a Schlik-hadtest utóvédjét képező Kriegern-dandárt. Az erőviszonyok nagyjából egyenlőek voltak, de az osztrákok erősebb tüzérséggel rendelkeztek, s a csatazajra visszaérkező Deym-dandár visszavonulásra késztette Dembinskit.[44]

Schlik elszalasztása után Dembinski, engedve Kossuth és Mészáros unszolásának, megkezdi a magyar haderő összpontosítását Putnok-Kassa-Rakamaz-Miskolc térségében. Ebben az összpontosításban Kaziczy Lajos már nem vesz részt. Korábbi betegsége ismét kiújult. Kazinczy betegségének mibenlétéről nincs tudomásunk, de gyógykezeltetése nem tartott sokáig, hiszen a kápolnai csatában már „nézőként"[45] részt vett. A magyar hadak ellentámadása, mint tudjuk, nem végződött sikeresen. S ez csekély mértékben a lengyel fővezéren, Dembinskin múlott. Bő egyhónapos hadvezéri tevékenységének mérlegét március 3-án, Tiszafüreden vonják meg beosztottjai. A „tiszti puccs" Dembinskit eltávolította a vezéri posztról és a táborba érkező Kossuth — ki azért jön, hogy Görgeit főbelövesse — a helyzetet helyesen értelmezve elfogadta a kész tényt. Néhány nap múlva a magyar hadak fővezérévé — az erdélyi sereg kivételével — Vetter Antal altábornagyot nevezte ki. Vetter elméletileg igen képzett katona volt, de határozatlansága, illetve Damjanichcsal való rossz viszonya kétségessé tette, hogy sikeresen el tudja-e látni új feladatát. S valóban, ezek az aggodalmak a cibakházi támadásnál be is igazolódtak. A sikertelen akcióban Damjanich-

43 *Borus:* i. m. 113. o.
44 *Szeremlei Samu:* Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéből. I.—II. k., II. k., 53—54. o.; *Borus:* i. m. 138. o.; a létszámra: OL R 23 III/17—18 fol.
45 Az aradi vértanúk. I. m. II. k., 308. o.

nak is döntő „érdeme" van, hiszen ellenkezése, Vetterrel szembeni erőszakos fellépése egyik fő okozója volt a kudarcnak.

Szerencsére nemcsak vereségeket, sikertelen támadásokat jegyezhettek fel 49 tavaszelőjén a krónikások. Hiszen egy bő héttel a kápolnai csatavesztés után már méltán lehettek büszkék honvédeinkre. Damjanich és Vécsey sikeres szolnoki hadműveletе ismét a magyarok kezébe adta át a kezdeményezés lehetőségét. A szolnoki Tisza-híd elleni támadás eredetileg Dembinski támadó hadműveletének elterelő eleme lett volna, de a főhadszíntéren lezajlott események, illetve azok megkésett volta miatt önálló, a kápolnai vereséget részben ellensúlyozó hadműveletnek tekinthetjük.

Tiszafüred után az I. hadtest — melyben már Kazinczy is ott van — parancsot kap, hogy vonuljon Törökszentmiklósra, s ha szükséges támogassa a III. hadtest támadását. Erre azonban nem volt szükség, hiszen a Bánátból fölrendelt hadak tökéletesen oldották meg feladatukat. Miután Damjanich újabb utasítást a támadás folytatására nem kapott a főparancsnokságtól, a Tisza-hidat fölégetve visszavonult.

Vetter támadó hadműveletének megfelelően a magyar hadak most Törökszentmiklós-Cibakháza térségében összpontosultak. Az új támadásról, illetve annak eredményességéről/eredményéről már szóltunk.

E március közepi napok Kazinczy Lajos életében is fontosak. Most lép megint szolgálatba. A tisztjeitől elhagyott I. (Császár) huszárezred parancsnokságát veszi át.[46] A volt huszár nyári kérelme most „teljesül". Azonban nem sokáig szolgál ebben a beosztásban, mert egy, a tisztikarral történő összezördülés után, a huszárokat elhagyva, már ismét hadosztálynok Klapka hadtestében.

Már április eleje van, mikor megindul a honvédsereg harmadik, s végre sikeres ellentámadása. Az új hadműveleti terv, amelyet Klapka dolgozott ki, s ami tartalmazta Dembinski és Vetter korábbi kísérleteinek néhány elemét, röviden a következő volt: Egy hadtest az ellenséget arcban leköti (VII. hdt.), míg a másik három (I., II., III., hdt.) dél felől átkarolja. A terv sikeres végrehajtása némi szerencsét is igényelt, de óriási eredményekkel kecsegtetett.

Április 2-án Schlik a táborában tartózkodó urakat meghívta „auf eine brilliante ungarische Hasenhetz".[47] Azonban a „nyúlvadászat" nem a tervek szerint alakult, mert a VII. hadtestet irányító szótlan huszárezredes igencsak megtréfálta az osztrák tiszt urakat. A Hatvannál végzett erőszakos felderítés magyar sikert hozott. Schlik csapatai kénytelenek voltak feladni a várost, és arról is meggyőződhettek, hogy jelentős magyar erőkkel állnak szemben. Közben a magyar zöm folytatta előrenyomulását Tápióbicske felé. Április 4-én délelőtt Klapka arról értesült, hogy a Jellasics-hadtest vonata Tápióbicskén áll. A hirtelen elhatározott és megvalósított támadás előtt nem végzett felderítést, s a városba benyomuló Dipold-dandárt erős puskatűz fogadta. A visszavonuló zászlóaljak magukkal rántották a második és harmadik támadó hullámot. Időközben azonban szerencsére, beérkezett a Damjanich-hadtest Wisocky-hadosztálya, mely fényes szuronyrohammal megfordította az ütközet kimenetelét. Két nap múlva hasonló események zajlottak le az isaszegi erdőben. A csata félidejében a balszárnyon lévő I. hadtest zászlóaljai ismét hátrálni kezdtek. Csak Görgei erőteljes fellépése

46 L. a 39. számú jegyzetet.
47 *Kossuth Lajos:* Írások és beszédek 1848—1849-ből. (Szerk.: *Katona Tamás)* Budapest, 1987. 347. o.

akadályozta meg Klapka visszavonulását. S miután beérkezett a tartalékot képező Aulich-hadtest, „a győzelem még ma lehetségessé vált".[48]

Mindkét összeütközésnél ott volt Kazinczy Lajos is, de tényleges szerepéről, sajnos, nincs információnk.

A két utóbbi összeütközés világossá tette az osztrák hadvezetés előtt, hogy csapatai könnyen harapófogóba kerülhetnek. S miután Windisch-Grätz nem volt hajlandó Görgeinél csatát elfogadni, hanem sietve visszavonult Buda felé, a magyar haditervnek csak egy része valósult meg. Részgyőzelmek ugyan születtek, de nem sikerült az osztrákokat eldöntőleg megverni.

A tavaszi hadjárat második szakasza a komáromi erőd felmentését célozta. A taktika a korábbihoz volt hasonló: egy megerősített hadtest Pest előtt leköti az osztrák főerőket, míg a többiek a Duna bal partján elérik a szorongatott várat. A támadó magyar él először Vácnál találkozott ellenállással, azonban a Damjanich-hadtest azt legyűrte. A III. hadtest támadását az I. biztosította, melyben hadosztályparancsnokként Kazinczy — miként ezt az április 9-i, Csomádon kelt hadrend bizonyítja[49] — is ott volt. Az első váci csata után a magyar sereg élővéd hadteste a Klapka-hadtest lett. Kazinczyék 11-én Rétságra, 12-én Nagyorosziba, 13-án Ipolyságra nyomultak előre. Az I. hadtestet egy napi menettel lemaradva a III. követte, míg további egy nappal később a VII. hadtest következett. 14-én az I. hadtest élővédje Fegyvernekig nyomult előre, míg a Kazinczy-hadosztály Déméndre vonult.[50] 16-án a magyar főhadiszállás már Léván volt, az I. hadtest pedig Kálna-Nagyszécse térségében táborozott. A következő feladat a Garamon való átkelés volt.

De milyen osztrák ellenintézkedések történtek ugyanebben az időben? A gyorsan visszavonuló Windisch-Grätzet, ki nemrég még szétszórta a „lázadó csordákat" felmentették, és helyébe Welden táborszernagyot nevezték ki az osztrák hadak vezérévé. Az április elején felállított IV. osztrák hadtest, Wohlgemuth altábornagy parancsnoksága alatt, az új fővezértől kapott parancs értelmében a Komárom felé előrenyomuló magyar erők előtt a Léváról Komáromhoz vezető utakat zárta le (április 16—17.). Azonban helyesebb lett volna a Garamon még át sem kelt, illetve éppen átkelő magyar erőket megtámadni. Miután ez elmaradt, a magyarok 17-én és 18-án sikeresen átkeltek a folyó jobb partjára: az I. hadtest és a III. Szecsénél, a VII. pedig Zsemlérnél.

Április 18-án a magyarok Alsópél-Derezslény vonaláig nyomultak előre. Másnap Klapka Nagysallóra egy huszárkülönítményt küldött élelmet gyűjteni. Wohlgemuth arról értesülve, hogy az ellenség Nagysallót „erősen" megszállta, a Stazrsdil-dandárt küldte a falu visszafoglalására. A különítmény feladatát sikeresen teljesítette, ugyanis közeledtére a huszárok szinte puskalövés nélkül visszavonultak. Eközben Klapka hadteste Nagysalló felé vonult. Hölvenynél értesülve a történtekről a magyar vezér azonnal támadásra határozta el magát. Csapatait támadó rendbe fejlesztette, s ezzel egyidejűleg Damjanichtól erősítést kért.

Az I. hadtest Kazinczy-hadosztálya képezte a támadó centrumot. A magyar balszárnyra a III. hadtesttől érkezett Wysocki-hadosztály fejlődött föl, a jobb-

48 *Horváth Mihály:* Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. I—III. k. Pest, 1871—1872. II. k., 370—371. o.

49 HL 1848/49 20/537.

50 A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratának története. Budapest, 1925. 204—219. o.

szárnyat az I. hadtest Dessewffy-hadosztályának egyik dandára képezte. Mögöttük helyezkedett el tartalékban a másik három dandár. A lovasság Nagysándor parancsnoksága alatt a támadó magyar balszárnyat fedezte.[51]

A délelőtt 10 óra körül megindult összpontosított magyar támadás során a Kazinczy-hadosztály az országúton a falu északi, a Wysocki-hadosztály pedig északkeleti része felé nyomult előre. A Dipold-dandár a nagysallói erdő irányába támadott. A heves ágyúzást követő szuronyroham sikeres volt; Klapka szerint különösen a Kazinczy-hadosztály zászlóaljai tettek ki magukért.[52]

A faluból kiszorult dandárt, egy másik dandárral megerősítve, Wohlgemuth újra rohamra küldte, de ez sem hozott számára sikert. A sikertelenséget látva a Jablonowsky-hadosztályt a falutól délnyugatra eső magaslatra vonta vissza. Mialatt a magyarok a centrumban soraikat rendezték, a balszárnyon váratlanul fellángolt a harc. A Wohlgemuth hadosztályai közötti kapcsolatot fenntartó Herzinger-dandár váratlanul megtámadta a Dipold-dandárt és visszavonulásra késztette azt. Ebben a válságos helyzetben a tartaléknál tartózkodó Guyon a Bóbich-dandárral a hátrálók segítségére sietett, s meg is futamította az ellenséget.[53]

Délután 3 óra körül a Kazinczy- és a Wysocki-hadosztályok ismét támadásba lendültek, ebben segítette őket a Nagysándor vezette lovasság is. Wohlgemuth már megkezdte Jászfényszaru irányába a visszavonulást, de ekkor megjelent a VII. hadtest lovasságának egy részével Poeltenberg, s így az újabb magyar támadás az osztrák táborokat arra kényszerítette, hogy Komárom helyett Érsekújvár irányába vonja vissza csapatait.

A több mint hat órán át tartandó csata meghozta a honvédség számára az egyik legnagyobb győzelmet a szabadságharc talán legvéresebb összecsapásában. Klapka Emlékirataiban kiemeli a Kazinczy-hadosztály hősiességét.

Kazinczy Lajos katonai pályáján is nagy jelentőségű volt ez az esemény, hiszen az ebben a csatában tanúsított bátorsága és hősiessége miatt kapta meg a III. osztályú vitézségi érdemrendet.

A csata után Kazinczy, mint minden magasabbegység-parancsnok, intézkedett hadosztálya további feladatairól. Jelentést kért a veszteségekről, illetve azokról, akik kitűntek a harcban,[54] gondoskodott egysége ellátásáról. Másnap a magyar sereg tovább indult Komárom felé. A Kazinczy-hadosztály az I. hadtest balszárnyán helyezkedett el és biztosította az összeköttetést a III. hadtesttel.[55] 22-én a Klapka-hadtest elővédje bevonult Komáromba. Így a jobb parton az erőd felszabadult. Az április 25-ről 26-ra virradó éjjel öt magyar dandár — köztük a Kazinczy-hadosztály két dandárral — győzelmesen megvívta a komáromi csatát, és ezzel teljesen felmentette az erődöt. A csata után a Kazinczy-hadosztály őrszolgálati feladatot kapott. A 19. zászlóalj az I. számú kiserődöt szállta meg, a Don Miguelek a II. számút; a III-at a 17. honvédzászlóalj, a Kiserődöt pedig a 34. zászlóalj. A komáromi várőrségből a Kazinczy alá rendelt 40. zászlóaljat előőrsi szolgálatra rendelték.[56] Az előőrsbe kiküldött Horváth őrnagy másnap jelentette, hogy az ellenség elvonult Győr irányába.[57] A hadosztály a

51 *Breit (Bánlaky) József:* Az 1848/40. évi magyar szabadságharc. I—III. k., Budapest, 1941. II. k., 98—99. o.
52 *Klapka György:* Emlékeimből. (S. a. r.: *Katona Tamás)* Budapest, 1986. 220. o.
53 *Breit:* i. m. II. k., 100. o.
54 HL 1848/49 22/521/a.
55 HL 1848/49 22/623.
56 HL 1848/49 24/201.
57 HL 1848/49 24/288.

következő napokon is addigi állásában maradt. 28-án Kazinczy Klapka parancsára Nagyigmándra egy különítményt küldött ki.

Ezekben a napokban dőlt el, hogy a magyar sereg merre folytassa tovább hadműveleteit. Bécs vagy Buda? A kérdés eldöntésében mind katonai, mind politikai érvek összecsaptak. A válasz ismert. Görgei fővezér seregeinek döntő részével Buda ellen vonult.

Az április 30-i hadsereg napiparancs jelentős személyi változásokat jelentett be. „Minthogy Klapka tábornok úr ideiglenesen a hadügyminisztérium teendőit veszi által...,annál fogva az I. hadtest parancsnokságát ideiglenesen Nagy Sándor tábornok úr veszi át. (...) Gyalogsági hadosztálynokok gyanánt ugyanazon hadtestnél beosztatnak Kiss Pál ezredes és Kazinczy Lajos alezredes."[58] Ezzel egyidőben a Kazinczy-hadosztálynál is történnek változások. Az áthelyezett Schultz és Zákó őrnagyok helyett Pálóczi és Nyeregjártó őrnagy lett a két dandárparancsnok.[59]

Május negyedikén megindult Buda ostroma. Az I. hadtest a Mészáros út és a Kis Svábhegy közötti szakaszon foglalt állást. Az ütegeket a Nyárshegyen állították fel. 7-én Kazinczi Nagysándor parancsára megszállta a Budáról Bicskére vezető utat. Kilencedikén kitüntetésre terjesztette fel alakulata néhány tisztjét, így Pálóczy és Nyeregjártó őrnagyokat, Uzener és Fornét kapitányokat, valamint Liptai hadnagyot a nagysallói csatában nyújtott teljesítményükért.[60]

Május 15-én kelt Nagysándor tábornok felterjesztése a hadügyminisztériumhoz, melyben javasolja Kazinczy alezredes előléptetését.[61] E javaslat minden bizonnyal motiválta Klapka május 24-i döntését,[62] melyről még később lesz szó. Azt nem tudjuk, hogy Kazinczy Lajos pontosan meddig vett részt Buda ostromában, de május közepén elhagyta az ostromsereget, mert a Csallóközben egy önálló hadosztály parancsnokságát kellett átvennie. Az eddigi parancsnoknak, Kosztolányi Mórnak ugyanis a legfelsőbb katonai vezetés előtt kellett tisztáznia magát Ludvigh János egy jelentése miatt. (A kormánybiztos azt tudatta Kossuthtal, hogy Kosztolányi egy hibás intézkedése miatt az ellenség egy teljes gyalogszázadát elfogta.)

Kazinczy május 19-én jelenti a főparancsnokságnak, hogy megérkezett és átvette a hadosztály parancsnokságát.[63] Jelenti a létszámot és azt, hogy 6 ágyúja van. Kazinczy jelentésében 3885 emberről ír. Első dandárjának létszámát 2198 főben adja meg, azonban, ha az általa felsorolt gyalogosok (973+962 = 1935) és lovasok (142+126 = 268) számát összeadjuk, 2203 főt kapunk. A tévedés természetesen nem jelentős, de jellemző. Ugyanezen a napon még „Görgey Arthur hadügyminiszter és haderőfőparancsnok tábornok úrnak" is ír.[64] E levelét már Nagymegyerről keltezte. Írásában öt pontban foglalja össze hadosztályával kapcsolatos észrevételeit és kéréseit. Közli, hogy lovassága meglehetősen leromlott állapotban van, ez mind az emberekre, mind a lovakra vonatkozik. Kéri, hogy a Lehel-huszárokhoz vezényeljenek egy vezérkari tisztet. Tudatja, hogy az említett hiányosságok miatt lovassága az ellenséggel szemben gyenge.

58 Közli *Breit:* i. m. II. k., 116. o.
59 HL 1848/49 27/85.
60 HL 1848/49 26/409.
61 HL 1848/49 28/29.
62 OL H 75 A 16208.
63 HL 1848/49 26/60.
64 HL 1848/49 29/60/a.

Kéri továbbá, hogy küldjenek neki 8 darab három fontos ágyút, valamint pénzt. Május 24-én ismét Nagymegyerről ír Görgeinek.[65] Tudatja a főparancsnokkal, hogy arról értesült — két szökevénytől —, hogy az ellenség főereje áll vele szemben, azonban mióta az ágyútelepet használja fedezetül, nem merik megtámadni. A kért háromfontosokat még nem kapta meg, de mihelyt megérkeznek, éjszakai rajtaütést fog végrehajtani. 28-án újabb jelentést küld Görgeinek a pillanatnyi helyzetről. Ezzel rövid csallóközi tényked̈ése véget is ért, hiszen néhány nap múlva már Munkácsról keltezi jelentéseit.

„Az önálló vezér"

Május 23-án Kossuth asztalán a következő szövegű irat feküdt: „Kossuth Lajos úrnak az ország kormányzó elnökének! Felkérem tisztelt kormányzó elnök urat, miszerint Kazinczy Lajos alezredest, ki jelenben a' 8-ik hadtestnél hadosztályt vezényel, ezredessé és hadosztályparancsnokul kinevezni méltóztassék. Debrecen, Május hó 21-én 1849 h. hm. Klapka.[66] Kossuth csak ennyit jegyzett az előterjesztésre: megerősíttetik, Kossuth Lajos kormányzó.

S négy nap múlva a Közlöny 116. számában megjelent a kinevezés, mely szerint „Kazinczy Lajos alezredes 's a'8-ik hadtest egyik hadosztályának vezetője folyó évi május 24-i rang és illetménnyel" ezredessé neveztetett ki.

Ezzel közel egyidőben, a korábban létrehozott Északi Hadsereg parancsnoka, Dembinski altábornagy, katonai és politikai okok miatt lemondott állásáról. Kossuth erről május 26-i levelében értesíti Görgeit.[67] Görgei május 29-én kelt válasza egyebek mellett azt tartalmazza, hogy legyen az új főparancsnok (ti. az Északi Hadseregé) Wysocki tábornok. A sereg pedig oszoljon két részre. Az Abaújban és Sárosban állomásozó két hadosztály legyen egy hadtest Dessewffy tábornok parancsnoksága alatt, a beregi, ungi, máramarosi és ungvári csapatokból alakítandó hadosztály parancsnoka pedig legyen Kazinczy ezredes. Megírja továbbá, hogy mivel Kossuth a döntést rábízta, a nevezetteket már el is indította rendeltetési helyükre. Kossuth június 1-én írja meg Wysockinak az átszervezésre vonatkozó utasítást, és egyben közli, hogy a Kazinczy-hadosztály önállóan fog működni.[68]

Miután Kazinczy csapatait a Csallóközben az időközben visszatért Kosztolányi ezredesnek átadta, elindult új állomáshelyére, hogy Zurics alezredestől átvegye a már fent említett csapatokat. Breit József, illetőleg az ő nyomán Pásztor Emil azt írja, hogy Lázár Vilmos vezette Zurics mellett Kazinczy egyik dandárját.[69] Ennek nyomát nem találtuk, ellenben Lázár emlékiratában arról ír, hogy ő Wysocki és Dessewffy parancsnoksága alá tartozott.[70] A június 2-i összhadseregi hadrend[71] is csak Zuricsot említi a máramarosi területen.

Az Ung és Bereg megyék területén lévő csapatok parancsnoki pozíciójáért május-június fordulóján Martiny és Bangya őrnagyok vetélkedtek, mondván:

65 HL 1848/49 29/495.
66 L. a 63. számú jegyzetet.
67 KLÖM XV. k., 408. o.
68 KLÖM XV. k., 453. o.
69 *Breit:* i. m. III. k., 6. o. és *Pásztor E.:* i. m. 65. o.
70 *Matolai:* i. m. függeléke: Lázár Vilmos 1849-i honvéd ezredes aradi várfogságban kivégzése előtt írt emlékirata, 203. o.
71 HL 1848/49 31/101.

mindkettőjüket kinevezte Dembinski.[72] Azonban Kazinczy kinevezése ezt a vitát is időszerűtlenné tette.

Június 2-án kelt a hivatalos értesítés arról, hogy Kazinczyt kinevezték a Máramaros, Bereg és Ung megyék területén állomásozó összes haderő parancsnokává.[73] A meglevő erőket kellett tovább fejlesztenie, és hadosztályával az ország határait Zempléntől Máramarosig őrizni és megvédeni.

Tulajdonképpen itt kezdődött Kazinczy pályájának az a szakasza, ami miatt a szabadságharccal foglalkozó szakmunkák megemlékeznek róla. Leegyszerűsítve, ezeket az értékeléseket a következőkben lehet összefoglalni: Kazinczy megszervezett Máramarosban egy hadosztályt és több heti céltalan kóborlás után, egyetlen harci összeütközés nélkül letette a fegyvert az oroszok előtt.

Dolgozatunk következő részében erről a „céltalan kóborlásról" lesz szó.

Először azt vizsgáljuk meg, mi az, amit készen kapott? Steier Lajos azt írja, a kormány az orosz betöréssel szembeni legfontosabb pozíciókat teljesen elhanyagolta. Wysocki hadteste egy demoralizált, nem kis részben fegyvertelen tömeg. A lengyel csapatok felszerelése és fegyverzete felette hiányos. És hozzáteszi „a Kazinczy-hadosztály állapota sem volt különb".[74] Sőt az anyagi hiányokon túlmenőleg ésszerű haditerv sem volt az orosz betöréssel szemben.

Május közepén a Zurics őrnagy parancsnoksága alatt álló haderő létszáma 2742 fő és 8 ágyú.[75] Ez, mire Kazinczy átveszi az irányítást, 4260 főre és 10 ágyúra szaporodik.[76] Hogy Steier értékelése mennyire helyénvaló, bizonyítja Kazinczy június 26-i levele Görgeihez. Jelenti, hogy „valóságosan rettenetes a csapatokat csak meg is nézni. Miniszter úr adjon anyagot s én ezen stratégiailag és az ország üdvére fontos pozíciót meg fogom védeni."[77] Az aradi haditörvényszék előtt a kezdeti létszámra vonatkozólag a következőket vallotta: „Bereg megyében 10 gyalogos- és 1 lovasszázad önkéntes 6 háromfontos ágyúval. Máramarosszigetnél 2 zászlóalj és 1 lovasszázad sorkatonaság 8 ágyúval (ezek részben három-, részben egyfontosak). Ungvárnál 1 zászlóalj. Összesen tehát 4 zászlóalj, 4 század, 2 lovasszázad és 14 ágyú."[78]

Kazinczy megérkezése után rögtön hozzálátott, hogy eleget tegyen feladatának. Levelében értesítette Zurics alezredest megérkezéséről. Tudatta, hogy őt nevezték ki az északkeleti megyék katonai parancsnokává. Majd így folytatta: „... kötelességéül teszem egyszersmind, hogy a Máramaros megyében létező hadi erő létszámi kimutatását, 's elhelyezését velem azonnal tudatni..."[79] Ezzel egyidőben a polgári lakossághoz is fordult. Szózatában felszólította a polgárokat, hogy mindent tegyenek meg, ami a haza javát szolgálja, ami a függetlenség fenntartásához szükséges.[80]

Seregszervező munkáját azonban hamarosan nehezebb körülmények között kellett folytatnia. Június közepén megindult az orosz fősereg beözönlése Magyarországra. A mintegy 170 000-es intervenciós haderővel szemben Wysocki

72 Utal rá KLÖM XV. k., 481. o.
73 Adalékok a Kazinczy-hadosztály történetéhez 1849. június 2—augusztus 25. *Hadtörténelmi Közlemények*, (HK) 1941. I. sz. okmány.
74 *Steier Lajos:* Haynau és Paskievics. I—II. k., é. n., Budapest, I. k., 78. o.
75 L. a 72. számú jegyzetet.
76 HL 1848/49 34/32.
77 HL 1848/49 35/8.
78 Az aradi vértanúk. I. m. II. k., 314. o.
79 OL Filmtár, 14513/I. A 19. honvédhadosztály I. dandárjának iratai.
80 HL 1848/49 50/141.

és Kazinczy kb. 16 000 embere állt szemben. A magyarok védőintézkedései jórészt csak a Kárpátok hágóinak eltorlaszolására korlátozódtak, illetve az átvezető utak mellett figyelő örsöket állítottak fel, így Kazinczy is Veresmarton, Izán, Kövesligeten, Körösmezőn és másutt.[81] Június 18-án utasította Mezősy őrnagyot — a munkácsi várparancsnokot —, hogy 1 tiszt vezetésével 15 katonát Naményba, az ottani átkelő szemmel tartására küldjön ki.[82] Lehoczky Tivadar pontosítja ezt és azt írja, Kazinczy kiküldte Freyseysen Gyula nemzetőri őrnagyot a naményi útvonal és passzus védelmére, valamint az orosz mozdulatok szemmel tartására.[83]

Június közepén a Kazinczy-hadosztály egyik dandára Huszton a másik Máramarosszigeten állomásozott. Összeköttetési pontja a Wysocki-féle csapatokkal a munkácsi vár volt. Ez az elavult erőd és ez a két viszonylagosan felszerelt alakulat volt hivatva megvédeni a mintegy 50 mérföld hosszúságú határszakaszt. Kazinczy feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy csekély számú lovasságát növelje. Így például 18-án felszólította a munkácsi várban tartózkodó szabolcsi önkénteseket, hogy álljanak be huszárnak.[84] Tüzérségét sem tartotta kielégítőnek, ezért saját maga fogott hozzá, hogy Munkácson ágyúkat fúrasson. Emellett azonban Kossuthtól is kért, erről Kossuthnak egy Görgeihez írott leveléből értesülünk: „... most egy lovas üteg készen van Váradon — de mint hallottam Vácra rendelted. Ha szükséged van rá jó — ámbár Kazinczy is nagyon könyörög Máramarosba ágyúkért..."[85] Gyalogságát is szerette volna soralakulatokkal növelni. Itt ismét Kossuthhoz fordult, aki engedélyezte is, hogy a szabolcsi gerillák rendes honvédekké nyilvánítassanak. Létszámukat — 460 fő —, Kazinczynak kellett a nyíregyházi újoncteleprő kiegészíteni. A tiszteket is ő nevezte ki, csak megerősítés végett kellett felterjeszteni őket. Az új zászlóaljat 139-diknek veszik lajstromba.[86]

Június 23-án két azonos szövegű jelentés hagyja el Kazinczy munkácsi főhadiszállását. Az egyik Görgei hadügyminiszternek szól. Kazinczy ismét felhívja elöljárója figyelmét, hogy a meglevő erőkkel a hosszú határszakaszt lehetetlen megvédeni. Esélyeit tovább rontja az is, hogy hadrendjének egy részével, a máramarosi bányák és gyárak mellett, „... a népességet is — ruszinyákok és oláhok, kik ezen határmegyéket lakják — szemmel kell tartani." Ezután a határvédelemre vonatkozó saját elképzeléseit ismerteti. „Nézetem szerint ide egy önálló hadtestre van szükség — egyik hadosztály Ung és Bereg megye számára, főhadiszállás Munkácson; — a másik Máramaros számára, főhadiszállása Szigeten; — lovasság Beregszász környékére jönne." A későbbiekben leírja, hogy toborzása a lakosság közönyössége miatt eredménytelen. Ezért „... mindenek előtt kérek: 1. némi segítséget gyalogságban ... 2. múlhatatlanul szükségem van lovasságra. Lévén lovasságom összesen 1 század..." A továbbiakban fegyvert, ágyút és pénzt kér. Levelének egyik részében kéri a hadügyminisztert, hogy a helyi toborzású zászlóaljakat (20., 21., 105., 106.) cseréljék ki. „... melyek itt szedetve, egy megbocsáthatatlan hibából mindjárt itt is alkalmaztattak ... ezek a zászlóaljak nem valami hazafias érzelműek. A közembere

81 *Breit:* i. m. III. k., 118. o.
82 HL 1848/49 33/321.
83 *Lehoczky Tivadar:* Beregmegye és a munkácsi vár 1848—49-ben. Munkács, 1899. 122—123. o.
84 HL 1848/49 33/324.
85 KLÖM XV. k., 564. o.
86 KLÖM XV. k., 584. o.

el nem szalasztja az alkalmat a szökésre."[87] Kazinczynay ez utóbbi megállapítását jól támasztja alá Mezősy őrnagy egy keltezetlen — feltehetően augusztus közepi — jelentése a HM-be, melyben azt jelenti, hogy az elfogott Kazinczy-hadtestbeli szökevények száma oly nagy, hogy a várbörtön mellett, már egy kazamatát is ki kellett nyittatnia.[88] A másik ugyanilyen szövegű jelentést Szemere belügyminiszternek címezte,[89] aki korábban a Közlönyben gyors jelentést kért a határvédelemről. A jelentés mellé egy levelet is mellékelt, melyben még egyszer megerősíti a leírtakat és kéri Szemere személyes segítségét.

Június végén Kazinczy 23-i keltezéssel levelet[90] kap Kossuthtól, ki egy korábbi kérelemre válaszolt. A biztatások mellett konkrét ígéretek is vannak a levélben. A kormányzó megígéri, hogy küld 1 század lovasságot, illetve Kazinczy alá rendeli az Ormay-féle vadászok Besztercén állomásozó 2. ezredének 3. osztályát. Biztatja Kazinczyt, hogy hamarosan a nagyváradi ágyúkból is fog küldeni, szuronyos puskát azonban nem tud adni. Kossuth azt javasolja: pótolják a szuronyt lándzsával...

Paskievics benyomulása után Bártfánál volt az első jelentősebb összeütközés a magyarok és az oroszok között. Erről az összecsapásról június 23-án Kazinczy lelkes hangú napiparancsban számol be hadosztályának, s egyben felszólítja őket: „szolgáljon ez mindannyiunk serkentéséül".[91] Az összecsapás után Wysocki gyorsan dél felé vonult vissza: nem mert megütközni, mert attól tartott — és nem is alaptalanul —, hogy az óriási tömegű orosz lovasság egyszerűen legázolja csapatait. Az északi hadsereg gyors visszavonulása miatt Kazinczy teljesen elszakadt Wysocki csapataitól, így egyedül maradt a cári sereg oldalában és hátában. Az előre nyomuló orosz sereg jobb szárnya — Cseodajev — veszélyesen közelített a Tiszához. Így Kazinczy legfőbb gondja a sikeres védelem megszervezése volt. 29-én utasította Mezősy őrnagyot, hogy erősítse meg a várőrséget — erre a célra katonákat is adott át —, és hogy a Latorca mellé állíttasson előörsöket.[92] Cseodajev egészen Debrecenig való előretörése arra késztette az elszigetelt Kazinczyt, hogy Munkácsot elhagyva dél felé vonuljon és Bemmel keressen kapcsolatot. Június 30-án tudatja is Mezősy várparancsnokkal, hogy Máramarosba vonul.[93] Ugyancsak 30-án kelt levele Bemhez. Ebben ismerteti az altábornaggyal a kialakult helyzetet. Közli, hogy Husztra vonul és egyben felajánlja szolgálatait. Mint írja „... várom a parancsot, mert kár lenne egy csapattestet 22 ágyúval (melyek közül 7 db hatfontos) kihasználatlanul hagyni."[94] Ennek ellenére Bem, kinek pedig Beszterce környéki harcaiban jelentős segítséget nyújtott volna Kazinczy, elutasítja azt, pedig Kazinczy esetleges déli irányú mozdulataival az oroszok is számoltak: éppen ezt megakadályozandó küldött Óradnára is különítményt Pavlov tábornok.[95]

Kazinczy Huszton tovább folytatta seregszervező munkáját. Állandó kapcsolatot tartott fenn a munkácsi várral, ahol ágyúkat fúratott, illetőleg a környék más hadiüzemeivel is. Július 4-én és 5-én is sürgette a várbelieket az ágyúk kifúrása miatt. Tüzérparancsnokát, Jokschmann őrnagyot a már kész ágyúk fel-

87 OL H szek. 1248—1249.
88 HL 1848/49 40/155.
89 OL H szek. 1247.
90 OL OHB 1848:8533, közli KLÖM XV. k., 576—577. o.
91 HL 1848/49 34/248.
92 HL 1848/49 35/364.
93 HL 1848/49 35/425.
94 HK 1941 II. számú okmány.
95 *Gyalókay Jenő:* A besztercei hadosztály története. HK 1927., 43—45. o.

szerelésére utasította. Az új ágyúk felszerelésében mind a katonai, mind a polgári igazgatás közreműködött, hiszen embert és lőszert a munkácsi várparancsnoknak, kocsit és lovat Eötvös kormánybiztosnak kellett biztosítania.[96]

Valószínűleg Huszton szervezte át Kazinczy hadosztályát hadtestté.[97] Ebben szerepet játszott elképzelése arról, hogy a határszakasz megvédéséhez legalább egy hadtest szükséges, illetve az a hadügyminiszteri rendelet, mely a magyar hadsereg szervezeti felépítését módosította. Ez kimondta, hogy a gyaloghadosztály öt zászlóaljból kell, hogy álljon. Nos Kazinczynak több, mint öt zászlóalja volt. Így nekilátott, hogy viszonylag erős hadosztályát hadtestté fejlessze fel. E lépése minden bizonnyal önkényes volt, hiszen a központi hadrendekben és haditervekben sehol sincs szó a Kazinczy-hadosztály hadtestté való átszervezéséről.

Mint már korábban volt róla szó, az északkeleti megyék hadrendje június elején kb. 4260 fő volt. A július 6-i hadrend[98] szerint Kazinczy-hadtest létszáma 7299 fő és 23 ágyú. Ez mindenesetre jelentős gyarapodás, főleg akkor, ha figyelembe vesszük a korábban említett hátráltató körülményeket. A két nappal későbbi, ugyancsak huszti hadrend[99] jelentős eltéréseket tartalmaz a július hatodikaihoz képest. A létszám itt már 8259 fő, az ágyúk száma pedig már 30. Jónéhány szervezeti változás is van. A korábban 19-es számmal jelölt hadosztály most a 20-as számot viseli, és fordítva. Míg korábban a 22. és a 105. honvédzászlóalj a 19. hadosztályba volt besorolva, most a 20. hadrendjében szerepelnek. Az átszervezés minden bizonnyal Kazinczy új tervével, a Munkácsra való ismételt visszatéréssel van összefüggésben.

A Kazinczy parancsnoksága alá eső területekre orosz seregek nem nyomultak be, de a határ túloldalán álló erők lovas őrsége gyakran hajtott végre határszéli portyázást: elsősorban a magyarok emelte akadályokat rombolták le. Ennek tudható be Kazinczy eléggé éles hangú levele július 26-án Mezősy őrnagyhoz.[100] Azt írja a várparancsnoknak, hogy nemcsak a várat, hanem annak környékét is meg kell védenie. Ezért utasítja, hogy a várőrség két százada és az általa küldött lovasság vonuljon Pudpolvárra és az ott elrombolt torlaszokat állítsa helyre. Egy szemtanú későbbi visszaemlékezése szerint[101] a kiküldött csapatnak nemigen akaródzott a Beszkid-hegyre vonulni, hanem néhány napi falubeli időzés után visszatért Munkácsra.

Időközben Cseodajev néhány napi tartózkodás után visszavonult Debrecenből a Tisza mögé. Így az északkeleti megyék veszélyeztetettsége is elmúlt egy időre. Kazinczy tehát visszatérhetett a tiszai átkelők közelébe.

Június végén — július elején gyorsan követték egymást az újabbnál újabb magyar haditervek. Az első a komáromi összpontosítási terv volt. „Legközelebbi jövőnkre nézve egyszerű haditervem az: itt Komárom oltalma alatt összpontosítani minden erőt Bem, Vetter és Kazinczyn kívül és az osztrákokat eldöntőleg megtámadni" — írta június 30-án Görgei Kossuthnak. Ekkorra ez a haditerv már — Görgei tudtán kívül — időszerűtlenné vált, hiszen Kossuth

96 HL 1848/49 36/242.
97 HK1941. III. számú okmány, ill. HL 1848/49 36/357.
98 L. a 98. számú jegyzetet.
99 HL 1848/49 36/462.
100 HL 1848/49 36/365.
101 *Kovács Károly* emlékiratai. *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1973/1., 109. o.

29-én Pesten, az ott jelen levő tábornokokkal, új haditervet fogadtatott el. Az új terv a szegedi koncentráció elképzelése volt, gondolván, hogy 1848/49 telén a Tisza egyszer már megállította az osztrákokat. Azonban néhány nap múlva Kossuth ezt a tervet is felborította. A Perczel parancsnoksága alatt álló Közép-Tiszai Seregnek új feladatot adott. Elrendelte, hogy a Tiszán átkelt, s a főerőktől elvált orosz sereget verje meg és szorítsa vissza a Tisza mögé. A terv szerint Kazinczy csapatainak is Perczelhez kellett volna csatlakozniuk. Július 10-e táján Kazinczy parancsot kapott Perczeltől, hogy Ungvárra nyomuljon és támogassa Görgei visszavonulását, majd ezután, Debrecenen keresztül, csatlakozzon az ő erőihez.[102] 15-én Kazinczy válaszolt is Perczelnek. Jelentette, hogy erőinek összpontosítása igen nehezen halad, s csapatainak felszerelése is meglehetősen hiányos. De „... tespedni mind a mellett tovább egy helyt nem tudok s annál fogva a reám bízott határszéli védelemtől elvonható haderőt tegnapi nap útnak indítottam Munkács felé, onnan Ungvárra menni szándékom, s aztán amint az események igénylendik Eperjes vagy Tokaj felé..."[103] Kazinczy elképzelésének némileg ellentmond Mészáros fővezér egy jelentése a hadügyminiszternek.[104] Eszerint Knézic tábornok parancsnoksága alá rendelik és Munkács védelmét kell biztosítania. Perczel július 10-i és Mészáros július 15-i parancsai ellentmondtak egymásnak és ezért tétlenségre kényszerítették Kazinczy csapatait.

Itt egy mondat erejéig vissza kell térnünk a Kazinczy-hadosztály hadtestté való átszervezéséhez. Hogy nem a hadügyminisztérium és a fővezérlet rendelte el az átszervezést, azt jól bizonyítja, hogy Kazinczy csapatait a Knézic vezette hadtest kötelékébe osztották be július 15-én.

Július második hete a huszti főhadiszálláson az Ungvár, majd a Szepesség felé történő előrenyomulásra való készülődés jegyében telik. Kazinczy rendezi csapatait. A munkácsi várban lévő honvéd századokat visszarendeli zászlóaljaikhoz. Ezeket a csapatokat a várőrségben önkéntesekkel váltja fel.[105] A csapatainál lévő vadászfegyvereket összeszedeti és utasítja Mezősy őrnagyot, hogy a vár készleteiből cserélje ki ezeket szuronyos fegyverekre.[106] Jokschmann őrnagyot többször is újólag sürgette az ágyúk „késszé tétele" miatt. 15-én pedig felszólította, hogy „Iparkodjék ön amennyire csak lehet minél több lőszert és muníciót készíteni, hogy hadjáratomban, a kellő működésben ne hátráltasson ennek netán történő hiánya."[107] Igaz, hogy 14-én már azt írta a munkácsiaknak, hogy „a hadi tanya a mai napon változik", ennek ellenére még 17-én Huszton volt. Innen jelentette[108] Dembinskinek, hogy információi szerint mintegy 14 000 orosz tart a Duklai-hágó felé. Egy orosz tiszttől megtudta, hogy még 40 000 fős erősítést is várnak. Sajnálja, hogy nincs Ungváron, mert így csak 5—600 ember van Duklánál és Eperjesnél meg Kassánál is kevés az erő. Mint írja, csak lassan tud Munkácsra bevonulni, mert Zurits alezredes akadályokat állított fel az úton. Jelenti továbbá, hogy a lovasság kiképzése, újoncok hiányában, lassan halad. További parancsokat Ungváron vár. 22-én Abonyból Mészáros Lázár intézett hozzá levelet.[109] Felhívta Kazinczy figyelmét korábbi parancsára, melyben a

102 *Pásztor E.*: i. m. 78. o.
103 HK 1941. IV. okmány.
104 HK 1941. V. okmány.
105 HL 1848/49 36/366., ill. 36/371.
106 HL 1848/49 38/315.
107 HL 1848/49 37/423.
108 HK 1941. VI. sz. okmány, ill. HL 1848/49 38/83.
109 HK 1941. VIII. sz. okmány, ill. HL 1848/49 39/70.

Knéziccsel való egyesülésre szólította fel. Figyelmeztette, ne engedje, hogy a Tiszától elszakítsák. Kazinczynak továbbra is feladata Görgei seregének mozgását segíteni. Levelének végén Mészáros az iránt érdeklődik, mivel magyarázható a július 8-i és a július 17-i hadrendek[110] közötti jelentős eltérés. A magyarázat minden bizonnyal Kazinczy 15-i Perczelhez írott levelében van. Ott arról van szó, hogy seregei egy részét már elindította Munkács felé. Így a július 17-i 5450 fő minden bizonnyal a második menetoszlop létszáma, amely 17-én indult Husztról Ungvárra.

Görgeinek a Sajóig való előrenyomulása módosítja Kazinczy terveit is: a legrövidebb úton Görgeihez kellett csatlakoznia. A fősereg Sajó környéki harcai után a Hernád mellett pihent, hogy időt adjon Kazinczynak a dél felé való vonulásra, és később a csatlakozásra,[111] bár 25-én Görgei azt írta Kazinczynak, amennyiben elég erősnek érzi magát, maradjon eddigi felállásában, ha nem, akkor csatlakozzon az ő seregéhez. 27-én Kazinczy tudatja Görgeivel, hogy aznap éjszaka akart az uzsoki hágón keresztül Galíciába benyomulni.[112] Mivel azonban Görgei ilyen közel van, előbb megvárja az ő utasításait. A főhadiszálláson csak Bayer ezredes tartózkodott — mivel Görgei e napon Nyíregyházán volt —, ki a futárt azonnal, részletes menettervvel visszaindította Kazinczyhoz. Bayer előírta a napi menettervet, hogy Kazinczy csapataival Nagykállónál csatlakozni tudjon hozzájuk. E tervet azonban az oroszok főerejének átkelése a Tiszán meghiúsította. Görgei még 27-én új parancsot küldött Kazinczynak, hogy vagy maradjon a helyén, vagy pedig vonuljon Erdélybe Bemhez, mert a fősereghez való csatlakozása már kivihetetlen.[113] Kazinczyhoz csak az első levél jutott el, arra 30-án válaszolt is. Egyetértett az egyesüléssel, és már másnap, 31-én el is hagyta csapataival Ungvárt és Tiszaújlak felé indult, hogy a terveknek megfelelően ott augusztus 2-án átkeljen a folyón.[114] Jelentette továbbá, hogy 28-án egy különítménye átkelt Galíciába, és Klimiecnél szétugrasztotta az ellenséges csapatot és zsákmányt is szerzett. Ez a levél meglehetősen bús hangulatú. Mint Kazinczy írja, a csapatok hangulata nem a legjobb, és ezt még csak tetézi a zsold és a felszerelés hiánya. Időközben Kazinczy megkaphatta Görgei második levelét is, mivel seregei nem a Tisza, hanem a munkácsi vár felé folytatták útjukat, ahova 31-én meg is érkeztek. Másnap írt Görgeinek. Tudatja a tábornokkal, hogy addig Felső-Magyarországon, illetve Munkács környékén marad, míg egy megfelelő alkalom, „jövedelmező vállalkozás" nem kínálkozik.[115] Bízik abban, hogy ez hamarosan elérkezik. Pozíciója egyébként igen előnyös, biztosítani tudja a Munkács és Nagybánya közötti hadiüzemeket és a vásárosnaményi Tisza-hidat is. Végül azt írja, hogy a legroszabb esetben is ki tudja erőszakolni az Erdélybe való visszavonulást.

Így augusztus első napjaira Kazinczy és csapatai ismét egyedül álltak, elvágva minden magyar erőtől, az orosz sereg mellett és mögött.

Nemcsak Kazinczyban és Görgeiben merül föl a Bemmel való egyesülés lehetősége, hanem magában Bemben is. Július 29-én levélben kéri Kossuthot, hogy utasítsák Kazinczyt, vonuljon Beszterce irányába, hogy így az ott tartózkodó

110 HL 1848/49 38/80.
111 *Pásztor E.*: i. m. 80. o.
112 HK 1941. IX. sz. okmány, ill. HL 1848/49 40/179.
113 *Steier*: i. m. I. k., 231—232. o.
114 HK 1941. XI. sz. okmány, ill. HL 1848/49 41/63.
115 HK 1941. XII. sz. okmány., ill. HL 1848/49 41/179.

Grotenhjelmet két oldalról tudják megtámadni.[116] E kérés következtében először augusztus 3-án a hadügyminiszter, majd 5-én Kossuth kérte Görgeit, hogy utasítsa Kazinczyt a Bemmel való közös hadművelet végrehajtására.[117] Fölmerül a kérdés, hogy miért Görgeihez fordultak, s miért nem Kazinczyhoz. A választ maga Kossuth adja meg. Leveléből kitűnik, hogy a kormány teljesen szem elől vesztette Kazinczyt, nem tudták, hogy pontosan hol tartózkodik. Görgei Nagyváradról utasította Kazinczyt az Erdélybe való vonulásra, közben Bemnek egy Kolozsvárról kelt rendelete is megérkezett. E szerint Kazinczynak minél előbb Naszódnál, a felső Szamosnál kell állást foglalnia.[118] A hadtest már e parancsok megérkezése előtt készült Erdélybe indulni, hiszen már 2-án kérte a számvevő tiszt, hogy a hadtest iratait helyezzék el a vár archivumába.[119]

Augusztus hatodikán a hadtest elhagyta Munkácsot és Beregszászon, majd Máramarosszigeten keresztül Erdélybe vonult.[120] Kazinczy ekkor még nem tudta, hogy az erdélyi harcok Bem nagycsűri vereségével gyakorlatilag véget értek, s maga Bem is Temesvár felé lovagol. Nagybányán csatlakozott Kazinczyhoz a szatmári önkéntesek 1200 fős csapata és egy szepesi zászlóalj, majd megérkezett Jokschmann őrnagy a tábori szertár 17 ágyújával.[121] Nagybányáról a sereg Désre vonult. Még itt sem értesültek arról, hogy Világosnál már néhány napja „véget ért a nagy mű". A táborban vidáman szólt a zene, sokan még táncra is kerekedtek... bár ennek ellenére a kósza hírek miatt a csapatok létszáma gyorsan apadt. „Voltak zászlóaljak, amelyekből a bevonulás idejére alig 40—50 ember érkezett a sósmezői táborba. A legnagyobb rész egész éjen át lassan szállingózott"[122] Désen tudták meg, hogy az erdélyi seregek maradványai, melyek Bánffyhunyadnál vereséget szenvedtek, Gál Sándor tábornok — kiről még csak azt tudták, hogy ezredes — parancsnoksága alatt Zsibó felé hátrálnak. E hír hatására Kazinczy is Zsibó felé fordult katonáival. A két sereg 22-én egyesült. Mint Várady írja, Gál serege lehangoltságot hozott a táborba. Mindenütt a közelgő katasztrófa hangulatát lehetett érezni. A már Désen állomásozó Grotenhjelm parlamentert küldött a zsibói táborba. Tyimasev százados mellett a másik követ gróf Kornis volt, ki Görgei Nagyváradon augusztus 16-án kelt levelét hozta.[123] A tábornok a levelet Stein ezredesnek címezte, akit az erdélyi magyar hadak vezetőjének tartott. A parancsnokot felszólítja: mivel a túlerő ellen a győzelemre nincs esély, tegye le a fegyvert, hiszen az ebben a helyzetben nem gyávaság. A további harc csak rontaná az ország jövőbeni esélyét. A levél ismertté válása után a táborban lázongás tört ki. A tisztek két pártra szakadtak. Az egyik párt, Kazinczy vezetésével, a fegyverletétel mellett foglalt állást, a másik, a Várady vezette, ellene. Annak ellenére, hogy a tiszti gyűlés nem hozott határozatot, Kazinczy megígérte a követnek, hogy az orosz seregek előtt leteszi a fegyvert.[124]

Ismert Görgeinek egy ugyancak 16-áról keltezett levele[125] Kazinczyhoz, melyben gyakorlatilag ugyanaz áll, mint a Steinnek írt levélben, E levelet Kazinczy

116 *Steier:* i. m. II. k., 149. o. és KLÖM XV. k., 817. o.
117 HK 1941. XIII. és XV. sz. okmány, ill. KLÖM XV. k., 826. o.
118 *Pásztor E.:* i. m. 84. o.
119 HL 1848/49 41/220.
120 *Lehoczky:* i. m. 132. o.
121 Az aradi vértanúk. I. m. II. k., 315. o.
122 *Várady Gábor:* A zsibói végnapok. *Ország Világ,* 1885. 171. skk. o.
123 *Kővári László:* Erdély története 1848/49-ben. Pest, 1861. 275—276. o.
124 *Várady:* i. m.
125 HK 1941. XVI. sz. okmány, ill. HL 1848/49 43/218.

már nem kapta meg, ugyanis a küldönc Munkácsra vitte. Várady azt állította,[126] hogy birtokában volt Kazinczy 20-án kelt válasza, amelyben kétségét fejezte ki Görgei levelének valódisága miatt. Ilyen Kazinczy-levélről nem tudunk, így Várady állítását sem tudjuk megítélni. Kazinczy az orosz parlamenterek által hozott hírek valódiságáról meggyőződendő Kékesy ezredest Görgeihez küldte felvilágosításért. Egyben levelet intézett Grotenhjelm tábornokhoz, melyben közölte a feltétel nélküli megadást, és azt, hogy csak annyit kér, se többet, se kevesebbet, mint amennyit Görgeinek engedélyeztek.

Érdemes megjegyezni a levél aláírását is: Kazinczy tábornok.[127] Vajon miért ez az aláírás? A történeti irodalom még ma sem egységes abban, hogy Kazinczy tábornok volt-e, vagy „csak" ezredes. Ezredesi volta a bizonyított, hiszen tábornoki kinevezését bizonyító okirat nem került elő. S hogy mégis miért használta önhatalmúlag e címet? Minden bizonnyal úgy gondolta, a kapitulációs tárgyalásokon egy tábornok szava súlyosabb.

25-én kora reggel Clam-Gallas osztrák tábornok követei is felszólították Kazinczyt a fegyverletételre, aki közölte, hogy ez már megtörtént. Így Teutsch őrnagy csak azt közölhette[128] Clam-Gallassal, hogy Kazinczy az oroszok előtt tette le a fegyvert. Még ezen a napon megérkezett Grotenhjelm és Kazinczy a zsibói kastély melletti parkban ténylegesen átadta csapatait, illetve annak maradékait.

Még a fegyverletétel előtt azok, akik ezt ellenezték, Várady őrnagy vezetésével Nagybánya felé indultak, majd Máramarosban a csapatok szétoszlottak. Ekkor menekült el Gál tábornok és a lengyel légió is. Így Zsibón jórészt csak a tisztek és a felszerelés maradt.

Az utolsó napokban Kazinczy táborában tartózkodott Ludvigh János kormánybiztos, ki korábban a főseregnél képviselte a központi hatalmat. Hogy a kormányzatnak lett volna-e valamilyen különleges célja Kazinczy hadtestével, arról nincs információnk. Talán a jövőre nézve volt, de ennek realizálására a gyors vég miatt már nem kerülhetett sor. Görgey István Ludvigh jelenlétével azt látja bizonyítottnak, hogy Kossuthnak külön tervei voltak Kazinczy csapataival és így szándékosan nem segítette elő egyesülésüket Görgei hadaival.[129]

A helyzetet vizsgálva kiderül, hogy Zsibón Kazinczy előtt két lehetőség állt. Vagy szembeszáll a túlerővel, vagy feltétel nélkül leteszi a fegyvert. Hogy ez utóbbit választotta, teljesen érthető. Mind a körülmények helyes mérlegelése, mind Görgei levele erre ösztönözték. Mert igaz, hogy stratégiailag előnyösebb helyzetben volt mind Grotenhjelm, mind Clam-Gallas seregeivel szemben, de ez csak pillanatnyi előny volt. Magára maradt, puskaport sem szagolt és máris meglehetősen demoralizált seregével a jövőre nézve nem sok esélye volt.

Arad, az utolsó hetek

A mintegy 100 tisztből álló csoportot a Miksa-könnyűlovasok egy szakasza Nagyváradra kísérte. Kazinczy és tisztjei bíztak abban, hogy nem szolgáltatják ki őket az osztrákoknak, sőt olyan hírek is elterjedtek, mely szerint a tiszteket

126 *Várady Gábor:* Zsibói gyásznapok. *Ország Világ,* 1892. 803. skk. o.
127 HK 1941. XIX. sz. okmány.
128 Uo.
129 *Görgey István:* 1848 és 1849-ből. I—III. k., Budapesten, 1885—1888. III. k., 644—645. o.

rangjuknak megfelelően átveszik a cári hadseregbe. Kazinczy annyira bízott az oroszok lovagiasságában és jóakaratában, hogy kedvenc lovát is egy cári ezredesnek ajándékozta.[130] Nagyváradon azonban az oroszok átadták a foglyaikat az osztrákoknak. Csak az egy Görgei számára tudott Paskievics amnesztiát kieszközölni.

Nagyváradról előbb (6-án) Aradra, a városba, majd 8-án a várba szállítják Kazinczyt.[131] A többi aradi fogoly ekkor már jórészt a várban van. A tábornokok többségét 25-én viszik Gyuláról Aradra.

A fogoly tisztek nincsenek tisztában sorsuk kilátástalanságával, Bíznak abban, hogy enyhébb büntetésekkel sújtják csak őket. Pedig Haynau Radetzkyhez írt augusztus 18-i levele[132] egyértelművé teszi, hogy az ítéletek már a tárgyalások előtt készen voltak.

Kazinczy ezredes perét a többiekétől elkülönítve, október 1-én kezdte tárgyalni, királyi hadbíróság J. Moser ny. ezredes tárgyalási elnök és K. Ernst törzshadbíró irányításával.[133]

Azt, hogy miért csak 1-én kezdték meg a tárgyalást, nem tudjuk. Nyilvánvaló, hogy ügyét elkülönítették a többi tábornokétól, hiszen az ő tárgyalásuk már augusztus 26-án megkezdődött, amikor Kazinczy még Zsibón volt.

Milyen kilátásai lehettek Kazinczynak a per kimenetelét illetően? Augusztus 31-én Haynau írásban[134] utasította Ernstet, hogy milyen kategóriákba kell, bűneiknek megfelelően, besorolni a foglyokat, és így milyen sorrendben kell tárgyalni ügyüket. Az első csoportba tartoztak a tábornokok. Őket — szóbeli utasítás szerint — lehetőleg kötél általi halálra kellett ítélni. Kazinczy, mint tudjuk, augusztus 25-i levelét Grotenhjelmhez Kazinczy mp. ungarische General aláírással küldte el. Így őt az osztrákoknak tábornokként adták át. Erről tanúskodik az I. hadtestbeli Kochmeister vk. őrnagy utasítása az aradi vár parancsnokához. „... Sebesházy császári százados holnap, f. hó 6-án idebekísér a lázadó hadseregből 1 tábornokot, akinek neve Kazinczy..."[135]

1849. október 1-én az aradi rendkívüli haditörvényszék megkezdte Kazinszky Emil (!) felkelő főnök ügyének tárgyalását.[136]

A tárgyalás első napján Kazinczy ismertette rövid életrajzát, majd meglehetősen hiányosan és önkényesen vázolta szerepét a szabadságharcban. Az első napon időben a zsibói napokig jutott el. Október másodikán innen folytatta. Az első kihallgatásokon szinte hencegve, igen öntudatosan sorolta tetteit.[137]

Az október 6-i események azonban rádöbbentették a rideg valóságra. Megértette, ő lesz a következő áldozat, ha be nem bizonyítja, hogy „tévedésből" került a tábornoki kategóriába. Már október 6-án beadványt[138] juttatott el Ernst törzshadbírónak, melyben leírta, hogy ő nem volt több, mint ezredes, így nem is rendelkezhetett tábornoki jogkörrel és jelentős politikai befolyással. E rövid levelet nem érezve eléggé hasznosnak, három nap múlva újabb levelet[139] intézett a hadbíróhoz. E levélben már bővebben fejti ki, hogy őt tévedésből

130 *Szilágyi Sándor:* A magyar forradalom férfiai 1848/49-ből. Pest, 1850. 221. o.
131 *Pásztor E.:* i. m. 118. o.
132 Az aradi vértanúk. I. m. II. k., 64. o.
133 Uo. 310. o.
134 Uo. 103. o.
135 *Pásztor E.:* i. m. 128. o.
136 Az aradi vértanúk. I. m. II. k., 305. o.
137 Uo. 305. skk. o.
138 Uo. 304. o.
139 *Pásztor E.:* i. m. 131—133. o.

vélik tábornoknak és hadtestparancsnoknak. Kéri, hogy mentő tanúkat hallgassanak ki, akik ezt bizonyítani tudják. Még ugyanezen a napon egy másik beadványt is készített. Ebben az írásban korábban elhangzott vallomását árnyalja, enyhíti, bizonygatva, hogy sohasem volt önálló parancsnok, tábornok, mindig beosztott tisztként szolgált. Ez éppúgy vonatkozik a Győr környéki sáncépítésre, mint a csallóközi hadosztály élén viselt parancsnokságára vagy a felsőmagyarországi működésére.

10-én kihallgatták a mentő tanúkat: Bayer ezredest, Görgei volt vezérkari főnökét, Dobay ezredest, a volt erdélyi sereg egyik tisztjét és Molnár Ferdinándot, aki a Hadügyminisztériumban volt beosztott tiszt. A három tanú egymástól függetlenül, egybehangzóan bizonyította, hogy Kazinczy legmagasabb rangja a honvédseregben ezredes volt.[140] Így Kazinczynak az egyik vádpont alól sikerült tisztáznia magát.

Október 11-én folytatódott a kihallgatás. E napon lényegében megismételte szóban a két nappal korábbi írásbeli beadványát. Ezután néhány kérdésre válaszolva kellett tisztáznia a vallomás egyes pontjait.

Ernst két nap múlva felterjesztette Haynaunak javaslatát.[141] Részletesen összefoglalta a vallomást, a súlyosbító és enyhítő körülményeket figyelembe véve golyó és lőpor általi halált javasolt, hiszen a tábornokság alól fel lehetett menteni Kazinczyt, de nyilvánvaló, hogy önálló parancsnok volt.

A hadbíróság által egyhangúlag hozott ítéletet Haynau (dátum nélkül) jóváhagyta.[142] Az ítéletet csak tizenegy nap múlva, október 24-én reggel hirdette ki Zimmer hadbíró kapitány.[143] Így Kazinczynak nem is volt módja arra, hogy meghozott ítélet ellen protestáljon, hiszen neki már csak a megerősített ítéletet hirdették ki.

Kazinczy kivégzéséről, eltérően az október 6-i megtorlástól, nincs korabeli feljegyzés, amiről tudomásunk lenne. Valószínű, hogy az ő utolsó órái is hasonlóan teltek vértanú társaiéhoz. Őt is felkereshette egy lelkész, talán éppen ugyanaz a Baló Béni, aki Leningent és Dessewffyt kísérte utolsó útjára. Kazinczy kivégzése is a vár északi sáncában történt, október 25-én reggel 7 órakor, mint Zimmer kapitány azt az ítélet aljára rávezette.[144] Három golyó — egy a fejbe, kettő a szívbe — végzett a féltérdre ereszkedett, bekötött szemű áldozattal. A tetemet minden bizonnyal a kivégzés helyén hantolták el. Ez a hely nem lehetett az október 6-i kivégzés közvetlen közelében, hiszen mikor 1913-ban Schweidel József és Lázár Vilmos földi maradványait kiemelték, idegen csontokat nem találtak.

Így Kazinczy Lajos maradványai azóta is háborítatlanul fekszenek valahol a várfal tövében.

Kazinczy Lajos és az „emlékező" utókor

Az aradi áldozatokkal méltányos volt az utókor. Az október 6-i tizenhárom neve szinte mindenütt ismert. A tizenkilenc nappal későbbi áldozatot, Kazinczyt már nem tartotta igazán megőrzésre méltónak az emlékezet. A korai megemlé-

140 Uo. 133—136. o.
141 Az aradi vértanúk. I. m. k., 318—323. o.
142 Uo. 326—327. o.
143 Uo. 327. o.
144 Uo. 328. o.

kezések még megemlítik, de az első jelentős országos megemlékezés már megfeledkezik róla, hiszen az 1881-ben felállított aradi obeliszkről éppúgy hiányzik neve, mint a kilenc évvel később felavatott, Zala György alkotta Szabadság szoborról az arcképe. Kazinczy egyik unokaöccse, II. Kazinczy Ferenc mindent elkövetett, hogy nagybátyja emlékét méltón megőrizze a nemzeti kegyelet. De hiába intézett levelet[145] Salacz Gyula aradi polgármesterhez, fáradozása eredménytelen maradt. Mint Salacz válaszolta, az emlékezők babonás ragaszkodása a 13-as számhoz nem tette lehetővé a tizennegyedik név felvételét az emlékműre.

Kazinczy Ferenc más módon is emléket próbált állítani nagybátyjának. Levélben fordult Görgei Artúrhoz és Klapka Györgyhöz, hogy mondjanak véleményt egykori bajtársukról. A két agg generális igen pozitív kicsengésű válaszlevelét Pásztor Emil teljes terjedelmében közli Kazinczy Lajosról szóló könyvében.[146]

Az 1891-es országos emlékkiállításon megemlékeznek Kazinczy Lajosról, sőt kiállítják egyetlen hiteles arcképét is.[147]

1905-ben jelent meg Kacziányi Géza albuma a szabadságharc vértanúiról. Ő szintén közli Kazinczy arcképét. Azonban ez minden pozitívum, amit erről az összeállításról Kazinczyval kapcsolatban el lehet mondani. A képet kísérő szöveg meglehetősen negatívan, sőt rosszindulatúan mutatja be a kivégzett honvéd ezredest. Ez a rosszindulatú ábrázolás minden bizonnyal kapcsolatban van a szerző Görgei-ellenességével, hiszen ő Kazinczyt Görgei-„hívőnek" tartotta.[148]

Az 1906-os év talán a legfontosabb Kazinczy utóéletében. Ekkor jelenik meg az Adalékok Zemplén vármegye történetéhez c. helytörténeti folyóiratban Becske Bálint közlésében a „Kazinczy Lajos honvéd-tábornok élete (írta ő maga aradvári fogságában. 1849. szept. 1-től okt. 24-ig)" című közlemény. Az Emlékiratról hamarosan ismertetés jelent meg országos lapokban is, így ez szélesebb körben is nyilvánossá vált. Hamarosan válaszok is érkeztek az ismertetésre. Hentaller Lajos[149] és mások kétségbe vonták az Emlékirat hitelességét. Ezzel elkezdődött az a probléma, amely igen sokáig tartott, tudniillik, hogy valódi-e, avagy koholmány a Becske által közölt Kazinczy-féle emlékirat.

Katona Tamás az Aradi vértanúk című dokumentumgyűjtemény első kiadásának függelékében közli Kazinczy Emlékiratát, s a jegyzetekben felhívja a figyelmet a képtelen állításokra, s bizonyítja ezen állítások valótlanságát.[150] Pásztor Emil, ki korábban[151] szintén hitelesnek tartotta az Emlékiratot, Kazinczy életrajzában már amellett foglalt állást, hogy az egész Becske Bálint műve.

A következő jeles dátum 1911. Ebben az évben május 28-án a Kazinczy család saját költségén állított szobrot, Széphalmon, a dicső elől emlékére. A szobor Tóth András műve.

Ezután megint nemigen történik említés Kazinczy Lajosról. Ha neve mégis szóba kerül, csak úgy, mint aradi mellékszereplőé. Szólnunk kell még Nemeskürty István 1970-es tévéfilmjéről.[152] A tizennégy vértanú című alkotásban sem az igazi Kazinczy Lajossal ismerkedhettek meg a nézők. A filmbeli Kazinczyt jórészt Becske nyomán formálta meg a rendező.

145 *Pásztor E.:* i. m. 155. o.
146 Uo. 151—154. o.
147 *Vasárnapi Ujság,* 1891. szeptember 27.
148 *Kacziányi Géza:* Magyar vértanúk könyve. Budapest, 1905. 110. o.
149 *Pesti Hirlap,* 1906. március 6. és 8.
150 Az aradi vértanúk. I. m. I—II. k., Budapest, 1979. 2. k., 273—313. és 329—333. o.
151 *Borsodi Szemle,* 176 9. 4. sz., 76. o., ill. *Hevesi Szemle,* 1976.
152 *Nemeskürty István:* A tizennégy vértanú. Tévéfilm (1970). RTV évkönyv, Budapest, 1971.

1979-ben jelent meg a Zrínyi és a Kossuth Könyvkiadó közös gondozásában Pásztor Emil A tizenötödik vértanú című könyve. Ez az első olyan mű, amely a maga teljességében kívánja feldolgozni Kazinczy Lajos pályáját. S mint első, magán viseli az első próbálkozások hibáit és erényeit egyaránt. Ez a könyv azonban a későbbiekben egy még teljesebb Kazinczy-monográfia kiinduló alapja lehet.

Lexikonjaink sem igazán méltányosak hozzá, bár a régiek (Pallas, Révai) önálló cikkekben emlékeznek meg róla. Ezekben a kis közleményekben azonban több tárgyi tévedés is van. Például helytelen a kivégzési dátum megjelölése, illetve az, hogy a kötél általi halált Haynau változtatta volna golyó és lőpor általivá. Az újabbak közül a Magyar Életrajzi Lexikon tábornokként emlékezik meg róla, az Új Magyar Lexikon meg sem említi. A legutóbbi lexikonjellegű összefoglalás *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban című műve. Az ő Kazinczy-vázlata igen kimerítő és pontos, csupán a kivégzési dátumot teszi — helytelenül — október 20-ra. Ez a könyv közli a vértanú arcképét is.

Mindezek után egyet kell értenünk Pásztor Emil szavaival. „A tizenöt vértanú között Kazinczy alakja jelentőségében kisebb mint például Auliché vagy Damjaniché, de néhányuknál, így Ormainál, Lázárnál és Schweidelnél Kazinczy talán jelentősebb szereplője volt szabadságküzdelmünknek."[153]

Kazinczy Lajos megérdemli, hogy több ismert és névtelen társaival együtt megőrizze emlékét az utókor.

153 *Pásztor E.:* i. m. 171. o.

MŰHELY

VÁRKONYI GÁBOR

MAGYAR KATONÁK A HARMINCÉVES HÁBORÚ EURÓPAI HADSZÍNTEREIN

1636 szeptemberében a regensburgi birodalmi gyűlésről Esterházy István nádori követ kísérője, Rohonczy István a következő érdekes hírt írta haza: „Párizsból a francia király sétálni ment volt ki, csak kicsinyben múlt el (ha fertály órával vagy valamennyivel előbb érkeztek volna) hogy a mi istenfélő magyarink és horvátink mind feleségestől el nem fogták."[1]

Rohonczy István levele egy új, eddig a magyar történetírásban kevésbé kutatott és feldolgozott problémára hívja fel a figyelmet, mégpedig arra, hogy a Habsburg birodalmi hadsereg a harmincéves háború alatt milyen mértékben vette igénybe a Magyar Királyság katonai erejét? Levéltári források, kiadott iratok és levelezések azt sugallják a korszak történetével foglalkozó kutatónak, hogy a Habsburg katonai vezetés sokkal jobban rá volt szorulva a magyar katonák szolgálatára annál, mint ahogyan azt ma ismerjük.

Magyar katonák besorozása és alkalmazása a Habsburg birodalmi hadseregben számos újabb, megoldásra váró feladatot állít a kutatás elé. Válaszolni kell arra a legalapvetőbb kérdésre, hogy vajon a császári hadsereg kötelékeibe beosztott magyar csapatok milyen mértékben feleltek meg a modernizálódó koraújkori hadviselés európai normáinak? Rövid írásunk, néhány forrás kiválasztásával, természetesen csak a probléma felvázolására vállalkozhat.

A Habsburg dinasztikus politika számára az 1636-os regensburgi birodalmi gyűlés és római király megválasztása rendkívül fontos volt. A harmincéves háború viharai között kellett megoldaniuk a császári cím öröklését. 1635-ben a prágai békében a protestáns szász választóval, János Györggyel megszületett ugyan a megegyezés, de Franciaország hadbalépése még lélegzetvételnyi szünetet sem engedélyezett a császári katonai vezetésnek. A franciák elfoglalták Triert, így Philipp von Sötern érsek és választófejedelem nem is volt ott a regensburgi választáson.

Regensburgban a római király megválasztása mellett természetesen a hadi hírek foglalkoztatták leginkább az embereket, politikusoktól az egyszerű polgárokig. A háború befészkelte magát az emberek hétkönapi életébe, s pusztítását Rohonczy is észrevette: „Csodálkoznék kegyelmed s talán nem könnyhullatás nélkül az ide való pusztaság iszonyúságán. Egy állóhelyből egynéhány falut olvashatna kegyelmed, melyekben egy ember sem lakik. Ez a nyomorult város is, nem csak a falon kívül (holott az sok szép épületének, kertnek, mulatóhelynek is csak a helye avagy condrája áll fön!) hanem belől is sok puszta ház, rongya vagyon soknak."[2] A magyar király, III. Ferdinánd sikereiről viszont lelkesen írt, és nem mulasztotta el a magyar és horvát katonák haditetteit hírül adni. „Az magyar és horvát angyalok Párizsig mind nyulásznak be" — írta egy korábbi levelében.[3] Levelei azt bizonyítják, hogy a császári hadseregbe beosztott magyar egységeket a nyugat-európai hadszíntéren szinte mindenhol bevetették. Rohonczy közléséből azt is megállapíthatjuk, hogy a magyar könnyűlovasságot a törökellenes harcokban megszokott és begyakorolt portyázó vállalkozásokban használták.

A Habsburgok Magyar Királyságának teljesítő képessége a XVII. században rendkívül korlátozott volt. A nyugati és az északi területek tartoztak csak a király hatalma alá, a középső, egyre növekvő hatalmas terület ura a török császár, a keleti „Részek" pedig, Erdéllyel együtt, viszonylagos önállóságot élveztek. A Habsburg

1 OL E 168, Aszalay István alországbíró iratai; 2. cs. Rohonczy István levele Aszalay Istvánhoz, 1636. szept. 9. (a továbbiakban: OL E 168)
2 OL E 168, 2. cs. Rohonczy István Aszalay Istvánhoz, 1636. szept. 4.
3 OL E 168, 2. cs. Rohonczy István Aszalay Istvánhoz, 1636. aug. 18.

uralkodó az utolsó törökellenes háborút, a tizenötéves háborút a zsitvatoroki békével 1606-ban befejezte. Az akkor húsz évre kötött békét 1627-ben Szőnyben újabb huszonöt évre meghosszabbították. A kölcsönös támadásokkal megzavart békét 1642-ben ismét Szőnyben hosszabbították meg húsz évre, de nyolc év múlva már ezt a békét is újra kellett tárgyalni. Az 1664-ben megkötött vasvári béke 1683-ig biztosította a fegyvernyugvást a két császár között, az ekkor kirobbant háború azonban már a magyarországi török uralom végét jelentette.

Az állandóan megújított Habsburg-török béke a Magyar Királyságnak igen sokba került. A védelmi rendszer fenntartása, a magyar gazdaság számára elveszett területek, az állandó háborús viszonyok az ország tartalékait gyakorlatilag teljesen kimerítették. Mindezekhez járult a magyar katonaság egy részének állandó szolgálata a császári hadseregben. Miközben a magyar végvárakban állandó a katonahiány, a császári paranccsal ellátott toborzótisztek a birodalmi hadsereg számára fogadták a magyar hajdúkat, lovasokat. Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitány szinte kétségbeesetten írta Aszalay István kamarai tanácsosnak: „... az mi az ötszáz és kilenc katona fogadását illeti, [...] nagy bajjal és fáradtsággal leszen egybe gyűjtése, [...] még ő Fölsége arra való pátense és készpénz nem leszen..."[4] Ugyanebben a levélben tiltakozott az ellen, hogy a kamara pénzhiány miatt a diósgyőri őrséget csökkenteni akarja, miközben ő a várőrség számának növelését szorgalmazta, hiszen ez a vár Kassát és egész Felső-Magyarországot védte.

A császári seregbe való toborzásra ezzel szemben már sokkal könnyebben lehetett pénzt szerezni. Gerhard Questenberg, a Haditanács alelnöke Pálffy István érsekújvári főkapitányt arról értesítette, hogy magyar katonák fogadására 8—10 nap múlva fog pénzt kapni és a toborzást szeretné Pálffyra bízni.[5] A főkapitány további érdeklődésére pedig azt válaszolta, hogy háromezer lovasra van szüksége a császárnak, és bár korábban úgy intézkedtek, hogy a magyar katonákat különféle kapitányok alá osztanák be magyar főkapitány kinevezése nélkül, erről még később majd lehet tárgyalni és dönteni.

Nem lehetetlen, hogy az ekkor toborzott lovasok közül kerültek ki azok, akik 1636 nyarán Rohonczy hírei szerint Párizs alatt portyáztak.

A katonatoborzás a további években is folytatódott. 1637-ben Szúnyogh Gáspár huszárezredes kapott megbízást III. Ferdinándtól lovasok toborzására.[6] A szükséges pénzzel ő is rendelkezett, hat havi zsoldot azonnal kifizetett a jelentkezőknek. Szúnyogh Gáspár, akinek életét ma még alig ismerjük, de valószínűleg a császári hadseregben futott be katonai karriert, a végrehajtója az 1639-es toborzásnak is. Az ebben az évben elrendelt katonatoborzás több szempontból is érdekes. A magyar hadak élére ekkor Pálffy Istvánt állították főkapitánynak. III. Ferdinánd rendelete a magyar hadak kapitányait is kijelölte, mégpedig gróf Zrínyi Miklóst, gróf Forgách Ádámot, Csáky Lászlót, Barkóczy Lászlót, Balogh Istvánt, Eörsy Zsigmondot és Spáczay Mártont.[7] A felsoroltak a magyar tisztikar legjobbjai közé tartoztak.

1639-ben Pálffy István segítségével hajdúkat, vagyis gyalogosokat is toboroztak a császári hadsereg számára. Az uralkodó azzal indokolta a gyalogosok toborzását, hogy az örökös tartományok védelmére nagyobb „hadi segély" szükséges.[8] Magyarország annak a császári hadseregnek nyújtott hadi segélyt, amelytől maga is hasonló támogatást várt a törökkel szemben.

Az 1630-as évek végétől a Habsburg hadvezetés valóban válságos helyzetben volt: Franciaország és Svédország szövetkezett hadseregeivel kellett szembenéznie. A svédek Csehországba törtek, ezért Bécsnek minden mozgósítható tartalékra szüksége volt. Pálffy István mellett a cseh hadszíntérre rendelték Bercsényi Imre nógrádi főkapitányt is.

A magyar végvári védelem és a császári hadvezetés közötti ellentét ezekben az években is szinte pattanásig feszült. 1638 tavaszán Wesselényi Ferenc, ekkor még füleki főkapitány, portyázó törököket egészen Hatvanig üldözött több várból össze-

4 OL E 168, 3. cs. Wesselényi Ferenc Aszalay Istvánhoz, 1652. aug. 31.
5 *Jedlicska Pál:* Eredeti részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához 1401—1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp., 1910. 132. o., 255 g sz. (a továbbiakban: *Jedlicska*, 1910.)
6 *Jedlicska*, 1910. 178. o., 339. sz.
7 *Jedlicska*, 1910. 225. o., 429. sz.
8 *Jedlicska*, 1910. 232. o., 437. sz.

szedett kisebb végvári sereggel, miközben az udvar ismétlődő parancsokban, szigorú utasításokban tiltotta a harcot a végeken. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy Esterházy Miklós nádor már lemondással fenyegetőzött, hiszen a tiltó parancsok szinte megbénították a magyar védelmet. A Habsburg álláspont is érthető: óvni kellett a békét, a magyar katonákra nagyobb szükség volt a császári seregben, mint a végvárakban.

Pálffy István majd egy évet töltött a cseh-morva hadszíntéren, Piccolomini császári generális hadseregében harcolva. A császári generális Pálffynak küldött parancsiból az derül ki, hogy Pálffy magyar, horvát és lengyel katonái legtöbbször felderítési feladatokat és rajtaütéseket hajtottak végre. Feladatuk volt az ellenség felvonulásának és bizonyos hadmozdulatainak megzavarása.[9] Pálffy István hazaérkezése után újra átvette az érsekújvári főkapitányságot.

1642—43-ban ismét jelentős magyar haderőt vezényeltek Morvaországba, az év tavaszán a svédek által elfoglalt Olomouc visszavételére. A magyar hadak főkapitánya, Wesselényi Ferenc, Pucheim császári generális parancsnoksága alá tartozott. Sajnos a Wesselényinek küldött hadparancsokat még nem tárta fel a kutatás. Wesselényi egyik magánleveléből viszont tudjuk, hogy a magyar csapatokat csatában is bevetették.[10]

A Magyar Királyság nemcsak katonákat adott a császári hadsereg számára, hanem más módon is támogatta annak utánpótlását. 1647-ben III. Ferdinánd ezer horvát ló vásárlására utasította Pálffy Pált.[11] A hadsereg lóállományának biztosítása központi kérdés volt. De ugyanilyen fontos volt a végvári védelem könnyűlovas katonái számára is a megfelelő lovak beszerzése. A későbbi kutatásnak mindenképpen foglalkoznia kell azzal a problémával is, hogy hogyan tudták megoldani az állandó háborús viszonyok között a megfelelő számú ló felnevelését?

Az 1648-ban megkötött westfáliai béke utáni időszakot nem véletlenül nevezte Zrínyi Miklós a „jó konjunktúra" idejének. A magyar politikusok és katonák abban reménykedtek, hogy az európai háború befejeztével királyuk a török ellen fordul, tekintélyével mozgósítva a császárság és Európa erejét. Bíztak abban, hogy a császári hadseregben lekötött magyar katonák ezután a magyar végvári védelmet fogják erősíteni. Reményeik nem váltak valóra. A már-már háborúvá terebélyesedő végvári harcokat az újabb Habsburg—török béke elfojtotta. Wesselényi Ferenc nádornak pedig, az elmúlt évtizedek gyakorlatának megfelelően, kemény harcot kellett vívnia a végváriak fizetéséért, a várak katonákkal való feltöltéséért.

Mindazzal együtt, hogy a magyar katonai teljesítőképességet túlbecsülnénk, a magyar haderő alkalmazása a császári hadseregben azt bizonyítja, hogy a magyar katonákat, fegyvernemüknek megfelelően, a kor színvonalán álló modern hadsereg is alkalmazni tudta. A magyar tisztek gyakorlatban is megismerték a modern hadviselés szabályait. A XVII. századi magyar politikusok katonai reformtörekvéseihez a harmincéves háború hadszínterein szerzett tapasztalatok is hozzájárultak.

9 Piccolomini Pálffynak küldött hadparancsait l.: *Jedlicska*, 1910. 250—261. o., 466—506. sz.
10 Történelmi Tár, 1880. 217—218. o. Wesselényi Ferenc Esterházy Miklós nádorhoz, 1643. aug. 16.
11 *Jedlicska*, 1910. 421. o., 850. sz.

PÁLFFY GÉZA

A KIRÁLYI SZIGETVÁR INVENTÁRIUMAI 1547—1565

(Kiegészítések Tímár György Királyi Sziget című könyvéhez)

Az 1540-es években Sziget vára a kialakuló török hódoltsággal szemben elhelyezkedő magyar végvárvonal egyik legjelentősebb eleme volt. A Dél-Dunántúl legnagyobb és legerősebb váraként Somogy, Zala és Vas megyét, valamint a szomszédos Stájerországot védelmezte. Szerepét az országgyűlés is különös fontosságúnak ítélte. 1546-ban ugyanis kimondta, hogy a király gondoskodjék a korábbi bevételeitől a török által megfosztott Sziget váráról, majd 1547-ben Pápa és Kanizsa mellett a dunántúli főkapitány egyik lehetséges székhelyévé jelölte ki.[1] Mindezek miatt Szigetvár e korszakbeli történetének lehető legalaposabb megismerése s a vár ellátására, gazdálkodására, mindennapi életére vonatkozó források felkutatása alapvető feladat. Ezen célkitűzés egyik legjelentősebb, a magyar várkutatások sorában eddig egyedülálló vállalkozásnak tekinthető *Tímár György* 1989-ben megjelent forráskiadványa.[2]

A szerző rövid bevezető után a szigeti várkapitányok rendjében tárja az olvasó elé az 1546—1565 közötti időszak forrásait. Ezen iratok alapján szinte megelevenedik előttünk a vár évszázadokkal ezelőtti élete. Megismerhetjük belőlük a királyi erődítmény gazdálkodását, építkezéseit, felszerelését, jövedelmi viszonyait, de betekintést nyerhetünk a vár őrségének létszámába, nemzetiségi összetételébe, vagy akár a vitézlő rend mindennapjaiba is. A kötetet a várkapitányok címerei, a helyi régészeti ásatásokról készült felvételek, valamint az eredeti, olykor nehezen olvasható s kalandos utakat bejárt dokumentumok fakszimiléi teszik még színesebbé. A kiadvány külön értékének tekinthető a személy- és földrajzinév-mutató, valamint a rövid, idegen nyelvű összefoglalások és tartalomjegyzékek, melyek révén a Baranya török kori forrásai című sorozat első köteteként megjelent könyv a külföldi kutatók számára is használhatóvá válik.

Egy-egy végvár életének pontosabb rekonstruálásában igen nagy szereppel bírnak az erődítmény felszereléséről, berendezési tárgyairól, élelmiszerkészletéről készült inventáriumok. Ezek alapján megismerhető a vár hadianyagokkal és élelmiszerrel való ellátásának számtalan körülménye; a végház topográfiája, az egyes erődítések, épületek elhelyezkedése; megállapítható a tüzérség védereje, az alkalmazott hadieszközök minősége. Művelődéstörténeti szempontból a leltárak által felsorolt mindennapi használati eszközök, berendezési tárgyak érdemelnek említést. A jegyzékek olykor különféle terminológiai problémák megoldását segítik, a bennük található régi magyar szavak pedig nyelvtörténészeinknek jelentenek csemegét.

Szigetvár esetében rendkívül szerencsés helyzetben vagyunk, hiszen az 1546 és 1566 közötti időszakból jó néhány várleltár maradt ránk.[3] Ezek közül Tímár György könyvében négyet találhatunk (1549, 1551, 1553, 1554), tudomásunk van azonban a királyi Sziget 1547.,[4] 1558.[5] évi inventáriumairól, valamint az 1565. évi várvizsgálat[6]

1 1546:44. tc. és 1547: 20. tc. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526—1608. évi törvénycikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: *Márkus Dezső*. Bp., 1890. 180—181. és 200—201. o.

2 *Tímár György:* Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai. 1546—1565. Pécs, 1989. (a továbbiakban: *Tímár*, 1989.)

3 A szigetvári várleltárak gazdagságához talán csak Eger várának inventáriumai mérhetők. Ezeket Sugár István dolgozta fel tanulmányában. L. *Sugár István:* Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások tükrében. 1549—1562. In: Az Egri Múzeum évkönyve. 13. k., Bp., 1975. 101—123. o.

4 A szerző összekeveri Szendrei Jánosnak a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain 1888-ban megjelent leltárkivonatát Sziget 1549. évi várleltárával. A probléma megoldását és az 1547. évi inventárium szövegét l. megjelenés alatt álló tanulmányomban a Hadtörténelmi Közleményeknél: *Pálffy Géza:* A királyi Szigetvár 1547. évi leltára. Egy évszázadon át kallódó forrás jelentősége Szigetvár történetében.) Az inventárium a Magyar Országos Levéltárban található (a továbbiakban OL), jelzete: OL Magyar Kamara Archívuma. E.211. Lymbus. 93. csomó.

5 1558 decemberében a Szigetvárra érkezett királyi biztosok elkészítették a várban található ágyúk és lőpor jegyzékét. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA.). Finanz- und Hofkammerarchiv. Hofkammerarchiv. Hoffinanz Ungarn. Rote Numer Fasc. 7. 1559. febr. 136—142. f. Ugyanitt található a vár december 26-án Haller Zsigmond és Prosper János királyi biztosok által felvett német nyelvű élelmiszerleltára is (148—151. f.).

6 „Relatio commissariatus Szigethiensis 1565." ÖStA. Finanz- und Hofkammerarchiv. Hofkammerarchiv. Vermischte ungarische Gegenstände. Conscriptiones. Fasc. 3. Rote Nummer 42. Konv. 68/A.

hatalmas, a szerző által fel nem használt anyagáról is.[7] A kötetet még teljesebbé, sokszínűbbé lehetett volna tenni néhány szigetvári kapitány, provisor és egyéb hivatalnok kinevezésének közlésével. Példának csak Farkasich Gergely 1557. február 22-én Bécsben kelt kinevezését említeném.[8]

A következőkben a forráskiadvány jobb használhatósága érdekében — mintegy kiegészítésként — sorra venném a Tímár György által közölt négy várleltárban található lényegesebb hibákat. Ezek ismertetésével és korrigálásával a forráskiadók figyelmét szeretném felhívni néhány lehetséges hibatípusra s segítséget nyújtani a sorozat újabb köteteinek még színvonalasabb megjelentetéséhez.

A hibák a következő csoportokba sorolhatók:

1. A számolvasati hibák közül kiemelendő a 4-es és 9-es számjegyek gyakori összekeverése. Ezek javításánál a teljesség igényével jártam el, míg a többi hibatípusnál csak a leglényegesebb eseteket közlöm. (Természetesen a hibák egy része nyomdahibának is tekinthető, így nem feltétlenül a szerző tévedésének tudható be.)

2. Sor-, szó- és számkihagyások.

3. Szavak félreolvasásából származó fordítási és értelmezési hibák. Ezen tévedések száma az egyes inventáriumok összevetésével nagy mértékben csökkenthető lett volna.

4. Az előbbi módszer segítségével lehet értelmezni a szerző által megfejtetlenül hagyott szavakat, kifejezéseket is.

5. Végül néhány rövidítés helytelen feloldása vezetett értelemzavaró hibák elkövetéséhez.

A hibák felsorolásánál külön-külön veszem sorra az egyes várleltárakat. Először feltüntetem a hibás alakot megadván annak a könyvben található helyét (o=oldal, s=sor), majd zárójelben eredeti levéltári jelzetét (f=folio) is. Ezután dőlt betűkkel közlöm a javított változatot, majd újra normál betűkkel az esetleges magyarázatokat.

1549. évi várleltár. Seghed György kapitány Szigetvárról való távozásakor készült 1549 novemberében. Összeírói közül csak Teufel Erasmust ismerjük.[9]

76. o. 13. s. (132. f.) „Összesen kitesz 90 köbölt" helyett: ***Összesen kitesz 900 köbölt.***

76. o. 15. s. (132. f.) „3 1/2 köböl lencse" helyett: ***3 1/3 köböl lencse.***

76. o. 23. s. (132. f. „és javításra LYNDAU-ba szállították" helyett: ***és javításra LYNDUA-ra szállították.*** Ugyanez a hiba: 76. o. 37 s. (133. f.)

76. o. 31—32. s. (132. f.) „egy hordóban 25 Cugel nevű nagyobb vasgolyó, mozsárhoz való" helyett: ***egy hordóban 25 Cartan cugel nevű nagyobb vasgolyó*** („globi ferrei maior[es] Cartan cugel vocati in vno vasculo — 25").

77. o. 11—12. s. (133. f.) „A városban 1 tarack és 2 kisebb Scharphantilum nevű mozsárágyú, és 33 szakállas puska" helyett: ***A városban 1 tarack és 2 kisebb*** [tarack], ***melyeket Scharphantiln-oknak neveznek. 1 mozsárágyú és 33 szakállas puska.*** („In Ciuitate Tharaczk 1, et duae minores, que Scharphantiln voca[n]tur 2. Mortariu[m] bellicum 1, et pixides barbati 33").[10]

7 Véleményem szerint mindezeken kívül további összeírások előkerülése várható a bécsi Kriegsarchiv-ból.

8 OL E.136. Diversae Instructiones .23. csomó. 88—95. f. Itt jegyezném meg, hogy Németh Béla helyesen tette 1557. február 22-ére Farkasich kinevezését. Nyilvánvaló, hogy a vár tényleges átvételére csak valamikor később, tavasszal kerülhetett sor. V. ö. *Tímár,* 1989. 209. o.

9 Jelzete: OL Magyar Kamara Archívuma. E.554. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1347. 132—133. f. (26. csomó); kiadva: *Tímár,* 1989. 76—77. o.

10. Scharphantiln típusú mozsárágyú nem létezik, ugyanis siskaágyúnak a kisebb fajta falkonétákat nevezték. Érdekes, hogy Iványi Béla a tüzérség történetéről írott cikkében a Scharfatindl-ágyú tárgyalásakor éppen ezekre a sorokra hivatkozik. L. *Iványi Béla:* A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. In: *Hadtörténelmi Közlemények,* 1927. 12—13. o. (a továbbiakban: *Iványi,* 1927.) A siskaágyúra lásd még *Domokos György:* Várépítészet és várharcászat Európában a XVI—XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. In: *Hadtörténelmi Közlemények,* 1986. 1. sz. 81. o.

1551. évi várleltár. 1551. április 12-én készítették az ekkor végzett várvizsgálat során.[11]

96. o. 5. s. (1. f.) „5 tüzes lámpás helyett: *5 tüzes labda.* („*Pile Ignite*" — általában megfelelően használja a fordító a tüzes szerszámok neveit, de néha érthetetlenül összekeveri az egyes kifejezéseket.) Ugyanez a hiba: 96. o. 37. s. (3. f.) „2 tüzes lámpa" helyett: *2 tüzes labda.*

96. o. 6—7. s. (1. f.) „Az említett helyiséggel átellenben lévő másik helyiségben 135 vasgolyó sugárágyúhoz." Kimaradt a golyók nagyságára utaló *kisebb* jelző („globi ferrei Minores pro Falcone — 135").

96. o. 26. s. (3. f.) „3 kőgolyó kisebb ágyúhoz" helyett: *3 kőgolyó nagyobb ágyúkhoz* („globi Lapidei pro Bombardis — 3", a bombardákon ugyanis nagyobb méretű ágyúkat kell értenünk).

97. o. 21—22. s. (5. f.) „Gorgay Ferenc helyettes várnagy" helyett: *Gorbay Ferenc* alvárnagy. Talán a Baranya vármegye 1557. évi összeírásában szereplő Kis-Vertike birtokosáról, Gorbay Ferencről van szó.[12]

97.o. 39. s. (6. f.) „A város nyugati kapujában 9 szakállas puska" helyett: *5 szakállas puska.*

98. o. 2. s. (6. f.) A város „második, új bástyájánál... 200 golyó" helyett: *100 golyó.*

98. o. 3. s. (6. f.) A városban „a harmadik, régi bástyánál egy 6 araszos sugárágyú" helyett: *6 1/2 araszos sugárágyú* („In tercio propugnac[u]lo veteri Falco 1, Palmarum 6 1/2").

98. o. 16—17. s. (7. f.) A városban elvégzendő javítások felsorolásánál „a két új bástya közötti városfalról" az eredeti szövegből azt is megtudjuk, hogy *nyugat felé néz* („versus occidentem").[13]

1553. évi várleltár. A legismertebb, már a múlt század végén megjelent szigetvári inventárium[14], mely azon hadi eszközöket vette számba, melyeket Kamarjay Tamás helyettes országbíró a távozó, dunántúli főkapitánynak kinevezett Tahy Ferenctől 1553. május 12-én átvett és az új kapitánynak, Dersfy Farkasnak átadott.[15]

102. o. 21—22. s. (4. f.) „Nagy lövőszerkezet *poorsaak* nevű." Ebből nem egy, hanem *négy darab* volt a városban („Bellica Tormentalia] vvlgo proosaak vocata — 4"). Barabás latin nyelvű kiadása helyesen közli.

104. o. 8. s. (5. f.) „A puskapor őrző házban egy ládában sugárágyúhoz való vasgolyó 204." A golyók nem ládában, hanem *hordóban* voltak elhelyezve („In vno vasculo"). Ugyanez a hiba ezen bekezdésben még háromszor fordul elő.

104. o. 10.s. (5. f.) „Továbbá a nagy hadieszközökhöz való golyó van 98" helyett: *továbbá nagy ágyúkhoz való vasgolyó 98* („globi ferrei Magnor[um] Ingenior[um] — 98").

104. o. 18. s. (6. f.) Sziget város kapuinál és falainál „2 törött nagyobb sugárágyú" helyett: *2 törött kisebb sugárágyú* („Falconetae Minor[es] fracte — 2").

104. o. 19—20. s. (6. f.) „A város kapuin és bástyáin van... 2 törött szakállas" helyett: *3 törött szakállas* („fracte Barbate — 3").

104. o. 32—33. s. (6. f.) „A következő helyiségben... egy faláda, amelyben 12 rekesz van" helyett: *egy falabda, amelyben 12 apró puska van elhelyezve* („Pila lignea, continens in se duodecim pixides — 1"). Tehát egy olyan tüzes szerszámról van szó, amelynek készítése során egy fából faragott golyóba 12, gyújtóanyagokkal megtöltött

11 Jelzete: OL Magyar Kamara Archívuma. E.554. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1347. 1—8. f. (26. csomó), kiadva: *Tímár*, 1989. 95—98. o.

12 *Tímár*, 1989. 214. o.

13 Ezen adat topográfiai szempontból például egy régész számára értékes információul szolgálhat.

14 *Barabás Samu:* Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. II. k., Bp., 1899. 301—309. o. (a továbbiakban: *Barabás*, 1899.)

15 Jelzete: OL Magyar Kamara Archívuma. E.156. Urbaria et Conscriptiones. Fasc. 50. No. 24. 3—6. f. (444. doboz.); legújabb kiadása: *Tímár*, 1989. 102—150. o.

kis csövet („apró puskát") helyeztek. Állításomat az is igazolja, hogy az összeíró több tüzes szerszám közt említi ezt a „szerkentyűt".[16]

104. o. 37. s. (6. f.) „Egy tábla ólom" helyett: *két tábla ólom* („plumbum Tabule 2"). A latin nyelvű kiadásban helyesen szerepel.

104. o. 38. s. (6. f.) „A kézipuskák házacskájában" helyett: *a tüzérek házacskájában* („In domu[n]cula Bombardar[iorum]"). Az 1554. évi várleltár szövege („In domuncula Bombardarioru[m]" — 181. f.) és a rövidítés típusa egyértelműen igazolja állításomat.[17]

105. o. 18. s. (7. f.) „26 abroncs" helyett: *26 vas abroncs* („Circuli ferrei — 26").

105. o. 25—26. s. (8. f.) „A konyhában... 3 nagy kályha, egy kisebb, régi kályha". Itt nem kályhákról, hanem *üstökről* (caldar) van szó, melyeket az egy évvel későbbi inventárium is említ („Caldaria Magna — 3; Caldar paruu[m] antiquu[m]— 1" 182. f.)

1554. évi várleltár. Szermegh János és Felpéczy Ferenc királyi biztosok ez év július 16—27. között vették számba a vár felszerelését. A jegyzék az általuk készített vízvizsgálati jegyzőkönyvben maradt fenn.[18]

134. o. 33—34. s. (178. f.) „A vár különböző kamráiban 196 nagyobb és kisebb hordóban..." helyett: *146 nagyobb és kisebb hordóban...* Ugyanez a hiba még többször előfordul.

135. o. 19. s. (179. f.) „A Késás bástyán törött sugárágyú 1." kimaradt a *vas* jelző („In fortalicio Kesas vocata falconeta ferrea fracta — 1").

135. o. 40. s. (180. f.) „törött csetneki 2" helyett: *törött prágai* [szakállas puska] *2* („Pragenses fracte — 2.").

136. o. 11. s. (180. f.) „A kapu mögött és felett... prágai [szakállas] 9" helyett: *4 darab prágai szakállas.*

136. o. 28. s. (181. f.) „A torony tetején nagy vasgolyó sugárágyúhoz 17" helyett: *a nagy torony tetején sugárágyúhoz való vasgolyó 17* („In Summittate Turris Magne globi ferrei falconete — 17").[19]

136. o. 36. s. (181. f) „szakállas puskához való golyó egy hordócskában 4692" helyett: *4642.*

138. o. 5. s. (181. f.) „Ugyanitt ólomlapok összesen 2 mázsa" helyett: *9 darab ólomlap, mely összesen 9 mázsa* („Plumbum tabule 9 Continent Centenariu[m] — 9").

139. o. 3. s. (181. f.) „Kovácsoláshoz való vas *jucus* nevű 1" helyett: *kovácsoláshoz való, üllő nevű vas* („Ferru[m] fabrile Incus [és nem jucus!] vocatum — 1").[20]

139. o. 5. s. (181. f.) „Kisebb és nagyobb lámpa 20" helyett: *kisebb és nagyobb tüzes lámpa (lámpás) 20* („Lampades Ignite Maiores et Minores — 20").

139. o. 10. s. (182. f.) „Új [...] két rézkerékkel 1." Egy új kötélről és rajta két rézcsigáról van szó, azaz *egy új kötél két rézcsigával.* („Junis Noua cum duabus Cuncis Cupreis — 1") A problémát az okozza, hogy az összeíró két kis elírást követett el ebben az egy sorban. A Junis szó első betűjét ugyanis véletlenül a nagy „f" betűhöz hasonló nagy „j"-vel írta (így lett Funis [kötél] helyett Junis); a Cuncis szó második betűjét pedig o helyett u-ra formálta (Concis [csiga —pluralis ablativus] helyett Cuncis).[21] Megfejtésem helyességét az 1553. évi inventárium alábbi sorai erősítik meg: „Funis Noua cu[m] duab[us] concis cupreis — 1" (6. f.).

139. o. 18. s. (182. f.) „Kötözéshez való vas 4" helyett: *4 köteg vas* („Ferru[m] Ligature — 4").

16 1588. március 20-án a veszprémi vár hadszertárnoka, György tüzérmester 78 darab „laptához való apró puskát" kapott. Munkács várában 1573-ban 766 tüzes labdák készítésekor használt apró puskát („pixides pro pilis ignitis 766") vettek számba az összeírók. Makovicán 1671-ben 350 darab „tüzes labdában való apró puskát" találtunk. L. A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. (Szerk.: *Erdélyi László*) X. k. A tihanyi apátság története. I. Bp., 1908. 170. o. és *Takács Sándor:* Magyar tüzes- és lövőszerszámok. In: *Századok,* 1908. 55., 57—58., 61—62. o. (a továbbiakban: *Takács,* 1908.)

17 A szó végére helyezett rövidítésen kívül ugyanis a szó fölé tett rövidítés utal arra, hogy itt többszörös kihagyással kell számolnunk. A latin nyelvű kiadásban egyébként szintén helytelen feloldást találhatunk. *Barabás,* 1899. 306. o.

18 Jelzete: OL Magyar Kamara Archívuma. E.554. Városi és kamarai iratok. Fol. Lat. 1347. 178—183. f. (26. csomó.); kiadva: *Tímár,* 1989. 134—140. o.

19 V. ö. az 1553. évi inventáriummal: „In Su[m]it[a]te Turris Magne" (4. f.).

20 V. ö. az 1553. évi várleltár megfelelő sorával: „Ferrum fabrile Incus voc[a]t[u]m — 1" (6. f.).

21 Esetleg elképzelhető egy koraújkori „u"-s változat is.

Ezen bejegyzés előtt *kimaradt* a következő sor: „Ferru[m] Craticule in tribus partibus existens fornaci ab intus Conuenien[s] — 1", azaz *három részből álló, kemence belsejébe való vasrostély 1 darab* (182. f.).[22]

139. o. 22. s. (182. f.) „Fémkanál sugárágyúhoz, vagy tűzhöz 4" helyett: *sugárágyúhoz való fémkanál fanyél nélkül 4 darab* („Coclearia enea Falconetaru[m] sine lignis — 4").[23]

139. o. 23. s. (182. f.) „Sugárágyú begyújtásához való farudacska 11" helyett: *sugárágyúhoz való döröcskölő 11* („Ligna obtusoria Falconetaru[m] — 11").[24]

139. o. 29. s. (182. f.) „Lámpa 6" helyett: *tüzes lámpa (lámpás) 6* („Lampades Ignite — 6").

A 140. o. 2. sorában a „zsindelyvágó szerszám 16" után *kimaradt:* „Catene parue — 3", azaz *kis lánc 3* (182. f.).[25]

A 140. o. 3. sorában a két szárazmalom említése után *kimaradt:* „Molendinu[m] Manuale duaru[m] Rotaru[m] p[ro] teren[dis] pulueribus aptum — 1; Continens Mortar[ia] — 4", azaz *egy kétkerekű, négy mozsárral felszerelt, lőportörő kézimalom* (182. f.).[26]

140. o. 4. s. (182. f.) „ólomserleg 6" helyett: *ólomtányér 9* („Scutelle plumbe — 9").[27]

A 140. o. 6. sorában a 13 retesz után *kimaradt:* „Vectes — 29", azaz *29 darab „Cyakan"* (183. f.), amint ezt az 1553. évi leltárból tudjuk („Vectes vvlgo Cyakan — 18" — 8. f.).

140. o. 7. s. (183. f.) „a városkapun retesz 6" helyett: *a város kapuin retesz 6* („Sere in portis oppidi — 6").

140. o. 11. s. (183. f.) „Vas [...] 105." A megfejtett alak: *105 vaslapát (ásólapát);* („Pale ferre 100 et 5.").

140. o. 12—13. s. (183. f.) „patkó 2 kis mázsa" helyett: *kén 2 kis hordó*-val („Sulfuris tunelle parue — 2").[28]

Remélem, ezen kis kiegészítéssel sikerült hozzájárulni a kötet még jobb használhatóságához és néhány adalékkal szolgálni várleltáraink problematikájához.

22 V. ö. az egy évvel korábbi várleltár szövegével: „Ferru[m] Craticule in trib[us] Porcionib[us] existen[s], fornaci Abintus conuenien[s] — 1" (7. f.).

23 L. ugyancsak az 1553. évi inventáriumot: „Coclear[ia] Enea Falconetar[um] sine Lignis — 4" (7. f.). Ezek a lőportöltő kanalak a korabeli magyar nyelvű forrásokban kalán, portőtő és tarack tölteni való szerszám néven szerepelnek. *Iványi,* 1927. 356. o. és *Takáts.* 1908. 139. o.

24 Ugyanígy szerepel az 1553. évi inventáriumban is (7. f.). A döröcskölő, dörőszkölő elnevezésre l. *Takáts,* 1908. 139. o. és *Iványi,* 1927. 356—357. o.

25 Az 1553. évi összeírás is megemlékezik ezekről (7. f.).

26 Ezt a kézi lőpormalmot az 1553. (7. f.), sőt már az 1547. évi várleltár is említi. Részletes leírását lásd már említett megjelenés alatt álló cikkemben. (A nyomtatásban közölt 4 „mozsártartó" ezen kézimalom négy mozsarát jelenti.) V. ö. még *Holub József:* Istvánffy Miklós históriája hadtörténelmi szempontból. Szekszárd, 1909. 75. o. és 7. jegyzet.

27 Érdekes, hogy 1553-ban még 10 darabot vettek számba (8. f.).

28 A „Sulfuris" szó egy rontott alakból javítva.

VITA

KUN JÓZSEF

VÁLASZ BORSÁNYI JULIÁN MEGJEGYZÉSEIRE[1]

Köszönöm Borsányi Julián gondolatébresztő, vitára késztető megjegyzéseit, valamint néhány — az Ő szavaival élve — nem perdöntő hiba, illetve tévedés felfedését a Schramm-féle magánnapló fordításában és publikálásában. A hozzászólás örömteli meglepetésként ért, hiszen a kivételek közé tartozik, ha egy forrásközlemény kapcsán vita kerekedik egy folyóirat hasábjain.

Úgy vélem, hogy Önt mindenekelőtt a forrásközlemény rövid bevezetőjében leírt állásfoglalás késztette vitára, miszerint a Kassa 1941. június 26-i bombázása körül folyó vitát nem lehet lezártnak tekinteni, a számba vehető végrehajtók (szervezők) közül nyugodt lelkiismerettel egyiket sem lehet kizárni. Erre a megállapításra jutottam többek között a Himer-törzs Schramm által vezetett hivatalos, valamint Schramm magánnaplójának tanulmányozása folyamán, amelyeknek minden mondatával, szavával volt módom megismerkedni a fordítás folyamán.

Ön szerint, „... közel 500 oldalas dokumentációm német—magyar—szlovák vonatkozásban végleg (sic!) lezárta a kérdés ezen részét. Ezzel ellentétes véleményt eddig, történészek részéről, nem olvastam, nem hallottam." Tisztelettel felhívnám a figyelmét, hogy számos, az Önével nem egyező vélemény van forgalomban. Itt konkrétan a két legutóbbira (Borus József: Nem csökkentek Kassa bombázásának kérdőjelei [História, 1991/5—6. sz.], Tóth Sándor: Helyzet a magyar—szovjet határon 1941. június 23—28-án [Új Honvédségi Szemle, 1991./10. sz.]) emlékeztetnék. Véleményünk szerint a vita még most sincs abban a stádiumban, hogy elmondhatnánk, Kassát a szovjetek, vagy a románok bombázták, vagy bombáztatták. Az Ön megítéléséből kiindulva ugyanis a szóba jöhető tettesek közül már csak ők vehetők számításba.

Halder naplóját több mint negyedszázaddal ezelőtt magyar szemmel átnéztem. Nem kerülte el figyelmemet az Ön által idézett rész, miszerint Hitler méregbe gurult, amikor szóba került Magyarország részvétele a Barbarossa tervben. Így igaz! De az is igaz és bizonyított, hogy a Jodl-Halder-Himer vonal június 23—26. között egyre türelmetlenebbül igyekezett rábírni a magyar katonai vezetést, hogy Magyarország lépjen hadba a Szovjetunió ellen. Megítélésünk szerint a német politikai vezetés nem volt ellene a magyar bekapcsolódásnak, ha ez önként, saját elhatározásból történik, a katonai vezetés pedig egyenesen sürgette a magyar hadbalépést. Az Abwer III lehetőségeiről, Löhr vezérezredes, Fütterer tábornok parancsnoklási viszonyáról mondottak mind figyelembe veendők a vizsgálódásnál, de önmagukban nem perdöntőek. „Mindenképpen hihetetlen — írja Ön —, hogy az Abwehr III Hitler háta mögött cselekedett volna olyan kérdésekben, mint aminek a kassai támadás tekinthető." Ez nem hit kérdése. A továbbiakban felhozott érvek közül még a meglepetés kérdésére szeretnék reflektálni. Újra átolvastam az Ön által is perdöntőnek tartott két legfontosabb dokumentum (Himer-törzs naplója, Schramm magánnaplója) megfelelő részeit, de nem találtam bennük semmit, ami akár Himer, akár Schramm, vagy éppen Fütterer meglepetésére utalt volna. Íme a Himer-törzs naplójának 1941. június 26-ról készített bejegyzése: „A tábornok megbeszélést folytatott a követtel. A követ nem helyesli a népi németek elképzelését. A megbeszélés után a tábornok 13.10-kor géptávírón jelenti a OKW/L-nek, valamint az OKH hdm. osztnak, tudomása van arról, hogy különböző magyar körökben felvetették egy szabadcsapat felállításának gondolatát, mivel a kormány még nem jutott elhatározásra. Himer tábornok utasítást kér, milyen állapotra helyezkedjék, s egyben megkérdezi,

1 *Borsányi Julián:* Megjegyzések a Kun József által közzétett és kommentált „Schramm-féle" feljegyzésekhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1991. 3. szám, 145—148. o.

hogy adott esetben nem vehetné-e át törzsével ennek a szabadcsapatnak a szervezését és vezetését.

Ez a terv csakhamar túlhaladottnak bizonyult, mert a minisztertanács már délelőtt elhatározta a) a légi alakulatok, b) a légelhárítás, c) a gyorshadtest (2 gk. és 1 lov. dd.) mozgósítását. Azonkívül a szovjetek a maguk részéről már meg is kezdték a háborút Magyarország ellen, mivel vörös repülők 12.00-kor Rahónál három bombát dobtak egy vonatra, 13.00-kor pedig jó néhány bombát Kassára (mindenekelőtt laktanyákra, posta és távbeszélő hivatalokra). A bombázás következtében több polgári személy meghalt (egyedül Kassán 27) és sokan megsebesültek. (Mivel a repülőkön sárga jelzés volt, a bombázásokat követően hamis és kétkedő híresztelések kelnek szárnyra, amelyeket az ellenséges adók is megerősítenek; ezek azonban talajvesztetté válnak, amikor a romeltakarító munkálatok során egy fel nem robbant lövedéket találnak, rajta a Putyilov-művek cirillbetűs jelzésével. A magyar vezérkar azonnal megtorló bombázásokat helyez kilátásba. A honvédelmi miniszter és a vezérkar főnöke felkeresi a kormányzót."

A Schramm-napló 26-i feljegyzése pedig így hangzik: „Ebéd után újra felmentem várbeli hivatalomba azzal a bizonyossággal, hogy ma is csak tétlenkedem. Tévedtem. Egy ismerős őrnaggyal találkoztam. Ő újságolta, látható boldogsággal: az oroszok Kassát bombázták és egy Máramarossziget felé tartó vonatot végiggéppuskáztak. Számos halottról és sebesültről van tudomásuk. Ezek a repülősök! Kitüntetést érdemelnének, tölgyfalombokkal és kardokkal! Persze az is lehet, hogy a bombákat a szlovákiai Presovnak (Eperjes) szánták, ahol nekünk fontos hírközpontunk van. Ennek létezéséről kémeik, vagy légköri bemérések útján értesülhettek. Akárhogy is van: tény, hogy a bombák Kassára estek, az ottani postahivatalt és laktanyát találták el. Károk keletkeztek. Ezeket azonban — ha ez fontos nekünk — hamar rendbe lehet hozni."

Ha szabad kommentálnom az idézeteket, úgy vélem, az előbbi napló száraz tárgyilagossággal rögzíti az eseményeket, de a Schramm-napló sem tükröz meglepetést, annál inkább lelkesedést, illetve örömöt a történtek felett. Véleményem szerint a bejegyzésekből nem lehet a kassai provokációt végrehajtók kilétével, nemzeti hovatartozásával kapcsolatban sem pro sem kontra következtetéseket levonni.

Nem állítom, hogy a fentebb elmondottakkal bebizonyítottam az Ön állításainak ellenkezőjét, ez nem is volt a célom. Csupán érzékeltetni kívántam érvelésének gyengeségeit. Ha eredményt akarunk elérni, tovább kell folytatni az eszmecserét, lehetővé kell tenni az orosz és a román levéltárakban folytatandó intenzívebb kutatást, illetve az ezen országok történészeivel folytatandó folyamatos együttműködést.

Jómagam nem tartozom az itt taglalt kérdés kutatói közé, de a különböző publikációkból azt a következtetést tudtam levonni, hogy a kassai bombázás mindmáig fehér foltja a magyar történetkutatásnak, ha tisztultabb is a kép, árnyaltabbak, ideológiamentesebbek is a vélemények. Sajnos azt is tapasztaltam, hogy kutatóink egy részére nem jellemző az önkritikus szemlélet. Túlhaladott nézeteiket az új kutatási eredmények ellenére sem vizsgálják felül.

*

Az Ön, fordítással kapcsolatos észrevételeit érdeklődéssel olvastam. Respektálom magas szintű német nyelvtudását, sokat adok ilyen irányú véleményére. Mégis ellentmondással kell kezdenem: nem tartom szerencsésnek három oldal egybevetése után véleményezni egy közel negyven oldalas kézirat fordítását. Összehasonlítja a Himer-törzs naplójáról a Századok 6/1965-ös számában közzétett fordítást a Schramm-magánnapló fordításával. Az előbbit írja Ön, „... pár vitatható szakkifejezéstől eltekintve, helyesnek találtam". „Félek — írja a továbbiakban —, hogy a feljegyzések most közreadott fordításáról ezt talán nem lehet állítani." Nagy baj azonban nem lehet, hiszen „Ami a lényeget illeti — hangzanak szavai — nincsen eltérés a német eredeti és a fordítás között." Ez megnyugtató. Műfordítói képességekkel nem rendelkezem, de fordításaimnál, szerény képességeimhez mérten, mindig törekedtem a tartalmi mondanivaló lehető legpontosabb visszaadására Ez eddig még minden esetben sikerült. A fordítás minőségével kapcsolatban a két konkrét megjelölést indokoltnak tartom, akkor is, ha ezek a fordítási gyengeségek Ön sze-

rint sem befolyásolják a tartalmi mondanivalót. A „sehr weltläufig"-ot nem szívélyesnek, talán inkább „nagyvilági"-nak kellett volna fordítani. Az „... 25-iger Webfehler..." fordítását tartalmilag pontosnak tartom. Jó néven vettem volna, ha megírja, Ön miként fordította volna magyarra.

*

Köszönöm szíves figyelmeztetését a jegyzetekben talált hibás rendfokozati megjelölésekre, valamint Sáska Elemér beosztására vonatkozóan. Az elírások — amint Ön is tudja — részben azzal magyarázhatók, hogy 1941. augusztusában új rendfokozati elnevezéseket vezettek be, másrészt azzal, hogy a kutatók átveszik egymástól a már publikált adatokat, anélkül, hogy ellenőriznék azokat. Jodl beosztása esetében — úgy vélem — Ön téved. Ő valóban a Német Véderő Főparancsnoksága Vezetési Törzsének (OKW/Chef WFSt), Keitel tábornagy pedig a Német Véderő Főparancsnokságának (Chef OKW) főnöke volt. Az NSDAP fordításának mindkét változata (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt, illetve Német Nemzetiszocialista Munkáspárt) előfordul a magyar történeti szakirodalomban. Alkalomadtán tájékozódom, hogy melyik a Magyar Tudományos Akadémia által preferált forma. Külön köszönöm figyelmeztetését forrásközleményem 30. sz. jegyzetével kapcsolatban. Valóban Baitz Oszkár vk. ezredes a Schramm-naplóban szereplő személy[2], s nem Baitz Jenő. Nem védekezés, csupán a tanulság okáért jegyezném meg, hogy a helytelen adatokat itthon és külföldön is ismert, neves történésztől vettem át. Nem lenne illendő a névvel előrukkolni, hiszen mindannyian tévedhetünk. Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a szavak, gondolatok pontos visszaadása nem csak a fordításnál fontos. Idézem Önt: „Kun József bevezetőjében közölte, hogy már hosszú évek óta nem foglalkozik hadtörténelmi kérdésekkel." Valójában én a következőket írtam: „Az elmúlt huszonöt év alatt nem foglalkoztam történelmünknek ezzel a tragikus időszakával..." Úgy vélem, a fentiek között van némi különbség.

Még egyszer megköszönve megjegyzéseit, megemlíteném, nem tartom szerencsésnek, hogy a nekem szóló írásában fűz Ön megjegyzéseket Tilkovszky Lóránt önálló forrásközleményéhez.[3] Ha ez nem ilyen formában történt volna, örülnék is annak, hogy Tilkovszkyéval egy írásban említi a nevem.

2 L.: Magyarország és a második világháború. Budapest, 1961. Második kiadás, 505. o.
3 *Tilkovszky Lóránt:* Irányelvek a nemzetiségi kérdés kezeléséhez a magyar hadseregben, 1941—1944. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1991. 4. szám, 151—170. o.

SZEMLE

VOLKER SCHMIDTCHEN

KRIEGSWESEN IM SPÄTEN MITTELALTER. TECHNIK, TAKTIK, THEORIE

(Weinheim, VCH, Acta Humaniora, 1990. X., 358 o.)

Figyelemre méltó összefoglaló mű jelent meg a későközépkori hadművészet, hadtörténelem témaköréből. A szerző neve jól cseng a magyar olvasóknak is, számos monográfiája jelent meg már (így: Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Düsseldorf, 1977.; Die Feuerwaffen des Deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Lüneburg, 1977.), valamint a Művészet Zsigmond korában című kiállítás katalógusköteteiben is találkozhatunk vele az illusztrált haditechnikai kéziratok bemutatásakor. Munkássága alapján egyértelmű, hogy a szerző érdeklődése elsősorban a tüzérségre, fegyvertörténetre, a technikai kéziratokra irányul s mindenekelőtt ezen keresztül törekszik bemutatni azt a korszakos jelentőségű változást, amely a középkori hadügy történetében az 1300-as évek eleje és a XV. század vége között zajlott le, illetőleg vált egyre érzékelhetőbbé.

A rövid, de igen alapos historiográfiai bevezető után — ahol irigykedve olvashatunk a nyugat-európai hadtörténetírás nagy műveiről, amelyek jórészt érintetlenül hagyták a hazai szakirodalmat, vagy szembesülünk az 1897 óta fennálló Gesellschaft für historische Waffenkunde, az 1899 óta tevékenykedő Deutsche Burgenvereinigung működésével —, műve célkitűzéseiről tudunk meg többet. (Persze érthetetlen, hogy az amerikai kutatást miért mellőzi, s talán legismertebbjük, Bachrach nevét miért nem említi meg.) Úgy véli, hogy a középkori lovagi hadseregtől az újkori hadviselés felé vezető fejlődés útján döntő az 1302. évi Courtrai-nál (Kortrijk) lezajlott ütközet — ahol a francia lovagi sereg első tekintélyes vereségét szenvedte el egy döntően polgári miliciákból verbuválódott seregtől — s az 1494—96 közötti időszak. 1494-ben ugyanis VIII. Károly francia király serege vonult be Itáliába, s a hadjárat során súlyos vereséget mért a vele szembeszálló Szent Liga csapataira Fornovónál. Korszakos jelentőségű a tény, hogy a 25 ezres létszámú francia csapatok a 8 ezer svájci zsoldos mellett, V. Károly, IX. Lajos és XII. Károly hadügyi reformjainak köszönhetően, az állandó hadsereg egységeiből, az ún. „gens de guerre de l'Ordonnance"-ból álltak. S nem utolsósorban sikereiket a magukkal vitt mozgékony és viszonylag jó hatásfokkal használt tüzérségüknek is köszönhették. Ezen időszak fejleményei, az ezt tükröző források alapján a szerző igazolja feltevéseit, illetve következtetéseit a haditechnika és a hadvezetés taktikai-stratégiai elemeinek szoros összefüggéséről; hogy a hadseregben használt technika a mindenkori csúcstechnikát reprezentálja, illetve azt igyekszik minél hamarabb hasznosítani; hogy a technikai fejlődés mindig hatással van a hadseregek taktikájára és szervezeti tagolódására; hogy a hadtörténetet sohasem lehet csakis technikai-taktikai szempontok alapján szemlélni, kirekesztve az átfogó történelmi, politikai, társadalmi és jogi szempontokat: hogy a gyakorlati harci tapasztalatok vezettek el a hadijognak, a csapatok szervezeti tagolódásának s a taktikai előírásoknak az írásba foglalásához.

Az első fejezetében, amely a „ius ad bellum" és „ius in bello" alcímet viseli, áttekinti a zsoldosság kialakulását, harci értéküket és jelentőségüket, különös tekintettel a XIII—XIV. századi itáliai helyzetre, s azt az utat, amely az állandó hadseregek, először csak egységek, felállításához vezetett

el. Érdekesek a lovagi ethoszt, a lovagi hadijogot tárgyaló fejezetei, amelyek jól ellenpontozzák a XV. századra egyre embertelenebbé, brutálisabbá váló harctéri gyakorlatot (igazságos háború, hadifoglyok, váltságdíj kérdése s külön alfejezet foglalkozik a huszita háborúk során tapasztalt morállal és brutalitással, a XV. századi hadiszabályzatokkal.)

A haditechnika és taktika c. fejezetben megerősíti az újabban Verbruggen által bizonyított tézist, miszerint a középkori lovagság keretei között is létezett hadművészet, s létezett egy taktikai eszköztár, amelyet tudatosan alkalmaztak a háborúkban. Ebből a szempontból nem lebecsülhető Flavius Vegetius Renatus művének, az Epitoménak a jelentősége, amely több csatornán keresztül, több modern nyelvre lefordítva közvetítette a későantik hadművészet elemeit s egyúttal a haditechnika fejlődésére is ösztönző hatással volt. Jól mutatja a mű népszerűségét a Vegetius-kéziratok számának emelkedése is: a X. és XV. század között 304 kéziratáról tudunk, s ebből 152 a XV. századi. A technikatörténeti kéziratok is a XV. század elejétől kísérlik meg rekonstruálni — általában félreértve — az Epitoméban leírt gépezeteket, de a kísérletek legalább megindultak. A XIV. és XV. századi haditechnikai változások megértéséhez már a X. századtól áttekinti a védő- és támadófegyverek, az ostromgépek történetét, értően válogatott illusztráló anyaggal kiegészítve a leírtakat. Legrészletesebben természetesen a tűzfegyverek elterjedését mutatja be s a huszita szekérvár taktikai és technikai újdonságát tárgyalja (137—221. o.).

A taktikai változások című fejezetben részletesen tárgyalja a lovagság térvesztésének folyamatát, a gyalogság első sikereit a kor ütközeteiben. Elemzi az 1302-es courtrai-i csatát, az 1315-ös morgarteni ütközetet, s a gyalogság erényeinek bemutatásakor legalább akkora teret szentel az ütközetek helyének megválasztásából, a harci morálból fakadó következményeknek is. A taktika megváltozásának szempontjából több érdekességet tartogat az 1346-os crécy-i ütközet és az 1356-os poitiers-i majd az 1415-ös azincourt-i csaták tárgyalása, ahol az íjászok és nehézfegyveres lovasok kombinált alkalmazásának és sikereinek lehetünk tanúi. A fejlődést a gyalogosok zárt és begyakorolt egységeinek megjelenése zárja le.

A drámai változások, a taktikai és technikai újítások megkövetelték a katonai elmélet írásba foglalását. Ennek legkiválóbb korabeli képviselőit s műveiket is bemutatja: Philipp von Seldenecket és Philipp von Cleve-t (Philippe, duc de Cleves).

A könyv a Militärgeschichtliche Mitteilungen-ben (1991. 1. sz.) megjelent csípős ismertetés ellenére („in dieser From ist das Kriegs wesen des späten Mittelalters nicht zu erfassen") megjelenése pillanatában kézikönyvvé vált, s a feldolgozás egyenetlensége ellenére is a szerző a hadművészet és haditechnika kapcsolatát példaadó módon tárgyalta. A kötetet alapos bibliográfia zárja (306—343. o.), amelyet azzal a tanulsággal használhatunk, hogy a hadtörténetíráshoz olyan könyvtárra is szükség volna, ahol az itt szereplő tételek legalább egy töredéke megtalálható lenne.

Veszprémy László

TIBOR SIMÁNYI

JULIUS GRAF ANDRÁSSY

Baumeister der Doppelmonarchie, Mitstreiter Bismarcks

(Österreichische Bundesverlag, Wien, 1990. 292 o)

A hazai olvasóközönség előtt is jól ismert, Ausztriában élő esszéíró ezúttal idősebb Andrássy Gyula gróf életútjának felvázolására vállalkozott. Bevezetőben felidézi a Szent Szövetség korának Európáját, azon belül az Osztrák Császárság és a Magyar Királyság helyzetét, bemutatja e területek sorsának akkori irányítóit és krónikásait. Ezt követően ismerteti azt a családot, amelyben 1823. március 3-án megszületett a mű főszereplője. Szól az arisztokratasarj neveltetéséről, amelynek lezárultával, már huszonegy évesen, bekerül Zemplén vármegye gyűlésébe. Titkosrendőri jelentésből idézi a szerző az ifjú politikusjelölt első ismert programpontját, amelyet szűzbeszédében a vármegyegyűlésen megfogalmazott: „Ha jólétről van szó, nem szabad provinciális szempontoknak hódolni, mert akkor ugyan jó zempléni lehet valaki, de sohasem lehet jó hazafi." (27. o.) 1847-ben ellenzéki programmal országgyűlési követté választották az ifjú Andrássyt, aki így szembekerült korán elhunyt édesatyja helyett példaképévé vált pártfogójával, Széchenyi István gróffal. Jól jelezte ezt első pozsonyi felszólalása is az alkotmány és a választójog kiterjesztése érdekében: „Magyarország alkotmányos fejlődése nem okozhat kárt Ausztriának, ellenkezőleg, zavaros időkben a dinasztia a leginkább Magyarországra számíthat, amelynek határain kívül még valami megvédenivalója van: a szabadsága."

Ezt követően rátér Simányi Tibor Andrássy 1848/49-es szerepvállalására. Zemplén vármegye főispánjaként, miként minden főispán, honvéd őrnagyi rendfokozatot kapott. Ő azonnal a vármegye népfölkelői élére állt, és így részt vett az 1848. október 30-i schwechati ütközetben. Ezzel és más eseményekkel kapcsolatban a szerző hőse személyes bátorságát és példamutatását emeli ki. A továbbiakban arról ír, miként került az anyanyelvén kívül németül, franciául és angolul is kiválóan beszélő Andrássy őrnagy diplomáciai szolgálatba a függetlenségi nyilatkozat elfogadását követően, és miként igyekezett hiábavalóan ellátni követi tisztét Konstantinápolyban a Portánál, ám miként tudta mégis elérni a világosi fegyverletétel után, hogy az oszmán hatóságok ne szolgáltassák ki a török földre menekülőket.

A távollétében halálra ítélt és jelképesen kivégzett „szép akasztott" emigrációs éveivel foglalkozik a továbbiakban a szerző, és kiemeli már 1850-ben Londonban közzétett „Ausztria jelenlegi helyzete és politikája" című Eclectic Review-beli elemző cikkét, amely egyúttal az emigráns Kossuth Lajostól való elfordulását is tanúsította. A cikk utolsó mondatait érdemes idézni: „Adjátok vissza a magyaroknak történelmi függetlenségüket, adjátok vissza nekik országukat, és el fogja őket tölteni a dinasztia iránti ragaszkodás. És ez mind Európa, mind Ausztria és Magyarország érdekében áll. Mert Ausztria léte csak más hatalmak nyeresége lehet az Oroszország elleni ellensúlyként. Ameddig azonban ennek kormányrendszere Magyarország függetlenségének elnyomásán alapul, sohasem fog ilyen helyzetbe kerülni."

Az ötvenes évek eseménytörténetének felvázolását követően tér rá a szerző Andrássy 1857-es megkegyelmezésére, hazatérésére és a hazai közéletbe való bekapcsolódására, a kiegyezéshez vezető eseményekben játszott szerepére. Felidézi a nyitányt, ahogyan a politikai életbe visszatérő arisztokrata visszautasította az októberi diploma kihirdetése után felajánlott főispáni méltóságot, és ahogyan közzétette ifjúkori eszméihez való ragaszkodását: „Szemünkre vetik, hogy a régi alkotmányhoz ragaszkodunk. Ennek az újjal szemben az az előnye, hogy az emberek az áhitat érzésével tekintenek fel rá, kötelességüknek tekintik, hogy minden áldozat vállalásával megvédjék.

Ilyen alkotmány védelme alatt a király, ha legfelsőbb (királyi) helyről tiszteletben tartja, hirtelen, váratlan változások ellen, míg a nemzet a szabadság elnyomásának minden kísérlete ellen biztosított." Ebben a szellemben lépett fel Andrássy Zemplén vármegye követeként az 1865/66-os országgyűlésen is, ahol alelnökké választották. Beköszöntő beszéde, már az uralkodó és a nemzet egymásratalálásának szellemében, a történelmi jogra való hivatkozást követően így szólt: „Ha a magyar nemzet rendületlenül kitart az 1848-as törvények mellett, úgy ez nem azért történik, ahogyan ellenfeleink állítják, hogy elszakadjunk Ausztriától, hanem sokkal inkább azért, hogy évszázadokon át becsületes, őszinte és tartós közösségben maradjunk vele."

Ezt követően a már a — legalábbis magyar — nyilvánosság előtt jóval inkább ismert életszakasz bemutatása következik, az audiencia a bécsi Hofburgban, a dualista rendezésben való megállapodást előkészítő emlékirat, Andrássy határozott igéretével: „Magyarország sohasem fog kifelé gravitálni a Monarchiából, csak meg kell mondani, hogy Magyarországnak és alkotmányának helye van a Monarchiában." 1867. február 2-án pedig az uralkodó magyar miniszterelnöki megbízást adott Andrássy Gyula grófnak a kétközpontú alkotmányos monarchia megteremtésének nyilvánvaló jeleként. De Andrássy egyúttal magyar királyi honvédelmi miniszteri kinevezést is kapott és 1867. június 8-án őt érte az a megtiszteltetés, hogy a nádort helyettesítve, Simor János hercegprímással együtt, Ferenc József fejére helyezze Szent István koronáját. Miniszteri tevékenységéből kiemelve részletesen ismerteti Simányi Tibor az 1868-as véderőtörvény létrehozásában, majd a katonai határőrvidéknek az országba való visszatagolásában, továbbá a poroszellenes revans politikájával kapcsolatos, hadügyi szempontból is megalapozott visszautasító álláspont formálásában játszott szerepét.

Az életrajz utolsó nagyobb egysége Andrássy közös külügyminiszteri tevékenységével foglalkozik a hetvenes évek két meghatározó nemzetközi kérdésének: az orosz-keletinek és a németnek a tükrében. Részletesen ismerteti a három császár szövetségének megteremtése és megtartása érdekében végzett diplomáciai tevékenységét, a keleti válság megoldásában játszott szerepét, Bosznia-Hercegovina okkupálásával kapcsolatos politikai magatartását, a kettősszövetség megkötésében tanúsított aktivitását, közel egy évtizedes rendkívüli intenzitású nemzetközi működését, majd váratlan és máig nem teljesen tisztázott okok miatti lemondását, visszavonulását. Az utolsó életszakaszból kiemeli még a szerző Andrássynak az uralkodóhoz intézett 1887-es külpolitikai emlékiratát és parlamenti fellépését. Azután már csak 1891. február 18-án következett halálát tudja rögzíteni.

Jó szívvel ajánljuk a hadtörténelem iránt érdeklődő minden olvasó figyelmébe Simányi Tibor rendkívüli szellemi élményt nyújtó életrajzát a magyar hadtörténelemben háromszorosan is jelentős szerepet játszott nagy magyar történelmi személyiségről.

Zachar József

RUDOLF JEŘÁBEK

POTIOREK

General im Schatten von Sarajevo

(Verlag Styria, Graz—Wien—Köln, 1991. 238 o)

Ha történeti monográfiák esetében is igaz a mondás, mely szerint a szerző a sikerhez vezető út felét már a jó témaválasztással maga mögött tudhatja, csak gratulálni lehet a fiatal osztrák történésznek, Rudolf Jeřábeknek, amiért éppen egy Potiorek-életrajz megírására vállalkozott. Ez a döntés ugyanis kétszeresen is szerencsésnek ígérkezett. Egyfelől azért, mert bár az első világháború óta egy teljes emberöltő is eltelt, a szaktudományok mind a mai napig jórészt adósak maradtak az akkori idők kiemelkedő jelentőségű szereplőinek életét történeti hűséggel megörökítő munkák elkészítésével, és mindez vonatkozik Oskar Potiorek táborszernagy (1855—1933) pályafutásának ábrázolására is. Így a jelen kötet hiánypótlónak tekinthető, s mint ilyen, méltán tarthat számot a szakemberek mellett a művelt olvasóközönség érdeklődésére is. Másfelől a tragikus sorsú tábornok életpályája — amellett, hogy alkalmat nyújt az egykori dunai monarchia utolsó néhány évtizedének katonai felsővezetésében uralkodó viszonyok egyfajta bemutatására — önmagában is rendkívül hálás téma. A fiatal vezérkari tiszt nyílegyenesen felfelé ívelő karrierje egészen a vezérkari főnök helyettesének beosztásáig töretlenül emelkedik, s amikor 1906-ban a legendás Beck táborszernagy helyének betöltése napirendre kerül, csak kevesen gondolják úgy, hogy nem Potiorek lenne erre a megfelelő személy. Mit ér azonban mindez, ha e kevesek egyike nem más, mint a trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg, aki saját jelöltjét, Conrad von Hötzendorfot juttatja a vezérkari főnöki székbe! Ekkor keresztezi először Potiorek pályáját a császári trón leendő várományosa.

Az elmaradt kinevezés megtöri ugyan Potiorek pályafutását, de a kétségtelen kudarc még nem bizonyul végzetesnek. A következő években a „külső körön" próbálja erősíteni pozícióit, és 1911-től fontos megbízatásokat nyer: hadseregfelügyelővé és egyúttal Bosznia-Hercegovina tartományi kormányzójává nevezik ki. 1914. június 28-án ebbéli minőségében foglal helyet Szarajevóban a trónörököspárt szállító gépkocsiban, és éli át a merényletet, amelyet csodával határos módon sértetlenül vészel át, minthogy a neki szánt lövés a főherceg feleségét találja. Ferenc Ferdinánd immár másodszor is — most tragikus halálával — döntően befolyásolja Potiorek életét: bár a merénylet megelőzésére tett elégtelen biztonsági intézkedések miatti felelősség alól mentesítik, az esemény nyilvánvalóan beárnyékolja későbbi pályafutását. Pedig most sorsdöntő hónapok következnek: kitör a háború, amely Potioreknak, a hadvezérnek dicsőséget, az 1906-os, számára megalázó mellőzés jóvátételét ígéri. Ám a Szerbia elleni két hadjárat kudarccal végződik és az 1914-es esztendő végére a táborszernagy végérvényesen bukott ember. Alig fél esztendő telt el Szarajevo óta...

A szerző ezt a páratlanul izgalmas életpályát gazdag és jelentős részben publikálatlan forrásanyag alapján dolgozta fel, miközben — és ezért különösen is dicséret illeti — mindvégig megőrizte pártatlan objektivitását és elkerült néhány nagyon is kínálkozó csapdát. Ez utóbbiak közül talán a legveszedelmesebbnek tűnt számomra az a mai napság meglehetősen elterjedt pszichologizáló megközelítés, amely direkt megfelelést kíván kimutatni az egyes történeti alakok személyes tulajdonságai, legbensőbb vonásai és karrierjük alakulása között. Jelen esetben szinte kínálkozik a következtetés, hogy az emberi kapcsolataiban rendkívül zárkózott, szinte embergyűlölő Potiorek azért vall kudarcot hadvezérként, mert képtelen alárendeltjeivel a megfelelő munkakapcsolatot kialakítani, ezért információi a fronteseményekre vonatkozóan mindvégig tévesek. Jeřábek tartózkodik az efféle következtetésektől, megelégszik azzal, hogy sokoldalúan

igyekszik bemutatni a táborszernagy személyiségét. (Egyetlen esetben érzi úgy az olvasó, hogy a szerző túl messzire megy: amikor Potiorek egyéniségében a narcizmusra jellemző jegyeket vél felfedezni, ám ennek kimondását is az olvasóra bízza.)

A monográfia természetesen a teljes életpályát feldolgozza, ám érthető módon azokkal az eseményekkel foglalkozik a legrészletesebben, amelyek a táborszernagy pályafutásának alakulásában a legdöntőbb fontosságúak voltak, nevezetesen: a szarajevói merénylettel, valamint az 1914. évi, Szerbia elleni hadjárattal. Ezek a fejezetek, gazdag ismeretanyaguk révén, szinte önállóan használható feldolgozásoknak is tekinthetőek. Érdemes felhívni még a figyelmet annak a — felmentéssel végződött — vizsgálatnak az ismertetésére, amelyet a háború befejezése után folytattak a táborszernagy által a szerb hadjárat folyamán elkövetett állítólagos mulasztások ügyében.

Végezetül — a megérdemelt elismerés mellett — álljon itt két kritikai megjegyzés is. Olvasóként szívesen láttam volna több, jobban kiválogatott és gondosabban elhelyezett fényképet a kötetben, ez az egyik. A másik: a nyilván elegánsnak szánt, csillogóan fényes lapok helyett valamilyen kevésbé szemrontó, matt papiros a célnak talán jobban megfelelt volna. Ezzel együtt az a véleményem, hogy a kötet sikerre számíthatna a hazai olvasóközönség körében is.

Pollman Ferenc

HANS SCHAFRENEK—ROBERT STREIBEL (SZERK.)

22. JUNI 1941

Der Überfall auf die Sowjetunion

(Picus Verlag, Wien, 1991. 208 o)

1991 májusában jelentősebb hullámverés nélkül tudományos ülésen vitatták meg osztrák, német és akkor még szovjet tudósok Bécsben az Institut für Wissenschaft és a Volkshochschule Brigittenau rendezésében az ötven évvel korábbi, Európa sorsa szempontjából meghatározó jelentőségűnek bizonyult eseményt. Akkoriban a közvélemény sokkal inkább már az éppen megvitatott esemény következményei által meghatározottan megszületett világrend végső agóniájával volt elfoglalva. Holott érdemes lett volna figyelni a tudós gyülekezet eszmecseréjére is, hiszen számos új megközelítéssel számos új megfontolás hangzott el. Most az érdeklődő pótolhatja az egy esztendővel korábban elmulasztottakat, önálló kötetben olvashatja az alig két évet élt Hitler—Sztálin-paktum ellenére kirobbant világnézeti és megsemmisítő háború kezdetét jelentő eseménnyel, a Harmadik Birodalomnak a Szovjetunió elleni támadásával kapcsolatosan elhangzottakat. Magyar szempontból is tanulságos a támadás hátterével és előfeltételeivel foglalkozó tanulmányok kézbevétele.

Manfred Messerschmidt a vezérlet és vezénylet oldaláról közelíti meg az eseményt. Tanulmányában bemutatja a támadást elrendelő és követő parancsokat. Ezeket elemzése során a nemzetközi joggal ellentétesnek és egyértelműen bűnösnek minősíti. Ezt követően azzal foglalkozik, miként vált a Wehrmacht e parancsok gépies végrehajtójává. Befejezésül arra a következtetésre jut, hogy ez nemcsak a nemzetiszocialista ideológia gondolkodás nélküli elfogadásából és végrehajtásából fakadt, hanem korábbról továbbélt katonai, bölcseleti és jogi nézetek által is meghatározott magatartásforma volt.

Gerd R. Ueberschärs tanulmánya Hitler támadást elrendelő döntését teszi vizsgálat tárgyává. Elemzésével azt

bizonyítja, hogy a nemzetiszocialista vezér nem katonai megfontolásokból, stratégiai elemzéseket követően döntött, hanem csupán elérkezettnek látta az időt a faji ideológiája által meghatározott és már a „Mein Kampf"-ban megfogalmazott „keleti program" megvalósításának megkezdésére. Eközben hangsúlyozza a szerző, hogy a Sztálinnal kötött korábbi paktumot Hitler kezdettől kényszerűségből vállalt megoldásként, átmenetileg célszerű szövetségnek tekintette, ám „élettér"-elméletének megvalósításáról akkor sem mondott le, hanem csupán elnapolta azt.

Wolfram W. Wette referátumában először azt vizsgálja, előzetesen miként leplezte el, illetve utólagosan mivel igazolta Goebbels propagandaminisztériuma a Szovjetunió elleni nemzetiszocialista német támadást. Ezt követően szól a Harmadik Birodalomban a támadáskor uralkodott közhangulatról. Végül kitér arra is, milyen szerepet játszott a közvélemény manipulálásában „a zsidó-bolsevista-plutokrata összeesküvésről" szóló, más alkalmakkor és más összefüggésben is többször felhasznált tézis a Szovjetunió elleni támadás idején.

Szergej Szlucs azzal az eddig axiomaként használt állítással száll vitába tanulmányában, mintha a Szovjetunió az ellene indított náci német támadás következményeként kibontakozó védelmi harcokkal lépett volna be a második világháborúba. Elemzésében kimutatja, hogy valójában a Hitler—Sztálin-paktum következményeként bekövetkezett 1939. szeptember 17-i Lengyelország elleni szovjet támadás jelentette a bolsevik hatalomnak a második világháborúba való bekapcsolódását, hiszen nem maradt semleges, hanem — bár a Harmadik Birodalom oldalán — e naptól hadiállapotban volt, és 1941-ben csupán — a szerző által hangsúlyozottan nemzetközijog-ellenesnek és bűnös jellegűnek tekintett nemzetiszocialista német támadás következményeként — átkerült a hadviselők másik oldalára.

Vlagyimir K. Volkov a szovjet diplomáciának a Balkánon kezdeményezett náci német befolyásteremtéssel szembeni magatartását vizsgálja dolgozatában, és részletesen elemzi, milyen ingadozó és ellentmondásos volt ez a bolsevik politika bizonytalansága miatt.

Detlef Vogel tanulmánya elsődlegesen azt a kérdést tárgyalja, hogy a Jugoszlávia és Görögország elleni nemzetiszocialista támadás okozta-e a Szovjetunió elleni háború elhúzódását. Elemzése szerint nem ez történt, hanem egyrészt az ellenségnek a faji megközelítésből fakadó lebecsülése, másrészt a korábbi villámháborús diadalok miatti elbizakodottság, végül, harmadjára, a Balkánon szerzett tapasztalatok hasznosításának mellőzése okozta a keleti arcvonalon indított támadásnak a tervezett időt jóval meghaladó lefolyását.

Walter Manoschek Jugoszlávia náci német lerohanásának egy eddig kevéssé vizsgált momentumát, a szerbiai zsidó és cigány lakosságnak a partizánellenes harc ürügye alatti tömeges likvidálását állítja elemzése középpontjába. Ennek során hangsúlyozza, hogy a Szovjetunió elleni háborútól eltérően e területen nem az SS és az SD végezte a tömeggyilkosságot, hanem a Wehrmacht — többek között ausztriai kiállítású — alakulatai.

Mihail Szemirjaga az NKVD által Katynban és másutt fogságba esett lengyel tisztek ezrein végrehajtott tömeggyilkosságot mutatja be, végleg visszautasítva a korábbi szovjet hadtörténetírás részéről tanusított felelősségáthárítást. A legújabb kutatások tükrében teljes valóságában ábrázolja az elkövetett borzalmakat.

Roff Wörsdörfer egy kevéssé ismert, hasonló eseménysorozatot állít vizsgálata középpontjába, mégpedig az 1943 szeptemberi olasz kapitulációt követően német hadifogságba esett olasz katonák lembergi tömeges likvidálását.

Dieter Müller a náci-német megszállás alá került szovjet területeken alkalmazott gazdaságpolitika intézkedéseit elemzi tanulmányában, miközben Herbert Backe élelmezési minisztériumbeli államtitkár valójában gyarmatosítási célzatú nézeteit állítja a középpontba.

Patrik von der Mühlen a náci-német nemzetiségi politikával foglalkozik re-

ferátumában, mégpedig a korábban szovjet uralom alatt állt keleti népekkal kapcsolatosan. Vizsgálódásán két szál húzódik végig, egyrészt bemutatja, hogy mennyire eltérő nézeteket igyekezett érvényesíteni a keleti minisztérium, a külügyminisztérium, a Wehrmacht és az SS, másrészt elemzi, hogy a kollaborálásra hajlandó, vagy kényszerített türkmének, azerik, örmények, grúzok és más kaukázusi népek elsődlegesen saját nemzeti céljaik megvalósítását tekintették, és így a náci-német hatóságokkal való együttműködésüket nem minden esetben sikerült a Harmadi Birodalom céljainak szolgálatába állítani.

Wigbert Benz a kötet zárótanulmányában a „Barbarossa-tervvel" kapcsolatosan a Vatikán és a német katolikus püspökök magatartását elemzi; az előbbiét egyértelműen „németbarátnak" minősíti, míg az utóbbiét a Szovjetunió elleni háború „lelkes támogatójaként" jellemzi.

A felvillantott néhány gondolat is arra ösztönöz, hogy a korszak magyar hadtörténész kutatói a számos új nézettel megismerkedjenek, az újonnan feltárt forrásokat kutatásaikba bevonják, az e kötetben kifejtetteket továbbgondolják, az elfogadható elemzéseket munkásságukba beépítsék, a vitathatókkal szemben pedig állást foglaljanak.

Zachar József

KÁLLAY MIKLÓS

MAGYARORSZÁG MINISZTERELNÖKE VOLTAM 1942—1944

(Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991. 320. o.)

Az 1954-ben angolul közzétett memoárt — műfaját a szerző személyes számadásként jegyezte — Magyarországon csak a legszűkebb szakmai körök ismerték. Ha valaki itthon akarta olvasni, a nagy könyvtárak „zárt osztályain" találhatta csak.

Az Európa Könyvkiadó missziót teljesítő Extra Hungariam sorozatában most viszont a legszélesebb magyar olvasóközönség elé került. Azt persze föltételezhetjük, hogy az ötvenes évek közepének Magyarországán minden bizonnyal többen olvasták volna a magyar emlékirat-irodalom legmívesebb alkotásai közé sorolható Kállay-művet. És nem csupán politikai okokból.

Kállay Miklós memoárja egyszerre idéz golgotát és pokolraszállást. Mindkettőt jelentett, amit a szerző így summázott: „... mily küzdelmesen próbált egy kis ország kiszabadulni a nemzetiszocializmus és a bolsevizmus kettősen halálos szorításából;... próbálta megőrizni erkölcsi tartását és emberségét; s megmenteni egymillió ember életét, akiket pusztulásra ítéltek a nácik."

A szerző kettős boncolásra vállalkozott: magát élve boncolta, azokat a helyzeteket pedig, amelyekben még cselekedhetett, már elmúltként.

Segítségül csak emlékezetét hívhatta Capriban Castelgandolfban, majd az Egyesült Államokban; kormányzati iratok nem álltak rendelkezésére. Ez persze szubjektívabbá teszi az egyébként is szubjektív műfajt, az emlékiratot, de végső summázatában mégis több előnyt, mint hátrányt kínál.

A kutatás persze több helyen „túlszaladt" az első kiadás óta az emlékiraton.

Bár a miniszterelnök megfogalmazását a legmodernebb történeti monográfia is elfogadhatja az ország háborúba sodródásának motívumairól 1941-ben, a döntésben résztvevők erőarányairól, politikai esztétikájáról adott leírása ma már túlhaladott. Ide sorolható az is, amikor a háborús évek Romániájáról

írt — román területen működő német megszálló intézményekről is említést téve. Itt persze inkább úgy kellene föltenni a kérdést: a német—román kapcsolatok politikumáról ily keveset tudott az aktív magyar miniszterelnök 1942—43-ban? Arról is, hogy Románia a Magyarországgal folytatott versenyfutás második fordulójában — távolodás Németországtól, előnyszerzés az angolszászokkal való érintkezés megteremtésében — jobb pozíciókkal bírt, mint Budapest? Arról persze csak titkosszolgálati csatornákon kaphatott híreket, hogy miről tárgyalt Antonescu és Hitler, ám az „dekódolható" lett volna akár a magyar diplomácia révén is, amit a román külszolgálat a semleges országokban tett. E megközelítési lehetőség továbbvitele persze tanulmányt kívánna és nem könyvismertetést.

Térjünk vissza az emlékirathoz.

Kállay Miklós memoárja tartalmaz olyan értékeléseket is, amelyekhez a kutatás még ma sem érkezett el. Így Horthy szerepvállalásáról 1944. március 19-ét követően — „... ha ő ugyanis nem marad a helyén, Sztójay után nem jöhetett volna a visszakozást jelentő Lakatos, aki hihetetlenül nagy változást hozott..." (Az árnyoldalról Kállay nem tett említést: arról, hogy a kormányzó szerepvállalásával egy ideig legitimizálta az angol alsóházban „mészáros bandaként" említett Sztójay-kormányt.) Ide sorolhatjuk egyébként a nyilas államiságról alkotott ítéletét is: az plurális anarchia volt. Ahhoz persze inkább intuiciója segíthette csak a negyvenes évek második felében, amikor körüljárta: miért került fölénybe a Szovjetunió a nyugatiakkal szemben — „... azt hiszem, az lehet a dolog nyitja, hogy a Szovjet pontosan tudta, mit akar, attól egy vonásnyira sem tért el, ellenben a Nyugatnak sajnos nem voltak célkitűzései a háború utánra, és ezért jóhiszeműen elnézte az orosz terveket."

Az emlékirat portréi jól-rosszul sikerültek.

Gömbös-képe csak néhol árnyalt, így akkor, amikor ezt írta: „... Gömbös párthívei antiszemiták voltak, nem németbérencek." Bárdossyról adott rajza viszont torz: ennek az is oka — említettük már —, hogy nem ismerte jól a döntési mechanizmus működését 1941 június utolsó hetében. Jobb ennél, amikor a már nem kormányfő Bárdossy hozzá intézett szavait adta vissza — ezeket a kormányképes magyar jobboldal credojaként is értelmezhetjük: „... Te katasztrófába viszed az országot. Rólad mindenki tudja, hogy németellenes vagy, és angolbarát vagy és nem vagy antiszemita. Futsz majd az angolok után, de soha nem nyered meg őket, ahogy Bethlen sem tudta, sem senki más. Ők le vannak kötelezve ellenségeinknek, az oroszoknak és a kisantantnak, és soha nem fogják cserbenhagyni őket. Te viszont elveszíted a németek barátságát, és Magyarország magára marad. Azon a tényen, hogy ha a németeket megverik, minket is a vesztesek közé sorolnak, te úgysem tudsz változtatni. Ez eldőlt már az első világháborúban, és eldőlt Trianonban is."

A kormányzóról adott képe mozaikokból, esetek leírásából, az államfő kijelentéseinek ismertetéséből rajzolódott. Így jelenik meg az olvasó előtt a naív magyar államfő. A Horthy idéző magyar miniszterelnök ott nyúlt a legmélyebre, amikor a kormányzó illúzióinak gyökereit bolygatta — „... az osztrák—magyar haditengerészet admirálisa volt, ami egészen különös lelkületet fejlesztett ki benne... mint tengerész arról az erkölcsi magaslatról szemlélte a világot, amelyen minden ország tengerészei kétségtelenül állnak... meg volt győződve minden tiszt lojalitásáról, és minden tábornokában egy-egy feddhetetlen úriembert látott." A kormányzó szavait idéző miniszterelnök közlése pedig akkor is forrásértékű, ha novumot már nem kínál — „... akármilyen lépésre szánjuk is el magunkat, ő először Hitlert fogja értesíteni, felmondja az együttműködést, hadat üzen, ha kell, de ismétli, arra nem hajlandó, hogy alattomosan tőrt döfjön a hátába." Sötétre árnyalt arcképei igen jók, így Sztójayé, Szálasié. Miklós Béláét viszont elrajzolta.

Kállay nem szerette a katonákat. Katonai vetületek elemzésére sem volt képes. Szó nélkül hagyta, amikor Mussolini Hitler elmebajos véleményét ismételgette előtte: ha az angolok nyugaton szállnak partra, ott megverik őket és „... megnyílik az út Angliába..." Világosan, illúziók nélkül szemlélte viszont a felsőbb magyar katonai hierarchiában azokat, „... akik vakon bíztak a német győzelemben." A ka-

tonák politikai rövidlátása is említést kapott az emlékiratokban — „... néha olyan benyomást tettek az emberre, mint a megszállottak."

A summázó Kállay igen messzire jutott és mélyre ásott, amikor saját politikáját elemezte és annak mozgásterét határolta — „... mi nem csak a saját »szövetségesünk« ellen kerestünk védelmet az angolszászoknál, hanem az ő szövetségesük ellen is... Tőlünk a szövetségesek a maximális áldozatot kívánták, szerettük volna ellentételnek legalább a minimumot... reményem mindaddig indokolt és reális volt, amíg az angolszász hatalmak föl nem adták Délkelet-Európát, s hadászatilag és politikailag át nem engedték az oroszoknak."

A nyugatiak politikájának mérlegelésénél viszont az 1945-ös állapotokat ismerő Kállay szólalt meg és visszavetített.

Kállay Miklós emlékiratainak megjelentetését csak üdvözölni lehet.

Nem tűnik talán ünneprontásként, hogy a kitűnően szerkesztett kötetből C. A. Macarney előszavát el lehetett volna, Borhi László írását viszont el kellett volna hagyni.

Vargyai Gyula

KIS TAMÁS

A MAGYAR KATONAI SZLENG SZÓTÁRA, 1980—1990

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, 60. szám

Szerk.: Jakab László

(Debrecen, 1991. 123 o.)

A maga nemében egydülálló anyag közlésére vállalkozott a múlt év második felében a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, amikor kiadványainak sorozatában a 60. szám alatt, ha korlátozott példányban is, megjelentette Kiss Tamás dolgozatát.

A szótár hozzávetőlegesen 3000 szócikket tartalmaz és több mint ötven laktanya nyelvét dolgozza fel. Az anyag oroszlánrésze Debrecenben, Ercsiben, Marcaliban, Nagykanizsán, Szombathelyen és Zalaegerszegen szolgált fiataloktól származik. A legrégebbi közlések 1979/80-ból valók, a legfrissebbek pedig 1990 tavaszáról.

A könyv tudományos igényű bevezető értékeléssel indul, közel 10 oldalnyi terjedelemben. Ezt követi az igen nagy alapossággal és szakmai hozzáértéssel összeállított, 120 oldalt meghaladó szótár. Utóbbiban helyet kapnak a külső szóalkotások éppúgy mint a rigmusok. A szótár gyakorlatilag egy csoportnyelvi értelmező szótár, vagyis a szavak és állandósult szókapcsolatok jelentését, illetőleg jelentéseit és jelentésárnyalatait dolgozza fel, többnyire a magyar értelmező szótárak mintájára.

Az előszóból kiderül, hogy a szerző 1981-ben mint egyetemi előfelvett sorkatona a szombathelyi laktanyában kapott ihletet művéhez. Leszerelését követően ismerősök, később tanítványok révén szélesedett az adatközlők tábora, mígnem közel száz egyetemista bocsátotta rendelkezésére kisebb-nagyobb gyűjteményét. A szerző mindezeken felül mások hasonló vonatkozású dolgozatait is figyelembe vette. Itt jegyzem meg, hogy aki a kérdéskörben valamennyire tájékozott, az előtt nem ismeretlen, hogy Magyarországon a csoportnyelvek tudományos igényű vizsgálata igen torz képet mutat. Miközben a diáknyelv, vagy a tolvajnyelv feldolgozása már majdnem százéves múlra tekint vissza, addig a katonai szleng

ilyen mélységű feldolgozása szinte teljesen hiányzik. Néhány kisebb szógyűjtemény megjelent ugyan az 1920-as évek végéig, de legközelebb csak 1988-ban készült hasonló vállalkozás a nagykanizsai laktanya nyelvének egy évéről Kövesdi Péter és Szilágyi Márton gyűjtése nyomán. A magyar szociolingvisztikai kutatásoknak ez az adóssága különösen szembetűnő, ha tudjuk, hogy a német, az olasz, a cseh, a francia, az angol, vagy akár a finn nyelv katonai szlengjének milyen gazdag irodalma van külföldön.

Meglehetősen sovány tehát a téma szakirodalma, pedig ezt a csoportnyelvet igen sokan beszélik. Hazánkban a vizsgált tíz év alatt, másfél évenként, közel százezren teljesítettek sorkatonai szolgálatot a Magyar Néphadseregben az 1989-ben nyilvánosságra hozott adatok szerint. Ennek megfelelően az ő közvetítésükkel majd minden családhoz eljutott a katonai szleng.

Hozzá kell tennem, hogy a szerző a katonai szlengből eredő kifejezéseken nem kizárólag a katonaviseltek emlékezetében élő, általuk elterjesztett szavakat érti, hanem a katonai szlengből elindult és a lakosság más rétegeinek szóhasználatában fellelhető kifejezéseket is. Megtudhatjuk, hogy a katonai szlengből származik például 'rosszindulatú, nagyon rossz' jelentésben az első világháború idején a *komisz* szó. Szintén a katonai szleng ismeretében fejthető meg a *begyullad* 'megijed'; itt a háttérben a begyulladó gránát okozta félelemre kell gondolnunk. Kinek jut eszébe ma géppuska, amikor a *megnyomja a gombot* 'rátesz egy lapáttal' kifejezést használja, holott eredetileg a géppuska „gombjának" megnyomásáról volt szó. Hosszasan lehetne még sorolni a nyelvjárások, a régi diáknyelv és további számos szociolektus hasonló hátterű kifejezéseit, hozzátéve, hogy a katonai szleng sokszor csupán közvetítője, elterjesztője egy-egy szónak amely esetleg nem is benne jött létre.

A szerző, megítélésem szerint helyesen, a sorkatonai szolgálatot töltő határőrök szlengjét is katonai szlengként kezeli, a nem nagy számú differencia csak az eltérő szolgálatból és felszerelésből következő különbség a szókincsben, amit pusztán „fegyvernemi" másságnak lehet tekinteni (pl. *okmányos* 'a határsávba belépő járőr', *bokorjárőr* 'északai járőr a zöldhatáron', stb.).

Érdekes módon sok példa van a katonai szleng helyi sajátosságaira is, viszont meg kell állapítani, hogy e területenkénti különbözőségek nem érvényesülnek annyira, mint az a laktanyák egymástól való elszigeteltségéből adódna. Ennek magyarázataként Kis Tamás a szlengben tetten érhető analóg gondolkodást említi, tehát hogy a szleng használói ugyanannak a jelenségnek, többé-kevésbé ugyanazt az elnevezést adják a nyelvterület különböző pontjain egymástól függetlenül is, annak jellegzetes tulajdonságaiból kifolyólag.

A szerző kitér arra is, hogy ellentétben a katonai szaknyelv keletkezésével, amelynek létrejöttét a magyarban Zrínyi Miklóshoz szokás kötni, a katonai szleng kialakulása a foglalatosságot űző csoport(ok)hoz kötődik és nem a szakmához. A hosszabb ideig együtt élő emberek a csoport jellegét kifejező nyelv létrehozására hajlamosak.

Talán többek előtt nem teljesen ismeretlen, hogy a monarchia idejének katonai szlengjéről alaposabb tudás áll rendelkezésünkre. Számos németből torzított, sokszor népetimológiával keletkezett szava miatt a közösök nyelve érdekelte inkább a nyelvészeket. Ez a tendencia olyan mérvű volt, hogy a honvédek nyelvéről alig tudunk valamit. (Ugyanakkor a monarchia más anyanyelvű katonáinak nyelvére is erősen hatott a német vezényleti nyelv, elég ha Hašek Svejkjére gondolunk. Érdekes megfigyelni, egyfajta kontinuitást, ugyanis a többé-kevésbé az első világháborúval befejeződő korszak katonáinak szlengje számtalan közös vonást mutat a maival. Ezt elsősorban szemléletmódban lehet látni *(keskenyvágányú őrnagy 'zászlós'; keskeny nyomtávú őrnagy* 'őrvezető'). Ebben az összefüggésben két típust ismerhetünk meg. Az egyiknél nem kell minden áron a szó folyamatos meglétét feltételeznünk (pl. *dögész* 'egészségügyi katona'), mivel ezek a régitől függetlenül az analóg gondolkodásból adódóan újra keletkeztek napjainkban is. Akadnak azonban olyan kifejezésea is (pl. *dögcédula* 'személyazonosító fémlapocska'), amelyek megszakítás nélkül a katonai szlengbe tartoznak.

Az első világháború végéig terjedő időszak katonai szlengjében — akárcsak a maiban — megfigyelhetjük a fegyverek (pl. *asszony* 'fegyver', *rohambicska* 'rohamkés'), a felszerelés (pl.

kisharang, vaskalap 'sisak', *kúdústarisznya* 'kenyérzsák') nevét és persze a különböző időben bevonult katonákra vonatkozó elnevezéseket (pl. *vén huszár, öreg baka, sztári baka* 'öreg katona'.) Elsősorban az újoncokra volt már akkor is számtalan megnevezés: *bundás, suba, csíkos hasú, buger, ribanc, reguta, tanyai, piros csizmával fogott, erdőből szalajtott vadállat.*

Talán meglepőbb, de a nem olyan távoli Horthy-korszak katonai szlengjéről aránylag kevés anyag áll rendelkezésre. Érdekes módon azonban, bizonyos jelek arra utalnak, hogy ekkor indul el a katonai szaknyelv rövidítéseinek beszivárgása a katonai szlengbe, mint *muszos* 'munkaszolgálatos', *Ello* 'ellátó', *Üza* 'üzemanyag', *eü* 'egészségügyi', *légó* 'légoltalom'.

A szerző nézete, hogy a kevés anyag dacára is tetten érhető a folytonosság. Már az első világháború idején is létezett például a *csicskás* 'tisztiszolga'. Ma a hízelgő, a tiszteknek szívességet tevő katonákra vonatkozóan még mindig használják.

Így jutunk el a Magyar Néphadseregh-ez, amely mint tudjuk 1990. március 15-éig, Magyar Honvédséggé alakulásáig állott fenn. Úgy tűnik, hogy ezt a majd fél évszázados korszakot három szakaszra célszerű felosztani a katonai szleng szempontjából. Az első szakasz az 1950-es évektől hozzávetőlegesen 1965-ig terjedt a szerző felosztása szerint. Erre az időszakra többnyire a szovjet hadsereg felszerelésének rendszeresítése, illetve ennek a katonai szlengben való leképződése jellemző: *pilotka, ködvágó* 'szovjet típusú nyári gyakorlósapka', *gitár* 'dobtáros géppisztoly'.

A hatvanas évek közepére a hadseregben több átalakítást eszközöltek felszerelésben és fegyverzetben egyaránt. Ezek a változások a szókincs egy részének eltűnését eredményezték a katonai szlengben. Ennél kevésbé látványos belső korszakhatár a nyolcvanas évek eleje, mivel 1981-ben csökkentették 24-ről 18 hónapra a sorkatonai szolgálat idejét és ekkortól kezdték az előfelvételis katonákat a többiekkel együtt kiképezni.

A dolgozat készítője a csoportnyelv vizsgálatát az utóbbi évtized katonai szlengjének bemutatására korlátozta, ezáltal egy időben, egységes rétegen mutatja be a katonai szleng főbb jellemzőit.

Befejezésül örömmel adom hírül, hogy a mű a Zrínyi Kiadó gondozásában, feltehetőleg nem túl sok átalakítással, a nyáron megjelenik és az eddig csak kis példányban forgalomban levő kitűnő munka kapható lesz a könyvesboltokban.

Újházy László

HEINRICH WALLE (SZERK.)

VON DER FRIEDENSSTIFTUNG ZUR FRIEDENSGESTALTUNG

Deutsche Streitkräfte im Wandel

(Heeresgeschichtliches Forschungsamt, Verlag E. S. Mitter u. Sohn GmbH, Herford—Bonn, 1991. 398 o.)

Günter Roth előszava szerint az 1989-es esztendővel megkezdődött korszakos világpolitikai változások indokolták, hogy a német hadtörténészek, hadgondolkodók választ adjanak arra a kérdésre, milyen helyet is kell elfoglalnia a haderőnek a jövő társadalmában. Ha az egyes katonát egyenruhát viselő állampolgárnak tekintik, aki a demokratikus államban olyan akaratnak engedelmeskedik, amelynek formálásában maga is részt vett, akkor a haderő egészét tekintve, a béke puszta biztosításán túllépve, arra kell törekedni, hogy a béke megteremtésében legyen aktív résztvevő az egyenruhát viselő állampolgárok közössége is. Az új értékrendet követelő, új gondolkodásmódot feltételező jövő szellemi előkészítéseként e figyelemreméltó kötetben, két részre bontva, az elmúlt kétszáz esztendő történelmének következményeként változóban levő német haderő, illetve, az újonnan beköszöntött korszaknak megfelelően a béke biztosításáról a béke formálásáig vezető út áll az elemzések középpontjában.

Peter Steinbach bevezető tanulmánya vezeti fel az egyes konkrét elemzéseket. Ebben az oszthatatlan múlt teljes vállalásának szükségességét, ugyanakkor a vállalt hagyományok és a tehertételt jelentő örökségek szétválasztását célzó történelmi kutatás fontosságát és a múlttal való foglalkozás jövőszempontú meghatározottságát emeli ki.

Bernhard R. Kroener „A tiszt a felvilágosodás nevelési programjában" című tanulmánya nyitja meg a történelmi elemzések sorát. Ebben Ferdinand Friedrich Nicolai (1730—1806) hadelméleti írásaiból a tisztképzéssel kapcsolatos felvilágosult nézeteket emeli ki és ezeket három pontban összegzi: 1. a tisztképzés programja nála a felvilágosult, képzett polgárság követeléseit tükrözte vissza, 2. minden diák számára kötelező, általános, tudományos oktatást feltételezett, 3. erre épült nála a megkülönböztetett, sajátos polgári hivatalnoki és tisztképzés. A tisztképzésben az egységes összfegyvernemi oktatásból indult ki, erre építette rá a sajátos fegyvernemi továbbképzést.

Ekkehart Guth tanulmánya „A katonai hivatás változása az 1870—1970 közti évtizedekben" címmel a császárság, a weimari köztársaság, a nemzetiszocialista állam és a szövetségi köztársaság korában vizsgálja a hadsereg és politika, a hadsereg és társadalom, a hadsereg és önmagáról alkotott felfogása, a hadsereg és háború fogalompárok tükrében az elmúlt száz esztendő nézetmódosulásait a katonák szerepét illetően.

Günter Roth „A két világháború és a német kérdés" című rendkívül figyelemreméltó elemzése a következő kérdéskörökre terjed ki: az emlékezet és a történelem, a két világháború előfeltétele és oka, a fegyveres erő szerepe a nemzetiszocialista államban, végül kitekintés általában a német haderőre, mint a politika eszközére. Az elemzés középpontjában a kutató érdeklődésének megfelelően a haderőnek és a katonai hatalmi eszközöknek a Harmadik Birodalomban játszott szerepe áll. Ezt azonban olyan széles összefüggésrendszerben vizsgálja, hogy az mindenképpen követendő példát jelent. Kitér a gazdaság és hadügy, a fegyverkezés és a konfliktuslehetőség nemzetközi méretű és speciálisan német összefüggéseire, hangsúlyozza a nemzetiszocialista hatalomátvétel előtti folyamatokat, amelyek szükségszerűen eredményezték, hogy „Hitler háborút jelent"; részletesen bemutatja az 1933 utáni fegyverkezést, a világháborús koncepció kidolgozását, a fajelméleti nézetekből fakadó új háborús kép megszületését, a Wehrmachtnak a hatalomtól való megfosztását és a nemzetiszocialista államvezetés esz-

közévé tételét, végül pedig a Wehrmacht háborús szerepét.

A kötet második részét ugyancsak *Günter Roth* nyitja meg másik nagy lélegzetű tanulmányával, amelynek „Emberi méltóság és emberi jogok a német haderőben" címet adta. A szerző, szerényen, csupán problémafelvető vázlatnak minősíti dolgozatát, ennél azonban lényegesen többet tesz. Az emberi méltóság és az emberi jogok meghatározásából kiindulva, az ókori gyökerekre is visszautalva, a XVIII. század elejétől követi nyomon az ezekkel való bánásmódot a német történelem különböző korszakaiban, egészen napjainkig.

Heinrich Wille tanulmányának témája a hagyományápolás, ám már a címben felveti a kérdést: „Hagyomány — szóvirág vagy minta? Új utak régi értékekhez". Vizsgálata ezt követően kiterjed arra, mi is a hagyomány valódi alapja és milyen előfeltételei vannak a hagyományápolásnak, van-e egyáltalán folytonosság az értékelképzelésekben és mely értékelképzelések kötelező erejűek a hagyományápolásban. A továbbiakban azt elemzi a szerző, hogy speciális megbízatása miatt a haderő sajátos struktúrákkal rendelkezik, ezek azonban nem lehetnek ellentétesek a társadalomba való betagolódás követelményével. Ezt követi az egyes értékhagyományok hordozóinak: a jelképeknek, a szertartásoknak és a példaképeknek a bemutatása. Végül ezeknek a Bundeswehrben a katonai nevelésben játszott szerepét elemzi Heinrich Wille. Tanulmánya függelékeként pedig közli a hagyományápolást szabályozó miniszteri parancsokat.

Brigitte Melzer-Lena „Ifjúság '90. A túlzott inger iránti hajsza" címmel a kortárs fiatalok vélemény- és magatartáshelyzetét elemzi dolgozatában. Bemutatja a nevelés átalakulását, az új státusszimbólumokat és ezek tükrében ábrázolja a fiatalok önmagukban való gyönyörködését és önmagukkal való elteltségét, ebből fakadó kritikus magatartását, karriervágyát, bálványait, élménykeresését, és így jut el a túlzott inger utáni hajsza ábrázolásához. Befejezésül azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mit tehet a biztonságpolitika és a honvédelem irányítása az ifjúság nevelése területén.

Michael Moerchel „Belső vezetés 2000 — a jövő alakítása" című tanulmánya az átalakulóban levő Bundeswehr helyzetelemzésére vállalkozott. Bemutatja a világpolitika váratlan megváltozását, a német egység ugyancsak váratlan helyreállítódását, a mindebből fakadó új biztonságpolitikai és társadalmi keretfeltételeket a Bundeswehr szemszögéből. Kitér a rendkívüli méretű létszámcsökkentésre, az ebből szükségszerűen következő szerkezeti átalakítás szóbajöhető alapelveire, az egykori Nemzeti Néphadsereg katonáinak betagolásából fakadó nehézségekre, és így jut el a belső vezetésnek a megváltozott körülményekhez igazításához. Ennek elemzésével zárja gondolatmenetét a szerző.

Günter Roth harmadik tanulmányának témája „A haderő történelmi-politikai képzése — ma". A múlt és jelen bemutatásának szükségességén túl az alkotmányos állam erkölcsi alapjainak, a haderő társadalomba való integrálódásának hangsúlyozásával jut el ahhoz a gondolathoz, hogy a béke biztosítása helyett a béke formálásában való szerepvállalás segíti a haderőt a növekvő megértés politikájának érvényesülési korszakában a szükséges legitimációhoz, és csakis ez fogadtatja el, hogy Németország új felelősséget vállalhasson a nemzetközi politikában az egyetemes béke biztosítása érdekében a hagyományos NATO-területeken kívül is. Befejezésül, az új események fogadásával kapcsolatban, a hagyománynak az önbecsülés érzésének kialakításában játszott szerepét vizsgálja a szerző.

A kötet mindkét részéhez jelentős mennyiségű szemléltető képanyag csatlakozik, ezzel válik e publikáció egységes egésszé. A megváltozott világhelyzet által támasztott új kérdésekre adott egyik első választ jelentő tanulmánykötetet minden, a hadtörténelem és a hadtudomány iránt érdeklődő magyar olvasó figyelmébe ajánlja a recenzens. Az e dolgozatokban megfogalmazott gondolatok feltétlenül segítenek a hazai megválaszolása során is.

Zachar József

TARTALOM

TANULMÁNYOK

NAGY LÁSZLÓ — A magyarországi Habsburg-uralom a török hódoltság idején — — — — — — — — — 3

GEBEI SÁNDOR — II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata, 1657 30

BALLA TIBOR — A Magyar Királyi Honvédség szórólöveg-alakulatainak históriája — — — — — — — — — 65

KÖZLEMÉNYEK

ILEANA CĂZAN — A török-magyar béketárgyalások és az 1468. évi fegyverszünet közép- és délkelet-európai politikai összefüggései — — — — — — — — — 97

RÁKÓCZY ROZÁLIA — Bihar vármegye katonatartási rendelete, 1804 — 106

PRIBELSZKI JÁNOS — Kazinczy Lajos a szabadságharcban — — — 124

MŰHELY

VÁRKONYI GÁBOR — Magyar katonák a harmincéves háború európai hadszínterein — — — — — — — — — 149

PÁLFFY GÉZA — A Királyi Szigetvár inventáriumai, 1547—1565. Kiegészítések Tímár György Királyi Sziget című könyvéhez — — — — — — — — — 152

VITA

KUN JÓZSEF — Válasz Borsányi Julián megjegyzéseire — — — 157

SZEMLE

VOLKER SCHMIDTCHEN — Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie *(Veszprémy László)* — — — 160

TIBOR SIMÁNYI — Julius Graf Andrássy. Baumeister der Doppelmonarchie, Mitstreiter Bismarcks *(Zachar József)* 162

RUDOLF JEŘÁBEK — Potiorek. General im Schatten von Sarajevo. *(Pollmann Ferenc)* — — — — — — — 164

HANS SCHAFRANEK—ROBERT STREIBEL — 22. Juni 1941. Der Überfall auf die Sowjetunion *(Zachar József)* — — — — — — — — 165

KÁLLAY MIKLÓS — Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942—1944 *(Vargyai Gyula)* — — — — — — — — 167

KIS TAMÁS — A magyar katonai szleng szótára, 1980—1990. *(Újházy László)* — — — — — — — — 169

HEINRICH WALLE — Von der Friedensstiftung zur Friedensgestaltung. Deutsche Streitkräfte im Wandel *(Zachar József)* 172

CONTENTS

STUDIES

LÁSZLÓ NAGY — The reign of the House Hapsburg in Hungary in the time of the Turkish Rule — — — — — 3

SÁNDOR GEBEI — The campaign of Prince George II Rákóczi in Poland, 1657 — — — — — — — — — — 30

TIBOR BALLA — The mitrailleuse-units of the Royal Hungarian Honvéd Army — — — — — — — — — 65

PUBLICATIONS

ILEANA CĂZAN — The Turkish-Hungarian peace-negotiations and the political inherencies of the 1468 armistice concerning South-Eastern Europe — — — — 97

ROZÁLIA RÁKÓCZY — The statute of Bihar County on the subject of maintenance of the army, 1804 — — — — — 106

JÁNOS PRIBELSZKI — Lajos Kazinczy in the 1848/49 War of Liberation 124

WORKSHOP

GÁBOR VÁRKONYI — Hungarian soldiers on European battlefields in the Thirty Years War — — — — — — — 149

GÉZA PÁLFFY — The inventaries of the royal fortress Sziget, 1547—1565. Complementary remarks to the book of György Tímár „Királyi Sziget" — — — — 152

DISCUSSION

JÓZSEF KUN — Reply to Julián Borsányi's remarks — — — — 157

REVIEW

VOLKER SCHMIDTCHEN — Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie *(László Veszprémy)* — — — 160

TIBOR SIMÁNYI — Julius Graf Andrássy. Baumeister der Doppelmonarchie, Mitstreiter Bismarcks *(József Zachar)* 162

RUDOLF JEŘÁBEK — Potiorek. General im Schatten von Sarajevo *(Ferenc Pollmann)* — — — — — — — — 164

HANS SCHAFRANEK—ROBERT STREIBEL — 22. Juni 1941. Der Überfall auf die Sowietunion *(József Zachar)* — — — — — — — — 165

MIKLÓS KÁLLAY — I was Prime Minister of Hungary, 1942—1944 *(Gyula Vargyai)* — — — — — — — — 167

TAMÁS KIS — Dictionary of the Hungarian Military Slang, 1980—1990 *(László Újházy)* — — — — — — 169

HEINRICH WALLE — Von der Freiedensstiftung zur Friedensgestaltung. Deutsche Streitkräfte im Wandel *(József Zachar)* 172

TABLE DES MATIERES

ETUDES

LÁSZLÓ NAGY — La domination des Habsbourg en Hongrie à l'époque de la conquête turque — — — — — — — 3

SÁNDOR GEBEI — La campagne de Pologne menée par Georges II Rákóczi, 1657 — — — — — — — — — — 30

TIBOR BALLA — L'histoire des unités de mitrailleuses du Honved Royal Hongrois — — — — — — — — — 65

COMMUNICATIONS

ILEANA CĂZAN — Les tractations de paix et l'armistice turco-hongrois de 1468; les implications politiques au Centre et au Sud-Est de l'Europe — — — — — — — 97

ROZÁLIA RÁKÓCZY — L'ordonnance du comitat Bihar sur le logement et nourriture des soldats, 1804 — — — — — — 106

JÁNOS PRIBELSZKI — Louis Kazinczy dans la guerre d'indépendance — 124

ATELIER

GÁBOR VÁRKONYI — Soldats hongrois aux champs de bataille européens de la guerre de trente ans — — — — — — — 149

GÉZA PÁLFFY — Les inventaires de Szigetvár Royal, 1547—1565. Complètements au livre intitulé Sziget Royal de György Tímár — — — — — — — — — — 152

DISPUTE

JÓZSEF KUN — Réponse aux remarques de Julián Borsányi — — 157

REVUE

VOLKER SCHMIDTCHEN — Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie *(László Veszprémy)* — — — 160

TIBOR SIMÁNYI — Julius Graf Andrássy. Baumeister der Doppelmonarchie, Mitstreiter Bismarcks *(József Zachar)* 162

RUDOLF JEŘÁBEK — Potiorek. General im Schatten von Sarajevo. *(Ferenc Pollmann)* — — — — — — — — — 164

HANS SCHAFRANEK—
—ROBERT STREIBEL — 22. Juni 1941. Der Überfall auf die Sowjetunion *(József Zachar)* — — — — — — — — — 165

MIKLÓS KÁLLAI — J'étais le premier ministre de Hongrie, 1942—1944 *(Gyula Vargyai)* — — — — — — — — — 167

TAMÁS KIS — Le dictionnaire du langage argotique militaire hongrois, 1980—1990 *(László Újházy)* — — — 169

HEINRICH WALLE — Von der Friedensstiftung zur Friedensgestaltung. Deutsche Streitkräfte im Wandel *(József Zachar)* 172

INHALT

STUDIEN

LÁSZLÓ NAGY — Die Herrschaft der Habsburger in Ungarn in der Türkenzeit — — — — — — — — — — 3

SÁNDOR GEBEI — Der polnische Krieg des Fürsten Georg II. Rákóczi im Jahr 1657 — — — — — — — — — 30

TIBOR BALLA — Die Geschichte der Mitrailleusen-Verbände der Königlich Ungarischen Honvédarmee — — — 65

MITTEILUNGEN

ILEANA CĂZAN — Die zentral- und südosteuropäischen politischen Konsequenzen der türkisch-ungarischen Friedensverhandlungen sowie des Waffenstillstandes von 1468 — — — — — — — — — — 97

ROZÁLIA RÁKÓCZY — Die Verordnung über den Unterhalt der Soldaten im Komitat Bihar, 1804 — — — — — — 106

JÁNOS PRIBELSZKI — Lajos Kazinczy im ungarischen Freiheitskampf von 1848/49 — — — — — — — — — — 124

WERKSTATT

GÁBOR VÁRKONYI — Ungarische Soldaten an den europäischen Kriegschauplätzen im Dreißigjährigen Krieg — — — 149

GÉZA PÁLFFY — Die Inventare der königlichen Burg Sziget, 1547—1565. Ergänzungen zum Band Königliches Sziget von György Tímár — — — — — — — — 152

DISKUSSION

JÓZSEF KUN — Antwort auf die Anmerkungen von Julián Borsányi — — — — — — — — — — — 157

RUNDSCHAU

VOLKER SCHMIDTCHEN — Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie *(László Veszprémy)* — — — — 160

TIBOR SIMÁNYI — Julius Graf Andrássy. Baumeister der Doppelmonarchie, Mitstreiter Bismarcks *(József Zachar)* — 162

RUDOLF JEŘÁBEK — Potiorek. General im Schatten von Sarajevo. *(Ferenc Pollman)* — — — — — — — — — 164

HANS SCHAFRANEK—ROBERT STREIBEL — 22. Juni 1941. Der Überfall auf die Sowjetunion. *(József Zachar)* — — — — — — — — — 165

MIKLÓS KÁLLAY — Ich war Ministerpräsident von Ungarn, 1942—1944. *(Gyula Vargyai)* — — — — — — — 167

TAMÁS KIS — Das Wörterbuch des ungarischen militärischen Slangs, 1980—1990. *(Újházy László)* — — — — 169

HEINRICH WALLE — Von der Friedensstiftung zur Friedensgestaltung. Deutsche Streitkräfte im Wandel. *(József Zachar)* 172

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ЛАСЛО НАДЬ — Господство Габсбургов в Венгрии в период турецкого нашествия — — — — — — — — — — 3

ШАНДОР ГЕБЕИ — Польская кампания Дьёрдя II Ракоци в 1657 году — — — — — — — — — — — — — 30

ТИБОР БАЛЛА — История фугасных частей Венгерской Королевской Армии — — — — — — — — — — 65

СООБЩЕНИЯ

ИЛЕАНА КАЗАН — Турецко-венгерские переговоры о мире и политические взаимосвязи их с перемирием в Центральной и Юго-восточной Европе в 1468 году — 97

РОЗАЛИЯ РАКОЦИ — Положение о содержании войска в комитате Бихар в 1804 году — — — — — — — — — 106

ЯНОШ ПРИБЕЛЬСКИ — Лайош Казинци в освободительной борьбе — — 124

МАСТЕРСКАЯ

ГАБОР ВАРКОНЬИ — Венгерские военносдужащие на театрах военных действий тридцатилетней войны в Европе — — 149

ГЕЗА ПАЛФФИ — Инвентари королевской крепости Сигетвар, в 1547—1565 годах. Дополнения к книге Дьёрдя Тимара „Királyi Sziget" („Королевский Сигет") — 152

ДИСКУССИЯ

ЙОЖЕФ КУН — Ответ на замечания Юлиан Бораньи — — — 157

ОБЗОР

ВОЛКЕР ШМИДТХЕН — Kriegswesen in späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie *(Ласло Веспреми)* — — — — — 160

ТИБОР ШИМАНЬИ — Julius Graf Andrássy. Baumeister der Doppelmonarchie, Mitstreiter Bismarcks *(Йожеф Захар)* 162

РУДОЛЬФ ЕРАБЕК — Potiorek. General in Schatten von Sarajevo *(Ференц Поллманн)* — — — — — — — — 164

ХАНС ШАФРАНЕК—РОБЕРТ ШТРЕЙБЕЛ — 22. Juni 1941. Der Überfall auf die Sowjetunion *(Йожеф Захар)* — — — — — — — — — 165

МИКЛОШ КАЛЛАИ — Я был премьер-министром Венгрии, 1942—1944 *(Дьюла Вардьаи)* — — — — — — — — 167

ТАМАШ КИШ — Лексикон венгерского военного сленга, 1980—1990 *(Ласло Уйхази)* — — — — — — — — — 169

ХЕЙНРИХ ВАЛЛЕ — Von der Friedensstiftung zur Friedensgestaltung. Deutsche Streitkräfte im Wandel *(Йожеф Захар)* 172

Ára: 60,- Ft

Szerzőink figyelmét felhívjuk az alábbiakra:

1. A szerkesztőség csak olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek az „első közlés" kívánalmainak.

2. A kéziratot három példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve - új szerző esetében - külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

3. Végleges szövegű kéziratokat kérünk, mert a korrektúrában változtatásokra (kiegészítésekre) már nincsen lehetőség.

4. A szerkesztőség optimális terjedelműnek az 1,5-2,5 íves kéziratot tekinti - a jegyzetapparátussal együtt. 3 ívet meghaladó tanulmányt technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 32 géppel írt oldal, oldalanként 25 sorral, soronként 50 leütéssel.)

5. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatokat is az első példánnyal azonos - nem másoló - papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs írógéppel. Az esetleges javításokat a második és harmadik példányra is kérjük rávezetni.

6. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze, külön lapszámozással.

7. Az idegen nyelvű forrásokból az idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven is, amikor értelmezésük problematikus lehet.

8. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

9. Folyóiratunk az évszázadokat római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

10. Recenziók esetében a cím mellett szükségesek a pontos bibliográfiai adatok és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítása is. A recenziók terjedelme az öt kéziratoldalt lehetőleg ne haladja meg.

11. Nyomdatechnikai és terjedelmi okokból csak minimális illusztrációs anyagot fogadunk el. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és az ábrák helyét.